

Van eenheid tot vervreemding?

Het patriabeeld in het drukwerk van de Franstalige
gewesten tijdens de Nederlandse Opstand (1579-1609)

Vanhoutven Marijn

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de geschiedenis

Promotor prof. dr. Violet Soen

Academiejaar 2013-2014

191.079 tekens

Dankwoord

Hoewel een masterproef individueel werk is, zijn er toch een aantal helpende handen die mij doorheen dat proces gesteund hebben. Ik wil hen dan ook op deze manier bedanken. Allereerst mijn promotor professor Violet Soen, die telkens opnieuw mijn gezichtsveld verbreedde en mij nieuwe invalshoeken gaf om uit te vertrekken. Zij was tegelijk een drijvende factor die trachtte het beste uit mezelf te halen. Ook oprechte dank aan Alexander Soetaert en professor Gustaaf Janssens voor het opvangen van de promotorstaak tijdens de afwezigheid van professor Soen. Daarnaast zou ik het personeel van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel willen bedanken voor hun geduld bij mijn vele vragen.

In elk dankwoord hoort het vertrouwde cliché-moment dat ook ik niet kan negeren. Daarom dank aan mijn ouders, vrienden en vriendin voor de steun doorheen het ganse jaar. In het bijzonder mijn vader voor het telkens opnieuw nalezen van mijn werk en mijn vriendin voor de mentale steun. Ook de medestudenten van de profilering Nieuwe Tijd mogen hier niet ontbreken. Ik heb het gevoel dat we een hechtere groep zijn geworden dit jaar, met fijne momenten, die ik nog lang zal koesteren. Het maakte het jaar eens zo leuk, maar ook eens zo kort.

Tot slot zou ik mijn muziekgroep willen bedanken, zeker voor de laatste fase van mijn masterproef. Ik had het vaak druk, waardoor we een aantal optredens hebben moeten afzeggen. Toch was er altijd begrip voor. Zonder mijn muziek had ik nooit de goede ontspanning kunnen vinden, om telkens opnieuw met goede moed mijn werk te hervatten. Kortom, bedankt aan iedereen.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Onderzoeksvraag	4
<i>Patria</i> en <i>vaderland</i> in de zestiende-eeuwse Nederlanden: Simon Groenveld en Alastair Duke	7
Historiografie	10
Bronnen	14
1. De loyalistische druk (1579-1580)	21
1.1 Van Unie tot Traktaat	22
1.2 Willem van Oranje als mikpunt (1579-1580)	29
1.3 De terugkeer van Margaretha van Parma naar de Nederlanden (1579-1580)	40
1.4 Besluit	50
2. De verdere drukwerkproductie (1580-1585)	52
2.1 Drukwerk uit het kamp van de landvoogd (1580-1582)	53
2.2 Een jaar van afname (1583-1584)	64
2.3 De productie van nieuw drukwerk (1584-1585)	70
2.4 Besluit	76
3. Wat na de val van Antwerpen? (1585-1609)	78
4.1 De val van Antwerpen als een breukmoment in het vaderlandsbeeld?	79
4.2 Het onderwerp verandert, de boodschap niet (1585-1590)	89
4.3 De boodschap verandert (1590-1609)	94
4.4 Besluit	105
Slotbeschouwing	108
Lijst van geciteerde bronnen en werken	113
I. <i>Bronnen</i>	113
II. <i>Studies</i>	118
Bijlagen	127
Samenvatting	129
Summary	130

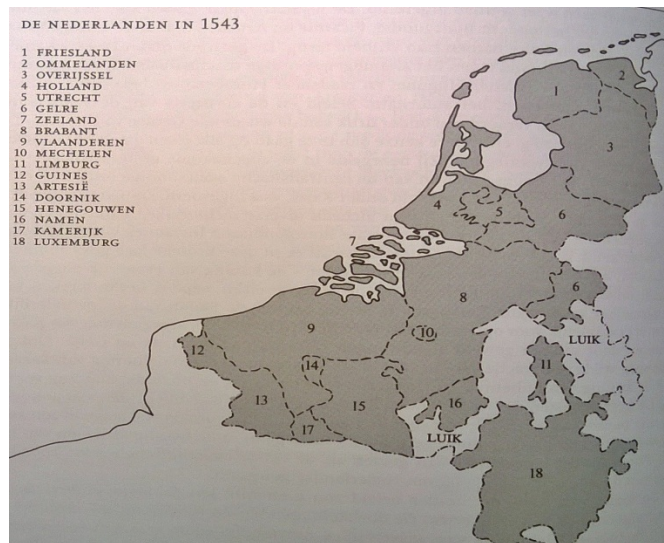
Inleiding

Onderzoeksvraag

Dit onderzoek zal een antwoord formuleren op de vraag hoe het beeld van het vaderland in het drukwerk van de Franstalige gewesten in de vroegmoderne Zeventien Provinciën werd gedefinieerd en evolueerde tussen 1579 en 1609.¹ De Zeventien Provinciën waren een van bovenaf en per toeval tot stand gekomen statencomplex. De periferieën van Frankrijk en van het Heilig Roomse Rijk kwamen aan de Noordzee tot een personele unie van verschillende vorstendommen onder impuls van de dynastie van de Bourgondische hertogen en vormden vervolgens vanaf 1482 een bondstaat onder de monarchale soevereiniteit van de Habsburgers. Via huwelijk, erfenis en het kopen van opvolgingsrechten wisten de verschillende Bourgondische hertogen een groot territorium bijeen te krijgen. De eerste Bourgondische hertog Filips de Stoute had bijvoorbeeld bij zijn huwelijk met de Vlaamse erfdochter Margaretha van Male in 1369, Vlaanderen Gallicant (kanselarijen Rijsel, Dowaii en Orchies) als bruidsschat verkregen. Wanneer de graaf van Vlaanderen, zijn schoonvader, vijftien jaar later stierf, erfde Filips Vlaanderen Flamingant, Artesië, het graafschap Bourgondië en de heerlijkheid Mechelen. Zijn kleinzoon Filips de Goede erfde tussen 1429 en 1433 achtereenvolgens Namen en de conglomeraten Brabant-Limburg-Overmaas en Holland-Zeeland-Henegouwen. In 1441 kocht hij de opvolgingsrechten van Luxemburg, dat tien jaar later zo ook onder zijn gezag kwam. Een goede eeuw later zou de Habsburgse opvolger van de Bourgondische hertogen, Karel V, de noordoostelijke gebieden Friesland, Groningen en ommeland, Utrecht met Overijssel-Drenthe, het hertogdom Gelre-Zutphen en Doornik en het Doornikse aan het Bourgondisch-Habsburgs statencomplex voegen. In 1543 rondde hij het proces af.²

¹ Dit werk gebruikt het begrip *Nederlanden* als een breed begrip en heeft betrekking op het geheel van de Lage Landen bij de zee: G. ASAERT, *1585: de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Tiel, 2010, 8-10.

² Ibidem, W.P. BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie (veertiende – zestiende eeuw), J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4de uitg., Amersfoort, 2012, 92-95, H. DE SCHEPPER, "*Belgium dat is Nederlandt*". *Identiteiten en identiteitsbesef in de Lage Landen, 1200-1800. Epiloog: Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830*, Breda, 2014, 13-15 en A. DUKE, 'The Elusive Netherlands. The question of national identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, 18, 27-28.

Bron: J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 92.

Van waar de naam *Zeventien Provinciën* kwam, is niet duidelijk. De Zeventien Provinciën bestonden namelijk niet uit zeventien, hoewel vele cartografen, kroniekschrijvers en historici dat letterlijk vaak namen. Ze wrongen zich in bochten om toch maar zeventien gebieden bijeen te krijgen. De Belgische historicus Hugo De Schepper stelde onder andere dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw de Nederlanden hooguit twaalf provincies telden, terwijl ze het toen ook al hadden over de *Zeventien Provinciën*. De Nederlandse historicus Johan Huizinga gaf bijvoorbeeld aan dat *zeventien* eerder een symbolische waarde had, los van een staatkundig element. Het is een plausibele hypothese die de Britse historicus Alastair Duke overnam. Ook in 1543 telden de Nederlanden de facto geen zeventien provincies.³

Uit het huidige historiografische debat blijkt reeds dat in de eerste plaats de val van Antwerpen een eminente gebeurtenis speelde in de Zeventien Provinciën. De meeste historici benadrukken de val als een belangrijk kantelmoment, dat mee bijdroeg tot de scheiding binnen de Nederlanden. Historici als Judith Pollmann, Jozef Andriessen, Gustaaf Asaert en Alastair Duke behandelden dat in hun werken en artikels.⁴ Wat echter opvalt, is dat in historiografisch debat de focus veeleer ligt op 1585 en de Nederlandstalige gewesten van de

³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 14-15 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 18.

⁴ J. ANDRIESSEN, 'Nederlands Gemeenschapsbesef bij enkele geestelijke auteurs van einde XVIe en begin XVIIe eeuw', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 26 (1948), 1001-1019, J. ANDRIESSEN, 'Van verbondenheid tot vervreemding. Het teloorgaan van het generaliteitsbesef in de Nederlanden (1585-1648) *Tijdschrift voor samenleving en cultuur*, 17 (1946), 117-13, ASAERT, *de val van Antwerpen*, DUKE, 'The Elusive Netherlands', J. POLLMANN, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011, 125-158 en J. POLLMANN, 'No man's land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621', R. STEIN en J. POLLMANN red., *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009, 241-261.

Zeventien Provinciën. Het houdt daarbij weinig rekening met de Unie en het Verdrag Van Atrecht van 1579 als potentiële kantelpunten en laat de Franstalige gewesten vaak buiten beschouwing. Dit werk wil zich daarom in de eerste plaats volledig focussen op de Franstalige gewesten.

Wat wordt er met de Franstalige gewesten bedoeld? Er is gekozen om de Staten van Henegouwen, Artesië en Waals-Vlaanderen (de kasselrijen Rijsel, Dowaaï en Orchies) als geografische afbakening te kiezen.⁵ Er is dus met andere woorden gekozen voor de gebieden die het Verdrag van Atrecht ondertekende, waardoor er geen rekening is gehouden met Namen, Luxemburg en Doornik, hoewel ook zij de facto deel uitmaakten van de Franstalige gewesten. Het is belangrijk dat gezien de context, het laatste gebied verduidelijkt wordt. Waals-Vlaanderen was geen zelfstandige provincie in de Zeventien Provinciën, maar een deel van Romaans-Vlaanderen, het Franstalige deel van het graafschap Vlaanderen. Wanneer Waals-Vlaanderen zich dus in 1579 verzoende met Filips II, terwijl de rest van Vlaanderen zich had aangesloten bij de Unie van Utrecht, handelde de regio de facto als een provincie. Door die ongeziene actie maakt Waals-Vlaanderen deel uit van de geografische afbakening die in dit werk samen de Franstalige gewesten worden genoemd.⁶

Op een aantal vragen zal dit onderzoek trachten antwoord te geven: wat was de belevenis van de patria in de zestiende-eeuwse Nederlanden? Kenden de Franstalige gewesten een patriabeeld of net niet? Was er eigenlijk wel sprake van een algemeen Nederlands vaderlandsbesef of was er eerder een lokale identificatie? Waren er gelijkenissen of verschillen tussen de Franstalige en Nederlandstalige gewesten en welke zaken oogden zij belangrijk? Met andere woorden, was er sprake van een gelijke invulling binnen de gehele vroegmoderne Nederlanden betreffende het patriabeeld of niet?⁷

⁵ Een kaart van het geografische gebied is toegevoegd als bijlage 1.

⁶ BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie', 92-93, 97, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 13-14 en H. RYCKEBOER, 'Dutch/Flemish in the North of France', J. TREFFERS-DALLER en R. WILLEMYNS red., *Language Contact at the Romance-Germanic Language Border*, Clevedon, 2002, 22-26, 28.

⁷ M. STENSLAND, *Habsburg communication in the Dutch Revolt* (Amsterdam studies in the Dutch Golden Age, 9), Amsterdam, 2012, A. PIPKIN, "'They were not humans, but devils in human bodies": Depictions of Sexual Violence and Spanish Tyranny as a Means of Fostering Identity in the Dutch Republic', *Journal of Early Modern History*, 13 (2009), 229-264, POLLMANN, 'No man's land', 241-261, A. SAWYER, 'Medium and message. Political prints in the Dutch Republic, 1568-1632', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke.*, Leiden/Boston, 2006 en V. VAN ZUILEN, 'Bronnen van identiteit. Het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse Opstand', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 71-82 en V. VAN ZUILEN, 'The Politics of Dividing the Nation? News pamphlets as a vehicle of ideology and national consciousness in the Habsburg Netherlands (1585-1609)', J.W. KOOPMANS red., *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*, Leuven, 2005.

De afbakening van de evolutie van het patriabeeld is echter moeilijker vast te stellen. Het is en blijft een dynamisch proces. Toch zijn er voor de afbakening twee belangrijke gebeurtenissen gekozen, die belangrijk waren voor het verloop van de Opstand. Als aanvangspunt werd gekozen voor de Unie van Atrecht van 6 januari 1579.⁸ Bij het intreden van het Twaalfjarig Bestand in 1609 kwam er officieel een einde aan de Nederlandse Opstand en vormt daarmee het einde van het onderzoek. Of die gebeurtenis een mogelijk invloed had op het patriabeeld in de vroegmoderne Nederlanden, zal buiten het bestek van dit onderzoek vallen.⁹

***Patria* en vaderland in de zestiende-eeuwse Nederlanden: Simon Groenveld en Alastair Duke**

Hoe kunnen de begrippen *patria* of *vaderland* het best begrepen worden in een zestiende-eeuwse context? Gemeenschap van cultuur, geschiedenis, taal en territorium, gevoel van gebondenheid met dat territorium en daarbij horende mensen zijn kenmerken die sinds de negentiende eeuw tot het begrip *natie* behoorden. Sinds het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd het begrip een synoniem voor de *staat* en waren *patria* en *vaderland* enkel begrippen voor de aanduiding van het gebied binnen de staatsgrenzen.¹⁰ Hoe verstonden de zestiende-eeuwse inwoners van de Nederlanden de begrippen dan? Wie in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* zoekt naar de lemmata *patria* of *vaderland*, krijgt een reeks aan betekenissen en varianten voorgeschoteld, waaronder het land waar men geboren en getogen is; het land van den Hemelschen vader, de hemel; geboorteplaats; gewest, land of staat waar iemands voorvaders leefden.¹¹ Het is duidelijk dat beide begrippen vele ladingen dekken. Dat wil echter niet zeggen dat het onmogelijk is te achterhalen welke invulling de zestiende-eeuwer eraan gaf.

De beste manier om dat te doen, is misschien om de zestiende-eeuwse ‘Nederlander’ zelf aan het woord te laten. De meest algemene betekenis van het begrip *patria* werd in 1567

⁸ BLOCKMANS, ‘De vorming van een politieke unie’, 112-113, 178, H. DE SCHEPPER, *‘Belgium Nostrum’ 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland*, Antwerpen, 1987, 17-18, P. JANSSENS, ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)’, J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4de uitg., Amersfoort, 2012, 178-185, V. SOEN, *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*, Amsterdam, 2012, 132-133, 139 en JJ. WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. 1555-1580*, Amsterdam, 1994, 85.

⁹ PIPKIN, ‘They were not humans’, 229-264 en POLLMANN, ‘No man’s land’, 241-261.

¹⁰ S. GROENVELD, ‘“Natie” en ‘patria’ bij zestiende-eeuwse Nederlanders’, N.C.F. VAN SAS red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999, 56-57.

¹¹ N.C.F. VAN SAS, ‘Het begrip ‘vaderland’. Ter inleiding’, N.C.F. VAN SAS red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999, 1-2.

door de auteur van het *Dictionarium Tetraglotton* beschreven: “Eens ieghelics landt, Vaderlandt, de stede, het dorp, ghehucht of ander plaetse daermen gheboren is”. Met *patria* duiden de zestiende-eeuwse inwoners van de Nederlanden in de meeste gevallen dus een begrensde gebied af. Daarnaast hanteerden ze het begrip ook voor het grotere gebied, vaak bestaande uit een geheel van gewesten.¹² Desondanks werd de intensiteit en reikwijdte van het vaderlandsgevoel in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw in hoge mate bepaald door persoonlijke belangen en bezigheden. Die konden beperkt blijven tot de eigen stad of streek, maar konden ook het gewestelijk niveau overstijgen (bijvoorbeeld bij een dynastie of adel). Daarnaast was het vaderlandsgevoel ook afhankelijk van afstand en perspectief, waarbij de invulling eraan doorgaans groter werd naarmate iemand zich er verder van verwijderde. In 1929 hanteerde de Nederlandse kunsthistoricus Godefridus Hoogewerff in zijn werk *Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef* als uitgangspunt de redenering dat “men om teekenen van nationaliteitsgevoel te vinden, niet [...] in de eerste plaats moet speuren in het vaderland zelf, doch daarbuiten”. Hij onderzoekt voornamelijk het patriabeeld bij inwoners van de vroegmoderne Nederlanden op het Italiaanse schiereiland, waarover in het derde hoofdstuk meer.¹³ Het blijkt dus dat het niet gemakkelijk is om een eenduidige definitie te geven aan de begrippen *patria* en *vaderland* voor de zestiende-eeuwse Nederlanden. Dit onderzoek zal daarom in de lijn van de bevindingen van de Nederlandse en Britse historici Simon Groenveld en Alastair Duke verder werken.

Beide historici stelden vast dat de verschillende groepen elkaar vonden tijdens de Opstand, doordat het een gevoel van eenheid had gebracht onder de opstandelingen. Daardoor werden de afzonderlijke redenen voor verzet naar de achtergrond verbannen. Toch weken de conclusies van elkaar af. Groenveld onderscheidde drie niveaus waarbinnen de inwoners van de zestiende-eeuwse Nederlanden zich voortbewogen. Allereerst was er het lokale niveau, waarop de meesten zich voortbewogen. Daarnaast was er het gewestelijke niveau, dat maar voor een kleine groep van toepassing was en waarbij die groep het gewest ook nog eens beschouwde als een samenstelling van kleinere lokale eenheden. Pas wanneer iemand een gewest als vaderland beschouwde, zo argumenteerde Groenveld, kon heel misschien hij of zij na verloop van tijd het geheel van gewesten als het vaderland zien. Die groep was echter zeer klein, waardoor hij concludeerde dat de Opstand in eerste instantie gezorgd had voor een

¹² GROENVELD, ‘Natie’ en ‘patria’ bij zestiende-eeuwse Nederlanders’, 59.

¹³ G. HOOGEWERFF, ‘Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929), 115-134.

oppervlakkig vaderlandsbeeld en eenheidsbesef, dat vlak voor het intreden van het Bestand verdwenen was. Als er al een beeld van een gemeenschappelijk vaderland aanwezig was, dan was dat puur optisch bedrog.¹⁴

Duke week van die conclusie af. Anders dan Groenveld meende hij wel dat er een gemeenschappelijk vaderlandsbeeld was ontstaan tijdens de zestiende eeuw. Belangrijk daarin waren de Transactie van Augsburg van 1548 en de Pragmatische Sanctie van 1549. Daardoor werden de Zeventien Provinciën de facto een staatkundig geheel, los van het Heilig Roomse Rijk, en zouden voortaan als een geheel overgeërfd worden. Dat beeld van staatkundige eenheid werd in de tweede helft van de zestiende eeuw door tal van drukwerk ondersteund. Door het feit dat het meeste drukwerk, zoals pamfletten en prenten, relatief goedkoop waren, was het toegankelijk voor een grote groep van mensen waardoor het de publieke opinie kneedde. Dat beïnvloedde de identificatie met een gemeenschappelijk vaderland, dat ontstond vanaf de late jaren 1570. Ook de Amsterdamse en Gentse historici Jan Bloemendal en Arjan van Dixhoorn stelden dat drukwerk in de vroegmoderne periode degelijk een publieke opinie beïnvloedde. Tot in de vroege zeventiende eeuw bestonden er namelijk geen kranten, periodieken of tijdschriften die op regelmatige basis verschenen. Nieuws verspreidde zich voornamelijk in druk via pamfletten en nieuwsprenten die vaak persuasief van aard waren.¹⁵ Toch benadrukte Duke ook dat het beeld van het vaderland door externe factoren steeds meer verbrokkelde. Een belangrijke gebeurtenis daarin was de val van Antwerpen, waarna het beeld steeds meer een regionale invulling kreeg. Hoewel drukwerk nog streefde naar een eenheid en een gemeenschappelijk vaderland, werd het toch steeds duidelijker dat hun wens afweek van de realiteit. Desondanks stelde hij wel dat het geen oppervlakkig gevoel onder de opstandelingen was, maar een gedeeld gevoel dat grotere groepen van de samenleving beïnvloedde.¹⁶

¹⁴ GROENVELD, 'Natie en nationaal gevoel', 382-383 en GROENVELD, "'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders', 55, 68-74.

¹⁵ J. BLOEMENDAAL en A. VAN DIXHOORN, 'De scharpheit van een gladde tong. Literaire teksten en publieke opinievorming in de vroegmoderne Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 125 (2010), 5, 9, 16.

¹⁶ A. DUKE, 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', P. BENEDICT e.a. red., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 115-118, A. DUKE, 'In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576', R. STEIN en J. POLLMANN red., *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009, 238-239, A. DUKE, 'Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing*, 27 (2003), 30-32 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 29-37.

De vraag zal zijn welke stelling rijmt met de Franstalige gewesten, omdat zowel Groenveld als Duke er weinig rekening mee hielden

Historiografie

De historiografie over het bestaan van een zeker besef van patria en eenheid in de vroegmoderne Nederlanden is een debat dat reeds een lange traditie kent. Toch is het huidige debat betreffende het ‘Nederlandse’ eenheids- en patriebesef pas echt op gang gekomen tijdens het interbellum. Het gaf namelijk de aanleiding tot een nieuwe historiografie: de Groot-Nederlandse geschiedschrijving van de Nederlandse hoogleraar Pieter Geyl. Uitgangspunt daartoe was zijn werk *De Groot-Nederlandsche gedachte*. Daarmee bracht hij tussen 1925 en 1930 inzake de bestudering van de vroegmoderne Nederlanden een vernieuwing doordat hij een poging deed om te breken met het nationale kader van de geschiedschrijving in België en Nederland. In plaats van binnen dat nationale kader onderzoek te verrichten, verbreedde hij het tot een ‘Groot-Nederlands’ kader. De scheiding en de breuk van het patriabeeld tussen Noord en Zuid mocht volgens Geyl niet gezien worden als een natuurlijk resultaat van een onoverbrugbare tegenstelling, maar als een van buiten aangebrachte gebeurtenis. Redenen voor de scheiding waren de succesvolle heroveringen van Farnese, het intreden van het Bestand en de religieuze factor, die de nationale in de weg stonden. Het was niet meer dan het ‘noodlot’ dat de breuk teweeg bracht. De gemeenschappelijke Nederlandse taal was echter wel een belangrijke factor voor een gemeenschapsgevoel, aldus Geyl.¹⁷

Geyl gaf daarmee aanzet tot een nieuwe visie binnen het historiografische debat. Historici die zijn voorbeeld tijdens het interbellum volgden, waren de Nederlander Godefridus Hoogewerff en de Belgen Léon Van der Essen, Edgar Baudart, Floris Prims en Hubert van Houtte. Ze trachtten de stelling van Geyl door middel van historisch onderzoek aan te tonen en waren overtuigd van een historische gebondenheid en gemeenschappelijk patriabeeld tussen de noordelijke en zuidelijke delen van de vroegmoderne Nederlanden. Hun gegevens bleven echter vaak te politiek gericht. Ze onderzochten geen specifieke groepen, maar

¹⁷ P. GEYL, *de geschiedenis van de Nederlandse stam*, I, 2de uitg., Amsterdam/Antwerpen, 1948, 7-9, 527-531 en P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche Gedachte*, Antwerpen, 1930, 106.

trachtten grofweg sporen van eenheid te vinden en vonden die vaak ook. Het resultaat leverde conclusies op die meer dan eens algemeen en vaag waren ¹⁸

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dat en focuste het historiografische debat zich eerder op sociaal-religieuze groepen, om zo met minder ideologische resultaten naar voren te komen. De belangrijkste persoon die zich na 1945 in het debat mengde, was de Belgische jezuïet Jozef Andriessen. Hij poogde in de lijn van het interbellum verder te werken en deed dat onder andere met zijn werk *Nederlands gemeenschapsbesef*. Andriessen trachtte aan de hand van enkele jezuïeten te onderzoeken of er sprake was van een collectief ‘Nederlands nationaal’ besef. Een gevolg is dat zijn werk ietwat eenzijdig overkwam omdat hij zich slechts op één kant van het verhaal focuste. Daarenboven kon zijn levensbeschouwelijke houding als jezuïet tot mogelijke belangenvermenging leiden. Desondanks kwam hij toch met nieuwe resultaten en concludeerde dat het Nederlandse eenheids- en patriebesef vanaf de val van Antwerpen sterk achteruit ging en dat de reden voor de verdere vervreemding tussen Noord en Zuid voornamelijk te danken was aan religie. ¹⁹

Twee historici zorgden voor een anomalie binnen het debat: de Nederlandse historicus Simon Groenveld en de Britse historicus Jonathan Israel. Groenveld trachtte, zoals reeds gezegd, in zijn werk *Natie en nationaal gevoel* te achterhalen wat een zestiende-eeuwer nu net onder de begrippen *natie* en *vaderland* verstond. Daarenboven probeerde hij ook om de stellingen van Geyl, Hoogewerff en Van der Essen aan een kritisch onderzoek bloot te stellen. Hij concludeerde dat ze beïnvloed waren door het negentiende-eeuwse denken wanneer ze spraken over het zestiende-eeuwse nationale gevoel. De negentiende eeuw kende maar één soort natie, die bijna altijd samenviel met een staatkundige eenheid. Zulke eenheid meenden

¹⁸ G. HOOGEWERFF, *De historische gebondenheid der Nederlanden*, Brussel, 1944, G. HOOGEWERFF, ‘Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929), 115-134, L. VAN DER ESSEN, ‘Besef van Nederlandschap bij uitgeweken Nederlanders in Italië in de XVIe, XVIe en XVIIIe eeuw’, *Nederlandsche Historiebladen*, 2 (1939), 33-42, E. BAUDART, *La Question de Nationalité dans les Pays-Bas et le pays de Liège aux XVe et XVIe siècles*, Brussel, 1944, 1, F. PRIMIS, *De wording van het nationaal bewustzijn in onze gewesten*, Antwerpen, 1938, en H. VAN HOUTTE, ‘La conception grand-néerlandaise de notre histoire nationale’, *Bulletin de l’Académie royale de Belgique*, 23 (1937), 462-480.

¹⁹ J. ANDRIESSEN, *De Jezuieten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen, 1957, J. ANDRIESSEN, ‘Jezuieten-auteurs over de oorzaken van den Nederlandschen Opstand in de XVIe eeuw’, *Bijdrage voor de geschiedenis der Nederlanden*, 1 (1946), 31-46, ANDRIESSEN, ‘Nederlands Gemeenschapsbesef’, ANDRIESSEN, ‘Van verbondenheid tot vervreemding’, 117-132.

die historici ook in de zestiende eeuw te vinden. Het is vanuit die instelling dat ze conclusies trokken die zowel problematisch als anachronistisch waren, aldus Groenveld.²⁰

Daarnaast haalde Israel in zijn overzichtswerk *De Republiek* zwaar uit naar Geyl en zijn theorie over de onnatuurlijke breuk tussen de Nederlanden. Hij hanteerde op die manier namelijk een pre-Geyls standpunt, zoals de Amsterdamse historicus Henk van Nierop correct vaststelde. Israel besloot dat de Opstand, en de daar uit voortvloeiende scheiding, in zeker opzicht het logische uitvloeisel was van een dualisme dat al eeuwen bestond en dus geen onnatuurlijke breuk vormde zoals onder andere Geyl, Hoogewerff, Van der Essen en Andriessen dachten. Naast van Nierop, uitte de Britse historicus Graham Darby ook kritiek tegen de visie die Israel hanteerde.²¹ Zowel Groenveld als Israel vormen de verpersoonlijking van de dissidente stem binnen het debat.

De afgelopen twee decennia verscheen er tamelijk veel over identiteit, patria en nationaal eenheidsbesef in de literatuur. Een belangrijke ontwikkeling in die afgelopen jaren is dat historici minder het eenheidsbesef op zich onderzochten en zich steeds meer op identiteiten in de vroegmoderne Nederlanden focusten. Daar waar Hoogewerff en Andriessen nog spraken over historische verbondenheid en patriebesef, spraken historici als de Britten Alastair Duke en Andrew Sawyer, de Nederlanders Judith Pollmann en Vincent Van Zuilen en de Amerikaanse Amanda Pipkin over identiteitsvorming en –besef. Ze keken hoe zestiende-eeuwse inwoners van de Nederlanden hun identiteit beleefden en verrichtten voornamelijk onderzoek naar de vroegmoderne cultuur en propagandastroom. Die recente ontwikkelingen vallen daarenboven in te delen in twee groepen. Duke en Pollmann volgden eerder een socio-culturele benadering, terwijl onder andere Pipkin, Sawyer en Van Zuilen eerder een culturele benadering volgden waarbij propaganda een belangrijk onderdeel werd.²² Doorheen het onderzoek zullen de recente ontwikkelingen van het historiografische debat nog aan bod komen, waardoor het nu minder noodzakelijk is er dieper op in te gaan.

²⁰ S. GROENVELD, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Nederland Archievenblad*, 84 (1980), 372-373, 386-387.

²¹ G. DARBY, 'Introduction', G. DARBY red., *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001, 3, J. ISRAEL, *De Republiek, 1477-1806*, Oxford, 1995, 1-2, 217-220 en VAN NIEROP, 'Alva's Trone', 32-33.

²² DUKE, 'Dissident Propaganda', DUKE, 'In Defence of the Common Fatherland', DUKE, 'The Elusive Netherlands', PIPKIN, 'They were not humans', 229-264, POLLMANN, *Catholic Identity*, POLLMANN, 'No man's land', SAWYER, 'Medium and message', VAN ZUILEN, 'Bronnen van identiteit' en VAN ZUILEN, 'The Politics of Dividing the Nation'.

Wat echter schrijnend is, is dat vele overzichtswerken, met grote uitzondering van Israel, weinig tot geen aandacht schonken aan het eenheidsdebat. Komt dat door de geringe kennis ervan of omdat auteurs het gewoon geen meerwaarde vinden? Historici als Geoffrey Parker, Joke Spaans, Guido Marnef, Charles Wilson en Jacques Presser spendeerden er weinig tot geen aandacht aan. Uit die groep deed de Nederlandse historicus Presser nog de beste poging om zich te mengen in het debat, maar had er slechts een halve pagina voor over om tot het besluit te komen dat de Nederlanden “iets meer dan een willekeurige brok” waren.²³ Een historicus die in zijn algemeen overzichtswerk wel voldoende aandacht spendeerde aan het debat, was de Nederlander Juliaan Woltjer. In zijn werk *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog* zette hij zich expliciet af tegen negentiende-eeuwse nationalistische visies. Woltjer nuanceerde het feit dat er tegenstellingen tussen Noord en Zuid waren en sloot zich zo eerder aan bij Geyl. Desondanks nuanceerde hij tegelijk ook de stelling van Geyl betreffende de afwezigheid van verschillen. Er waren verschillen, maar die waren niet zo uitgetekend aanwezig zoals de negentiende-eeuwse historicus Robert Fruin beweerden.²⁴ Ook van Nierop en Darby mengden zich in het debat door zoals gezegd voornamelijk kritiek te uiten tegen de visie die Israel hanteerde.²⁵

Duke besteedde met zijn *Reformation and Revolt in the Low Countries* de meeste aandacht aan het debat. Daarbij focuste hij zich voornamelijk op het artikel van Groenveld waarmee Duke trachtte aan te tonen dat er inderdaad een vorm van verbondenheid met een gemeenschappelijk vaderland was. En hij deed dat uitmuntend. Zijn werk gaf volgens Antwerpse historicus Guido Marnef de stimulans voor verdere studies.²⁶ Het kreeg met *Dissident Identities* in 2009 een volwaardige opvolger. Volgens de Leuvense historica Violet Soen mocht die titel dan wel te ambitieus zijn, het werk was zeker coherent en nodigde uit voor verder onderzoek betreffende het complexe ontstaan van identiteiten in de vroegmoderne Nederlanden. De Amsterdamse theoloog Kees de Wildt zei dan weer dat *Dissident Identities* een bundel was die niemand kan negeren die zich bezighoudt met de zestiende-eeuwse

²³ C. WILSON, *La République Hollandaise des Provinces-Unies*, Parijs, 1968, ISRAEL, *De Republiek*, G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, Antwerpen, 1996, G. PARKER, *De Nederlandse Opstand. Van Beeldenstorm tot Bestand*, Utrecht/Antwerpen, 1981, J. PRESSER e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam/Brussel, 1963 en J. SPAANS, ‘Reform in the Low Countries’, *A Companion to the Reformation World*, Oxford, 2006, 118-134.

²⁴ R. FRUIN, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*, Den Haag, 1924 en WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 133-134.

²⁵ VAN NIEROP, ‘Alva’s Trone’, 32-33 en DARBY, ‘Introduction’, 3.

²⁶ A. DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, 182-191 en G. MARNEF, Bespreking van A. DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, *Revue belge de philology et d’histoire*, 72 (1994), 1004-1005.

Nederlanden, een visie die ook de Belgische historicus Geert Janssen deelde. Het enige minpunt volgens de Gentse historicus Jan Dumolyn was dat het zelf geen echt antwoord gaf op de vraag of er zoiets was als een eenheidsgevoel in diezelfde Nederlanden. Recent heeft De Schepper nog een mooie poging ondernomen om vanuit het debat tegelijkertijd een geschiedenis van de Nederlanden neer te schrijven. Dat mondde uit in het werk *Belgium dat is Nederlandt*, waarin hij de evolutie van de landsnamen en identiteiten in de Nederlanden tussen 1200 en 1800 behandelde.²⁷

Ondanks de wat povere plaats in grote, belangrijke overzichtswerken vindt er toch een nieuwe stimulans plaats voor verder onderzoek naar patriabeelden, eenheidsgevoel en identiteiten in de vroegmoderne Nederlanden. De recente werken en bundels bewijzen dat punt.²⁸

Bronnen

Op basis van drie catalogi is een corpus samengesteld met drukwerk uit de Franstalige gewesten. In de eerste plaats is gekozen om met de Knuttel-collectie te werken. Het bevat meer dan dertigduizend stuks, bestrijkt een periode van 1486 tot 1853 en focust zich op de Nederlanden. Het voordeel is dat ze volledig gedigitaliseerd en raadpleegbaar is via de databank *The Early Modern Pamphlets Online*. Daarnaast is er gekozen om met een tweede online databank te werken, namelijk de *Universal Short Title Catalogue*. Tot slot werd de *Belgica typographica* gehanteerd, die bijna tienduizend titels bevat, gedrukt binnen het grondgebied van het huidige België tussen 1541 en 1600.²⁹

Er is dus gekozen voor drukwerk omdat het in de vroegmoderne periode een belangrijk middel werd om de publieke opinie te beïnvloeden. Daarbij is enkel rekening

²⁷ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 14-15, K. DE WILDT, Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 15 (2012), 71, J. DUMOLYN, Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *History*, 95 (2010), 373, G.H. JANSSEN, Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *The English Historical Review*, 126 (2011), 937 en V. SOEN, Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 89 (2011), 1460-1461.

²⁸ STENSLAND, *Habsburg communication, Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2006, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009 en *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009.

²⁹ *Belgica typographica 1541-1600: Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, E.COCKX-INDESTEGE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK red., 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, W.P.C. KNUTTEL red., 9 dln., Utrecht, 1978 en *Universal Short Title Catalogue*, 2014 (<http://www.ustc.ac.uk/>).

gehouden met tekstuele werken en zijn visuele werken als nieuwsprenten achterwege gebleven. Hoewel visueel drukwerk ook iets kan zeggen over het patriabeeld, zoals Pipkin had gedaan, is er desondanks geopteerd om zich te focussen op enkel tekstueel drukwerk. Het patriabeeld aan de hand van visuele werken uit de Franstalige gewesten bestuderen, is dus een piste die nog kan worden uitgediept in de toekomst.³⁰

Hoe functioneerde drukwerk als verspreider van informatie in de vroegmoderne periode en wat moet eronder worden verstaan? Zoals Bloemendal en van Dixhoorn beargumenteerden, verspreidden in de zestiende eeuw voornamelijk nieuwsprenten en pamfletten informatie. Daarom zal dieper ingegaan worden op wat een pamflet nu net is, mede omdat het corpus er ook grotendeels uit bestaat. Hoewel de meesten zich wel een voorstelling kunnen maken bij pamfletten, is het toch niet gemakkelijk om het te definiëren. Bijna iedereen is het er over eens dat het begrip moeilijk tot niet te beschrijven valt, of het nu bekeken wordt vanuit een inhoudelijke of vormtechnische invalshoek. Inhoudelijk vinden de verschillende definities een gemeenschappelijk raakvlak in het feit dat een pamflet een nieuwswaarde bevat. Die nieuwswaarde ging vaak gepaard met de techniek van persuasie. De vaak anonieme auteur trachtte het publiek te overtuigen van een bepaald standpunt en hem of haar aan te zetten tot denken en handelen. Kort, handzaam, gedrukt en vaak goedkoop zijn de belangrijkste vormaspecten van een pamflet.³¹

Op vlak van informatieverbreiding was het drukken van pamfletten ook een stap vooruit. Dankzij de snelheid waarmee ze vaak werden gedrukt en hun relatief goedkope prijs, kon nieuws op een relatief snelle manier een breed publiek bereiken. Op die manier waren ze ook goed om aan propaganda te doen, zeker tijdens de Nederlandse Opstand. De mogelijkheid daartoe kwam er door het gegeven dat nieuwe communicatiemiddelen voor handen waren. De opkomst en verbetering van de boekdrukkunst en de aanwezigheid van goedkoop papier zorgden ervoor dat nieuws sneller en gemakkelijker verspreidde. Daarbij konden ze voortbouwen op reeds bestaande strategieën en technieken die zich tijdens de Reformatie en

³⁰ PIPKIN, 'They were not humans', 229-264.

³¹ P. DIJSTELBERGE, 'Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boekarcheologie', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 50, DREES, 'pamfletten, een inleiding', 9-28 en P. VERKRUIJSESE, 'Gedrukt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit'. Boekwetenschap en pamfletliteratuur', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 31-32.

Contrareformatie hadden ontwikkeld.³² Aanvankelijk hadden de opstandelingen de bovenhand in dat medium. De landvoogd en koning hadden geen grootschalige propagandastorm verwacht, laat staan erop voorbereid. Loyalistische antwoorden waren pover. Pas onder het gouverneurschap van Don Juan en Alexander Farnese kwam daar verandering in. Het drukwerk kon dus wel degelijk een publieke opinie beïnvloeden.³³

Het chronologische kader beperkt zich tot drukwerk van de Franstalige gewesten tussen 1579 en 1609. Daarbij werden bij de selectie de volgende criteria gehanteerd: het drukwerk moest in het Frans zijn gedrukt en moesten handelen over de contemporaine gebeurtenissen met een eerder politieke invulling. Daarnaast is er ook gekozen om geen werken langer dan honderd pagina's te bestuderen, omdat zulke werken eerder iets weghebben van een boekwerk en op die manier moeilijker en minder snel de publieke opinie konden beïnvloeden.³⁴ Wel is er twee keer gekozen om een uitzondering te maken, omdat de werken in kwestie toch de moeite waard waren om oppervlakkig te vermelden.³⁵

Tevens bevinden zich een aantal drukken in het corpus zonder drukkersplaats of afkomstig van de Nederlandstalige gewesten. De redenen daarvoor zijn simpel. Het was namelijk belangrijk om deels rekening te houden met de andere kant van het verhaal om een beter beeld van de situatie te verkrijgen. Tegelijkertijd werden soms ook twee versies dezelfde druk gebruikt om een zo volledig mogelijke beeld van bepaalde zaken na te streven. Dat is bijvoorbeeld gebeurd bij de brieven omtrent de discussie na de Unie van Atrecht tussen de Staten-Generaal en de gereconcilieerde gewesten, waarover in het eerste hoofdstuk meer. Tot slot kenden sommige drukken een gelijkaardige inhoud als pamfletten uit de Franstalige gewesten, terwijl er niet met zekerheid kon gezegd worden van waar ze afkomstig waren. Ook

³² N. LAMAL, 'Nieuws en informatienetwerken: de Medici en het begin van de Opstand in de Nederlanden (1566)', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 66 (2013), 63-77, A. PETTEGREE, 'Centre and periphery in the European book world', *Transactions of the Royal Historical Society*, 18 (2008), 101-107 en R. VAN STIPRIAAN, 'Words at war: the early years of William of Orange's propaganda', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 335.

³³ DUKE, 'Posters, Pamphlets and Prints', 37-38, STENSLAND, *Habsburg communication*, 89-91 en STENSLAND, 'Not as bad as all that: The strategies and effectiveness of Loyalist propaganda in the early years of Alexander Farnese's governorship', *Dutch Crossing*, 31 (2007), 91-92.

³⁴ BLOEMENDAAL AN DIXHOORN, 'De scharpheit van een gladder tong' 5, 9, 16 en DUKE, 'Posters, Pamphlets and Prints', 30-32.

³⁵ [Jean Michel], *L'anatomie du corps politique compare au corps humain, pour cognoistre la source & origine des maladies d'iceluy, qui nous causent pour le iour-d'huy tant de troubles parmy la Chrétienté. Avec le vray & unique remede, pour le remettre en santé. Liure vrayement politique & seruant d'instruction pour tous Estatz. Le tout traduit du Latin, par PAVL DV MONT*, a Dovay, chez Jean Bogard, 1581 en [Lodovico Guicciardini], *Sommaire de la description generale de tous les Pays Bas de M.L. Guicciardin*, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1596.

die werden onderzocht, omdat ze sterk deden vermoeden dat ze van de Franstalige gewesten afkomstig waren. Desondanks blijven de bovenstaande keuzecriteria natuurlijk arbitraire en kunnen een aantal werken uit de boot zijn gevallen.

Het onderzoek zal voornamelijk kijken of in de werken beelden van het vroegmoderne Nederlandse vaderland aanwezig waren en hoe die beelden werden omschreven en voorgesteld. De bedoeling is om het patriabeeld aan de hand van het drukwerk te reconstrueren en vergelijken met ander drukwerk.

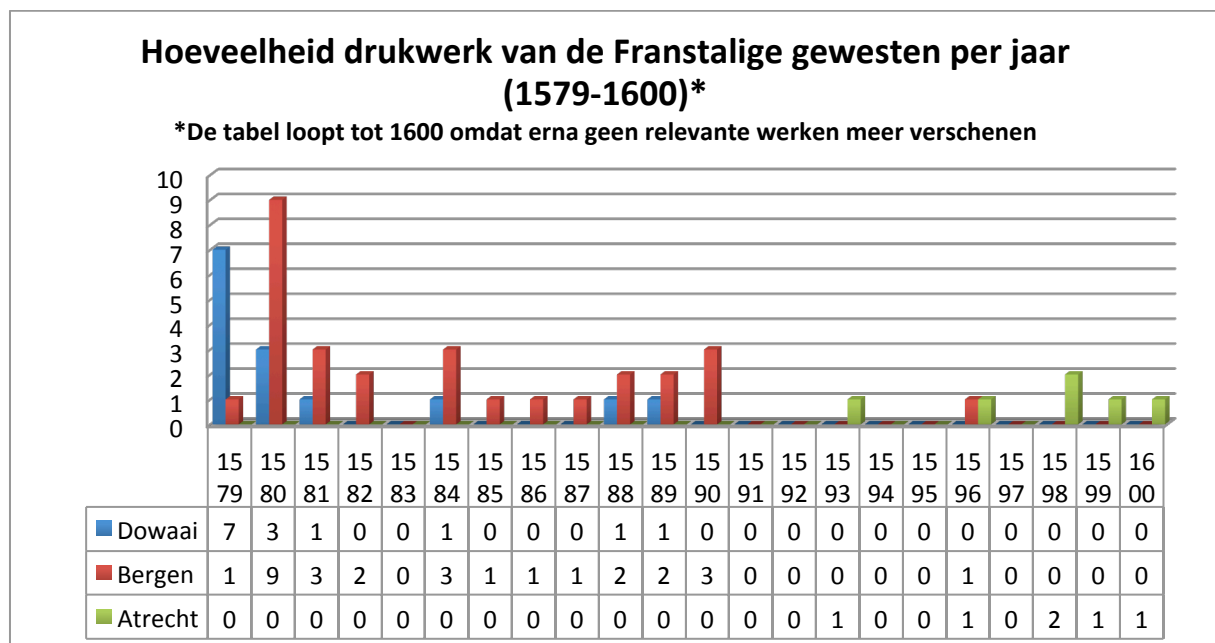
Van waar was het meeste drukwerk binnen de Franstalige gewesten afkomstig? Er is in de eerste plaats gekozen om met de twee belangrijkste drukcentra te werken: Bergen en Dowaaï. Van de twee had Dowaaï de oudste drukkerij, opgericht samen met de universiteit in 1563. De talrijke religieuze ordes settelde zich daar mede door toedoen van de universiteit, waardoor Dowaaï een belangrijke drukkersstad werd in de zestiende-eeuwse Nederlanden. De belangrijkste drukker die de stad in de tweede helft van de zestiende-eeuw had, was Jean Bogard, verantwoordelijk voor 543 uitgaven tussen 1573 tot 1616. De stad Bergen werd pas gemachtigd door de koning voor het bezitten van een drukkerij in 1580. Daarbij werd de Leuvense drukker Rutger Velpius aangesteld tot hoofddrukker. Farnese maakte hem zelfs in datzelfde jaar nog zijn officiële drukker. Waarom was Bergen dan zo belangrijk? In mei 1580 vestigde Farnese zijn machtsbasis in Bergen. Omdat de stad dus de zetel van het Habsburgse bestuur in de Nederlanden werd, had ze nood aan een drukkerij. Daarom dan ook dat veel drukwerk uit de Franstalige gewesten vanaf 1580 uit Bergen kwam. Ook Dowaaï wist van die situatie te profiteren en slaagde erin een aantal belangrijke overheidspublicatie als de Ban en de reconciliatieverdragen te drukken. Bovendien had Farnese na de reconciliatie van Waals-Vlaanderen, de provinciale raad van Vlaanderen naar Dowaaï verschoven. Beide steden kenden dus een toename in productie gedurende die jaren.³⁶

Daarnaast werd ook drukwerk van Atrecht geraadpleegd. Hoewel Atrecht reeds in 1520 een drukkerij bezat, bleef de relevante productie voor dit onderzoek echter uit tot beginjaren 1590.³⁷ Belangrijkste drukker daar was Guillaume de la Rivière. Opvallend is dat

³⁶ A. LABARRE, 'Impressions en flamand à Arras, Douai, Lille et Saint-Omer, XVIe-XVIIIe siècle', *De Franse Nederlanden*, 4 (1979), 34-35, A. LABARRE, 'L'imprimerie et l'édition à Douai, au XVIe et au XVIIe siècle', *De Franse Nederlanden*, 9 (1984), 102-109, H. MEEUS, 'Printing in the shadow of a metropolis', B.R. COSTAS red., *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, Leiden/Boston, 2013, 159-161 en A. ROUZET, *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*, Brussel, 1975, 61-62.

³⁷ A. LABARRE, *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIe siècle*, XV, Baden-Baden, 1987, 17-21.

zowel de la Rivière, als Bogard en Velpius het drukken geleerd hadden in een Brabantse stad. Bogard en Velpius in Leuven en de la Rivière bij zijn nonkel Christoffel Plantijn in Antwerpen.³⁸ Ook Rijsel, Valencijs en Sint-Omaars hadden drukkerijen, maar werden pas opgericht in respectievelijk 1594 voor Rijsel en 1601 voor Valencijs en Sint-Omaars, en drukten weinig relevants. Meer zelfs, de hoofddrukker van Sint-Omaars verhuisde reeds in 1609 naar Ieper en ongeveer zeventig procent was afkomstig van het Engelse Jezüietencollege. De drie steden kenden hun hoogtepunt pas in de zeventiende en achttiende eeuw.³⁹ Er is met andere woorden enkel rekening gehouden met de relevante druksteden Atrecht, Dowaaï en Bergen.

Verder viel uit het overzicht van het geraadpleegde drukwerk reeds vrij snel iets op te merken. De productie van de Franstalige gewesten was het hoogst tussen de jaren 1579 en 1584. Rekening houdend met de reeds besproken politieke machtssituatie in de Nederlanden na 1579, was dat niet verwonderlijk. Merkwaardiger was dat vanaf 1583 er een soort neergang kwam van de relevante productie. Had dat te maken met de succesvolle reconciliatie en het daarbij verschuiven van de macht van de drukkerscentra? Het is een plausibel aanneembare hypothese. Zo is geweten dat Velpius in 1585 met de regering van Farnese naar

³⁸ LABARRE, 'Impressions en flamand', 34-35, LABARRE, 'L'imprimerie et l'édition', 102-109, MEEUS, 'Printing in the shadow of a metropolis', 159-161 en ROUZET, *Zestiende-eeuwse drukkers*, 61-62.

³⁹ LABARRE, 'Impressions en flamand', 31, 37-39 en LABARRE, 'L'imprimerie et l'édition', 99-100.

Brussel verhuisde.⁴⁰ Desondanks blijft het toch eigenaardig dat de Franstalige gewesten bijvoorbeeld weinig over de komst van de nieuwe landvoogden Albrecht en Isabella en het Twaalfjarig Bestand drukten. Vlaanderen, Brabant en de latere Republiek kenden daarentegen wel een sterke toename van drukwerk rond diezelfde jaren. Waarom dat zo is, blijkt niet gemakkelijk te beantwoorden. Het verschuiven van de drukkerscentra kan een mogelijke oorzaak zijn.

Het net beschreven hiaat is bovendien niet te wijten aan onnauwkeurig onderzoek. Historici als de Nederlander Pieter Antoon Marie Geurts en Amerikaanse Monica Stensland kwamen in hun bronnenonderzoek tot dezelfde vaststelling: daar waar hun bibliografie veel drukwerk van de Franstalige gewesten in de beginjaren van 1580 bevatte, nam dat naarmate de jaren 1580 vorderden, sterk af. Om duidelijkheid te creëren bij het gebruikte drukwerk, is er aan het begin van elke hoofdstuk een overzicht gegeven van de drukken die gebruikt zullen worden, aangevuld met een grafiek. Op die manier hoopt dit onderzoek bevattelijker te zijn.⁴¹

Het eindproduct van dit onderzoek zal een overzicht geven over hoe de Franstalige gewesten tussen 1579 en 1609 de patria definieerden en hoe het evolueerden. Het onderzoek zal in drie hoofdstukken opgedeeld worden. Het eerste hoofdstuk zal zich focussen op drukwerk dat tijdens Alexander Farnese's eerste jaar als landvoogd werd gedrukt. In het tweede hoofdstuk zal meer gekeken worden naar de periode tussen 1580 en 1585. Verschoof daarbij het accent naarmate de heroveringen van Farnese succesvol waren en deed dat iets met het vaderlandsbeeld? Het laatste hoofdstuk zal zich wijten aan de ontwikkelingen na 1585. Wat gebeurde er na de val van Antwerpen met de inhoud van het drukwerk? Lag het accent anders nu dat een groot deel van de Nederlanden was heroverd en terug onder het gezag van Habsburgs Spanje viel? Veranderde dat beeld door toedoen van de verdere reconciliatie met het beeld dat ten tijde van de Unie van Atrecht werd geponeerd? Ook die vragen zullen doorheen het onderzoek beantwoord worden.

Na de dood van de landvoogd Don Juan begin oktober 1578, kreeg zijn neef Alexander Farnese, die zich sinds de winter van 1577 in de Nederlanden bevond, het gouverneurschap toegewezen. De situatie van de koninklijke troepen in de Nederlanden was op dat moment alles behalve optimaal. Het leger leed onder ziektes, was gedemoraliseerd, had weinig geld en

⁴⁰ LABARRE, 'Impressions en flamand', 34-35, LABARRE, 'L'imprimerie et l'édition à Douai', 102-109 en ROUZET, *Zestiende-eeuwse drukkers*, 61-62.

⁴¹ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956, 309-317 en STENSLAND, *Habsburg communication* 205-209.

was in de minderheid. Toch boekte Farnese de eerste maanden militaire successen, successen die broodnodig waren om geld vanuit Madrid te krijgen en de moraal op te krikken. Naast een militaire veldheer was hij ook een uitstekende diplomaat. Hij spendeerde bijzondere aandacht aan de Franssprekende gewesten door onder andere brieven te sturen naar de Staten van Henegouwen en Artesië, waarin hij de belofte deed de privileges te bewaren, de terugtrekking van vreemde troepen te bewerkstelligen en een algemene amnestie af te kondigen. In ruil vroeg hij gehoorzaamheid aan de koning en het behoud van het rooms-katholieke geloof.⁴²

Hij speelde daarmee in op de wrijvingen die waren ontstaan binnen de Generaliteit van de Nederlanden. Er vielen drie kampen te onderscheiden. Ten eerste was er het kamp van de landvoogd dat Luxemburg, Namen en enkele Brabantse steden als Leuven bezat. Een tweede groep bevond zich in Henegouwen, Artesië en Waals-Vlaanderen en bestond uit leden van de hoge adel. Het derde kamp bestond uit de Staten-Generaal. Tussen die twee laatste groepen waren sinds 1577 spanningen ontstaan. De radicalisering van enkele Vlaamse en Brabantse steden en de aanvallen op het katholicisme daarmee samengaand, zorgden ervoor dat de onder andere de Staten van Henegouwen en Artesië zich steeds meer afzette van de Generaliteit.⁴³

Oranje trachtte tevergeefs in juli 1578 de katholieke gewesten nog te verzoenen door een *Religionsvrede* af te roepen. Door hun groeiende afkeer tegenover de situatie, trachtte Farnese de gewesten als het ware los te weken van de Generaliteit en hen voor zijn zaak te winnen. Dat wierp ook zijn vruchten af. Op 6 januari 1579 sloten de Staten van Artesië, en de ‘vertegenwoordigers’ van de Staten van Henegouwen en Dowaaï een algemene unie af in Atrecht. Doornik en het Doornikse, het Henegouwse Valenciën en Rijsel en Oorschie bleven hierop afwezig.⁴⁴

⁴² BLOCKMANS, ‘De vorming van een politieke unie’, 112-113, STENSLAND, ‘Not as bad as all that’, 99-100 en WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 85-87.

⁴³ Ibidem, STENSLAND, *Habsburg communication*, 89-93

⁴⁴ BLOCKMANS, ‘De vorming van een politieke unie’, 113, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 189 en SOEN, *Vredehandel*, 133.

1. De loyalistische druk (1579-1580)

Voor dit hoofdstuk werden twintig drukken geraadpleegd. Concreet waren er dat tien uit Dowaaï en tien uit Bergen tussen 1579 en 1580. Uit de grafiek is duidelijk op te maken dat Bergen in 1580 veel drukte tegenover 1579. Voor Dowaaï was dat net andersom.

Dowaai

1579:

Discovrs svr les trovbles et miserés de ce temps :et de moyens qu'il faut tenir pour les appaiser, & y mettre fin, a Dovay, de l'imprimerie Iean Bogard, 1579.

Les Traictes faicts a Cologne, povr parvenir a une reconciliation generale des pays bas avec sa Maiesté Catholique, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettre de l'Excellence du Prince de Parme, enuoiée aux deputez des Provinces de ces pays bas, estans assemblez en la ville d'Anvers, le dousiesme de Mars MDLXXIX, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettres des estatz d'Artois & deputez des autres Provinces au Prince de Parmes, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettres des estats d'Arthois, et des depvtez de Haynault & Douay aux Députés des Estatz en Anvers, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Traicte de reconciliation fait en la ville d'Arras le XVIIe de May avec sa Majesté par les Provinces d'Arthois, Haynault, Lille, Douay et Orchies, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Traicte et accord fait et passe entre monsieur le baron de Montigny et le Seigneur de la Motte, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

1580:

Ban et edict en forme de proscription fait par la Maieste du Roy nostre Sire à lencontre de Guillame de Nassau, Prince d'Oranges, comme chef & perturbateur l'estat de la Chrestienté ; & speciallement de ces pays bas : Par lequel chacun est autorisé de l'offenser & oster du monde, comme peste publique, avec pris à qui le fera & y assistera, a Dovay, chez Iean Bogard, 1580.

Discovrs veritable tovchant plvsievs affaires d'estat, pour la ivstification des bons et fideles svbictz de sa maieste catholique, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1580.

Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire tovchant le saisissement des bies de ceulx qui ne se sont reduictz ou reconciliez à sa Maiesté. Avec lettres de monseigneur le Prince de Parme, Gouverneur generale &c. declarants que ledit faisissement se fait pour en recompenser les bos subiectz de sadicte Maiesté de leurs pertes &c., a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1580.

Bergen

1579:

Edict perpetvel svr l'accord, faict entre le Prince de Parme & Plaisance, Gouverneur & Capitaine general des Païs-bas, de la part & au nom du Roy Catholique des Espaignes, &c. d'une part, Et les Estatz generaulx des Prouinces de Haynnault & Artoys, & villes de Douay, Lille, Orchies d'aultre part, à Mons en Haynnault, Rogier Velpius, 1579.

1580:

Advertissement de la victoire obtenve par l'armee de Sa Maieste a la conduite de Messire George de Lalaing, Conte de Renneburch, Baron de Ville, &c. Gouverneur & Capitaine general des Pays de Frise, Ouerissel, Gruninghen, & Lingen, Contre les ennemis de Dieu, & de sadicte Maieste au mois de Septembre 1580, a Mons en Hainault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Copie de certaine lettre close escripte par son Excellence aux Preuost, Doyen, Chapistre, Prelatz & autres Ecclesiasticques, Preuost, Iurez, Escheuins, Borgeois, Corpz & Communauté de la Cité de Cambray. Les exhortant de se recueillir & remettre soubz la protection de sa Maiesté suiuant les sermens qu'ilz ont à icelle, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

HOUTHEN, LIBERTUS van, *Demonstration par laquelle clairement s'apperçoit qu'on ne se doit nullement transporter à la nouvelle pretendue religion, & les allichemens desqueles vsent ce iourd'huy les hereticque, à l'endriot des simples, pour les seduir & preuertir [...], a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.*

Le renart decouvert, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

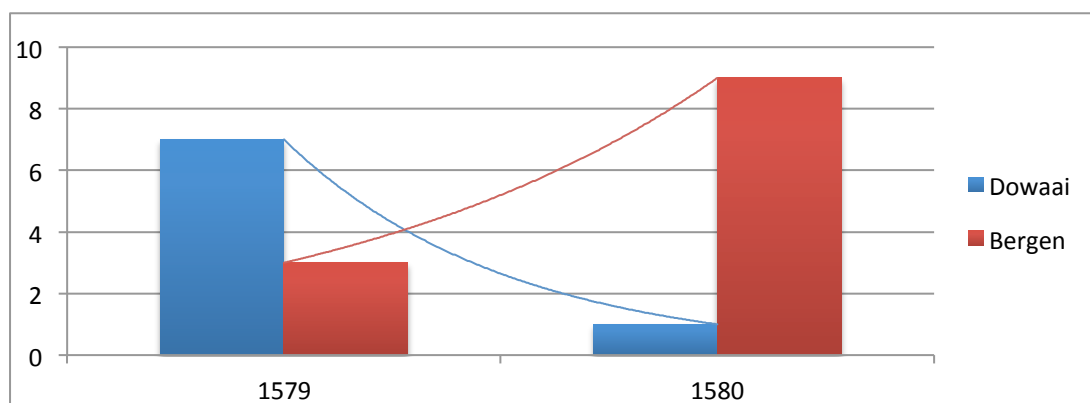
Le retour de la concorde avx Pays Bas. Par le retour de Madame, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

Lettres de monseigneur le prince de Parme, Plaisance, &c. lieutenant, gouverneur, & capitaine. general pour le roy, en ses pays d'embas, adressantes aux bourguemaistres, escheuins, conseil, ghuldes, & bourgeois manans & habitans de la ville de Bruxelles. Par lesquelles son Excellence leur presente la grace de sa Maieste moyennent leur reconciliation, A Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Poinctz et articles des charges proposées contre Guillaume de Hornes, Seigneur de Heze. Avecque la sentence criminelle, & capitale sur icelles rendue, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Sommaire et substance du ban et proscription contre Guillamme de Nassau Prince d'Oranges, Mons, chez Rutger Velpius, 1580.

Vray discovr et relation de la bataille donnée le 17 de Iung 1580 entre Hardeberghe & Gransberghe, pays d'Ouerusse, à trois heures apres mydi, par les gens de guerre de Sa Maiesté, conduicts par Martin Schenck de Nydeggen, au secours de Groeningen. Et le conte de Hollac Chief des gens de la nouvelle vnion d'Vtrecht, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

1.1 Van Unie tot Traktaat

Op 23 en 26 februari 1579 schreven de Staten te Atrecht een brief naar de Staten-Generaal en Farnese met de vraag of de andere gewesten een even gunstig vredesaanbod zouden krijgen als zij hadden verkregen met de Unie van Atrecht. Ze wilden namelijk “paruenir à vne generale reconciliation [...] pour le bien & repos de tous ses pays”. Ze lieten daarbij ook weten dat ze benaderd waren om onderhandelingen over een mogelijke verzoening te starten, waarbij ze goede voorwaarden hadden gekregen. De koning zou niet enkel de potentiële

besluiten van deze onderhandelingen willen ratificeren, maar ook de Pacificatie van Gent (de Generale Unie) van 1576 en het Eeuwig Edict van 1577.⁴⁵

In de beginjaren van de Opstand slaagden landvoogd en koning er niet in een vuist te maken tegen de grootschalige propagandastorm. Pas onder het gouverneurschap van Don Juan en Alexander Farnese begon de pamfletproductie vanuit de Franstalige gewesten echt op gang te komen, zo betoogde de Britse historica Monica Stensland. Volgens de Belgische historici Wim Blockmans en Paul Janssens bracht het Verdrag van Atrecht daarin een belangrijke ommekeer. Het Verdrag bekrachtigde namelijk de breuk van onder andere Artesië en Henegouwen met de Nederlandse Opstand. Een andere Belg, Hugo de Schepper, stelde in zijn recentste werk dan weer dat zowel de Unie van Atrecht als die van Utrecht streefden naar een gemeenschappelijke eenheid, maar dat door een te verschillende invulling eraan de troebelen bleven voortduren.⁴⁶ De Unie van Atrecht beoogde onder meer dat de oude privileges hersteld zouden worden en de vreemde troepen zich zouden terugtrekken, in ruil voor een terugkeer onder Spaans Habsburgs gezag. In dat opzicht was de Unie niet meer dan een voortzetting van de afspraken die gemaakt werden in de Pacificatie van Gent.

Toen de landvoogd Don Luis de Requesens op 5 maart 1576 plotseling overleed, ontstond er een machtsvacuüm waarvan de Staten-Generaal profiteerden om zelf onderhandelingen aan te knopen met Holland en Zeeland. Op 8 november 1576 ondertekende de Staten van Brabant, Vlaanderen, Artesië en Henegouwen de Pacificatie van Gent, een overeenkomst met de Staten van Holland en Zeeland met als hoofddoel de vreemde troepen uit de Nederlanden te doen laten terugtrekken en het herstel van de privileges te bewerkstellen. Holland en Zeeland mochten hun eigen religieregeling behouden maar mochten die niet verspreiden naar andere gewesten. Don Juan van Oostenrijk, de nieuwe landvoogd van de Nederlanden, kwam reeds in november 1576 aan in Luxemburg toen de Pacificatie van Gent op het punt stond ondertekend te worden. Officieel erkenden de Staten hem pas als landvoogd op 12 mei 1577 nadat hij de Pacificatie had aanvaard en de vreemde troepen had weggestuurd, een half jaar na zijn aankomst.⁴⁷

⁴⁵ *Lettres des estats d'Arthois, et des depvtez de Haynault & Douay aux Députes des Estatz en Anvers*, a Dovay, de l'imprimerie de Jean Bogard, 1579, C1-C3.

⁴⁶ BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie', 113, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 14, 67 en JANSSENS, 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden', 178-179.

⁴⁷ BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie', 109-111 en PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 172-177.

Dat de Franstalige gewesten zichzelf als ware voortzetters van de Pacificatie naar voren schoven, was belangrijk voor het rechtvaardigen van hun actie. Voor Filips II was de Pacificatie echter een doorn in het oog. Zijn troepen moesten terugtrekken, de religiebepalingen gingen in tegen de koninklijke visie en er was een religieuze *status quo*.⁴⁸ Toch stelde de Britse historicus Helmut Koenigsberger dat de Pacificatie in de Nederlanden als een soort ‘grondwet’ fungeerde, waarbij iedereen met de vinger werd gewezen die er tegen inging.⁴⁹ Daarom waren de constante verwijzingen in het drukwerk naar de Pacificatie op zich niet vreemd. Een simpele verwijzing was voldoende om de lezer van het werk te overtuigen. Wie de Pacificatie had ondertekend, maar die niet na kwam, ging in de fout, aldus de auteurs van de pamfletten. De verdragen van 17 mei en 13 september bevatten zelfs een ratificatie van de Pacificatie.⁵⁰

Het verdedigde dus de katholieke interpretatie van de Pacificatie van Gent, gehoorzaamheid aan de vorst en de bescherming van het rooms-katholieke geloof en de privileges. Indien Filips II de Pacificatie erkende en ondertekende, lag de weg open tot verzoening met de vorst.⁵¹ In het staatsgezinde kamp waren intussen gesprekken voor een Nadere Unie binnen de Algemene Unie van start gegaan. De belangrijkste pleitbezorger daarvan was Jan van Nassau, jongere broer van Willem van Oranje en ferventere aanhanger van het calvinisme. De Nadere Unie werd op 29 januari afgekondigd, maar alleen Jan van Nassau, Gelderse edelen, Zutphen, Holland, Zeeland, Utrecht en Friese gedeputeerden tekenden. De bepalingen over de godsdienstkwestie waren veel minder gunstig voor

⁴⁸ V. SOEN, ‘Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent. De vreemde wendingen van de vredesmissie in de Nederlanden van Jan van Noircarmes, baron van Selles (1577-1580)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 171 (2005), 146-147 en V. SOEN, ‘Les Malcontents au sein des Etats-Généraux aux Pays-Bas (1578-1579). Défense du pouvoir de la noblesse ou défense de l’orthodoxie?’, A. BOLTANSKI en F. MERCIER red., *La noblesse et la défense de l’orthodoxie XIIIe-XVIIe siècle*, Rennes, 2011, 139.

⁴⁹ H.G. KOENIGSBERGER, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2001, 273. M. E. H. N. MOUT, Bespreking van H.G. KOENIGSBERGER, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2001, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119 (2004), 225-226 en STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 91. De Leidse historica Nicolette Mout was niet helemaal overtuigd van het werk van Koenigsberger. Hij had namelijk te weinig kennis genomen van sommige recente bijdragen. Als hij die had gelezen, had hij waarschijnlijk een aantal accenten anders gezet.

⁵⁰ *Traicte de reconciliation faict en la ville d’Arras le XVIIe de May avec sa Majesté par les Provinces d’Arthois, Haynault, Lille, Douay et Orchies, a Dovay, de l’imprimerie de Jean Bogard, 1579 en Edict perpetuel svr l’accord, faict entre le Prince de Parme & Plaisance, Gouverneur & Capitaine general des Pais-bas, de la part & au nom du Roy Catholique des Espaignes, &c. d’une part, Et les Estatz generaulx des Prouvinces de Haynault & Artoys, & villes de Douay, Lille, Orchies d’aultre part*, à Mons en Haynault, Rogier Velpius, 1579.

⁵¹ KOENIGSBERGER, *Monarchies*, 273, GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 83-84, JANSSENS, ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden’, 179-180, SOEN, *Vredehandel*, 139, STENSLAND, *Habsburg communication*, 92 en STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 92-93.

katholieken dan in de Pacificatie van Gent en veel voorstanders waren duidelijk fanatiek calvinistisch. Dat zorgde dat er voor de Unie aanvankelijk weinig enthousiasme voor te vinden was en ze een bron van verdeeldheid werd. Velen koesterden de hoop dat de vredesgesprekken in Leuven in 1578 en later in Keulen onder leiding van de keizer tot een verzoening tussen alle provincies zouden leiden.⁵² De Schepper wees er zelfs op dat de Staten-Generaal er niet in slaagden “de Waalse Statenregering af te brengen van haar voornemen zich in een aparte Unie te verenigen”. Ook Oranje zelf hoopte op een vereniging en trachtte op eigen initiatief een breder verbond op te richten. Pas wanneer dat mislukte, keurde hij op 3 mei de Unie van Utrecht goed. De Unie was dus een omstreden project dat zelfs de goedkeuring van Oranje niet kon wegdragen, zo stelden Soen en de Nederlandse historicus Martin Van Gelderen correct.⁵³

Toch waren de Staten te Atrecht niet zeker of ze zich wel wilden losscheuren van de rest van de Nederlanden. Er was namelijk nog steeds geen officieel verdrag. Daarom dat ze beide brieven eind februari schreven. De brieven werden zowel in Dowaaï door Jean Bogard, waarover later meer, in pamfletvorm gedrukt, als door Christoffel Plantijn in Antwerpen. De versie van Plantijn werd door de Staten-Generaal uitgegeven als tegenargument. De toon is daarom erg verschillend met het origineel, zoals reeds blijkt uit de titel.⁵⁴ Daarom zal voor de brieven van de Franstalige gewesten gekeken worden naar de versie van Bogard en de voor de reacties van de Staten-Generaal naar de versie van Plantijn, om op die manier de kans op foutieve interpretaties te minderen.

Het pamflet zelf bestond uit de twee brieven van de Staten die vergaderden te Atrecht aan de Staten-Generaal, een brief van de koning aan de Staten te Atrecht, een brief van enkele

⁵² De vredesgesprekken in Keulen waren soms ook het onderwerp in de pamfletten zoals *Les Traictes faicts a Cologne, povr parvenir a une reconciliation generale des pays bas avec sa Maiesté Catholique* van 1579, gedrukt door Bogard in Dowaaï. In drie stukken met artikelen en een brief naar de Staten-Generaal tussen mei en juli 1579 werd opnieuw de ratificatie van de Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict door Filips II beschreven. Andermaal werd gewezen op de voordelen die de Staten-Generaal konden verkrijgen als ze zich verzoende met de koning. Het was wederom een poging tot algemene verzoening. Vele artikelen daarin waren ook in het gedrukte reconciliatieverdrag van 13 september aanwezig.

⁵³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 31-33, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 17-19, SOEN, *Vredehandel*, 139 en VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*, Hilversum, 1991, 61-62.

⁵⁴ *Brief Der Staten van Artois ende der Ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Ghedeputeerde van de Staten-Generaal van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Andwoorde op de selue ghegheuen door de voorseyde Ghedeputeerde van de Staten-Generaal: Door welcke de voorseyde Staten-Generaal veronschuldicht worden van de schulden ende misdaden diemen hen oplegt, aengaende d'ouertredinghe vande Pacificatie van Gendt*, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.

belangrijke onderhandelaars over de Pacificatie en een antwoord van de Staten-Generaal aan de Staten te Atrecht. De brieven van de Staten van Atrecht waren eigenlijk een apologie. Ze bemerkten dat ze steeds gehandeld hadden in lijn met de afspraken gemaakt in de Pacificatie en dat hun klachten betreffende het overtreden van die afspraken door anderen niet ernstig genomen werden. Ondanks al de inbreuken wilden ze zoals gezegd toch “paruenir à vne generale reconciliation [...] pour le bien & repos de tous ses pays”. Ze stelden daarbij de Staten-Generaal een ultimatum, niet “pour delayer, mais pour accelerer [...] ladicte reconciliation”. Ze hadden de landvoogd gevraagd om ook de andere gewesten dezelfde gunstige voorwaarden aan te bieden, met dezelfde garanties. Als bewijs dat er wel degelijk zulke voorwaarden op tafel lagen, voegden ze twee brieven bij de oorspronkelijke brief. De eerste brief, die van de koning zelf, vermeldde duidelijk dat alles wat in Atrecht volgens de instructies van Farnese was onderhandeld, erkend en goedgekeurd zou worden. In de tweede brief verklaarden de belangrijkste diplomaten van Farnese dat Filips II de Pacificatie en het Eeuwig Edict wilde laten uitvoeren. Beide brieven moesten de Staten-Generaal overtuigen. Ze moesten die kans aangrijpen “qu’aultrement la necessité nous presseroit de passer plus auant”. De eenheid binnen de Nederlanden kon met andere woorden bewaard worden als iedereen de afspraken van de Pacificatie nakwam.⁵⁵

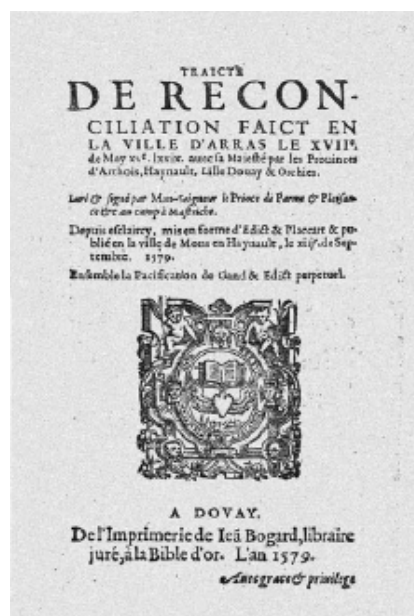
Het antwoord van de Staten-Generaal van 3 maart was echter negatief. Zij hielden er namelijk een heel andere visie over de Pacificatie van Gent op na. Voor hen was het belangrijkste doel niet de religieuze status quo, maar het vertrek van de Spaanse troepen. Zeer merkwaardig is dat de opflakking van het calvinisme in de schoenen werd geschoven van de ‘Spanjaarden’: doordat ze onrust creëerden, zorgden ze voor een opflakking van het calvinisme. De oproep tot eendracht en de verwijdering van de vreemde troepen was het centrale thema doorheen de brief. Het blijft echter vreemd dat de Staten-Generaal de Spanjaarden aanhaalden als de verspreiders van het calvinisme in de Nederlanden. Waarschijnlijk deden ze dat om hun eigen positie kracht bij te zetten en hun daden te legitimeren. Op die manier brachten ze de Unie van Atrecht in diskrediet.⁵⁶

De Staten van Atrecht zelf bleven echter niet bij de pakken zitten. Er werden verschillende pogingen ondernomen om tot een algemene verzoening met Filips II te komen. Farnese liet zich door hen overhalen om de Staten-Generaal opnieuw een vredesvoorstel te

⁵⁵ *Lettres des estats d’Artois*, C2 en *Lettres des estatz d’Artois & deputez des autres Provinces au Prince de Parmes*, a Dovay, de l’imprimerie de Iean Bogard, 1579, C5.

⁵⁶ *Brief Der Staten van Artois*, B1-C3.

doen, dat echter mislukte. De brief was amper twee pagina's waarin hij eisen stelden waarvan hij wist dat ze nooit aanvaard zouden worden: de 'rebellens' moesten zich opnieuw onderwerpen aan Filips II en mochten enkel de rooms-katholieke godsdienst beoefenen.⁵⁷ Gezien de eisen die Farnese dus stelde, was het zeer onwaarschijnlijk dat hij dacht dat de Staten-Generaal positief zouden antwoorden. Hoewel beide kampen duidelijk streefden naar de eenheid voor de gehele Nederlanden, hielden ze er allebei toch een andere visie op na, zeker op religieus vlak. Geen van beide partijen was bereid toegevingen te doen en discussies blokkeerden op de interpretatie van de Pacificatie van Gent.⁵⁸ Desondanks was het drukwerk belangrijk. Ze konden een publieke opinie beïnvloeden, zoals Bloemendal, van Dixhoorn en Duke stelden.⁵⁹ Door het negatieve antwoord van de Staten-Generaal kwamen de Staten te Atrecht uit hun dilemma om al dan niet particuliere onderhandelingen aan te knopen met de Filips II. Ze besloten om het wel te doen.

Bron: SOEN, *Vredehandel*, 137.

Op 30 maart 1579 besloten de Staten van Rijsel, Dowaa en Oorschie zich ook met de koning te verzoenen. Emmanuel-Filibert van Lalaing, baron van Montigny en latere grootbaljuw van Henegouwen, verzoende zich op 6 april waardoor het officiële akkoord tussen de Unie van

⁵⁷ *Lettre de l'Excellence du Prince de Parme, enuoiée aux deputez des Provinces de ces pays bas, estans assemblez en la ville d'Anvers, le dousiesme de Mars MDLXXIX*, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579, C7-C8.

⁵⁸ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 83-84 en H.F.K. VAN NIEROP, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', *BMGN*, 110 (1995), 209.

⁵⁹ BLOEMENDAAL en VAN DIXHOORN, 'De scharpheit van een gladde tong', 5, 9, 16 en DUKE, 'Posters, Pamphlets and Prints', 30-32.

Atrecht en de onderhandelaars van Farnese werd bespoedigd.⁶⁰ Op 17 mei werd te Atrecht de verzoening van de Staten van Henegouwen (met uitzondering Valencijn), Artesië en Waals-Vlaanderen met de Habsburgse monarchie getekend. Het verdrag werd diezelfde dag gedrukt door Bogard in Dowai en op 13 september door Velpius in Bergen, waarover later meer. In zeventwintig artikelen beschreef het hoe “une bonne partie de nosdicts pays” zich reconcilieerde met de koning. Verder werd het rooms-katholieke geloof verplicht, moesten alle buitenlandse troepen zes weken na de publicatie van het verdrag vertrekken, kregen de gereconcilieerde gebieden een algemene amnestie en werden de privileges nageleefd. In ruil daarvoor zouden ze trouw blijven aan de koning en werd Farnese aanvaard als tijdelijke landvoogd van de Nederlanden. Zes maanden na het vertrek van de troepen, zou ook hij moeten vertrekken. Enkel zo kon het vaderland terugkeren naar “une bonne union et accord”. De verdeeldheid tegengaan, was het doel.⁶¹

Wat echter meteen opviel, was dat er met geen woord gerept werd over Oranje of de staten Holland en Zeeland. Het verdrag wees dus niet met een beschuldigende vinger naar de tegenpartij. Slechts één keer kwam het woord *ennemis* voor zonder een duidelijke aanwijzing wie daarmee bedoeld werd. Het verdrag was in de eerste plaats bedoeld om de inwoners van de gereconcilieerde staten te informeren zonder propaganda te voeren tegen het andere kamp. Meer zelfs, het was veeleer een laatste poging om de anderen te overtuigen ook te reconciliëren met de koning want “toutes Provinces [...] de nosdicts Pays bas, qui vouldront entrer en reconciliation avec nous sur le mesme pied, & condition de cedit traité, seront par nous à ce receus, & ioyront dus mesme benefice que lesdites Provinces reconciliées”. Wederom streefden ze naar de terugkeer van de eenheid binnen de Nederlanden.⁶²

Een ander opmerkelijk feit, waarschijnlijk het meest opmerkelijk, is dat het verdrag ook een ratificatie van de Pacificatie van Gent bevatte, zij het wel dat het een katholieke interpretatie ervan was. Op die manier was de Pacificatie op papier veilig gesteld en kon de terugtrekking van de Spaanse en vreemde troepen effectief plaatsvinden in het komende jaar. Soen stelde terecht vast dat het Verdrag van Atrecht “a victory for moderate Catholics

⁶⁰ Lalaing was naast baron van Montigny ook nog markies van Renty en heer van Leuze en Condé. Hij was daarenboven betrokken geweest bij het beleg van Kortrijk, Duinkerken en Antwerpen, en werd 1582 grootbaljuw van Henegouwen: SOEN, *Vredehandel*, 136, 332. Over de verzoening verscheen ook een druk in Dowai: *Traicte et accord fait et passe entre monsieur le baron de Montigny et le Seigneur de la Motte*, a Dovay, de l'imprimerie de Jean Bogard, 1579 (er verschenen twee versies bij Bogard met een verschillend drukkersmerk).

⁶¹ *Traicte de reconciliation fait en la ville d'Arras*, B2-D3 en SOEN, *Vredehandel*, 136-137.

⁶² *Ibidem*, D2.

advocating important political concessions, but not co-decision by the States General” was.⁶³ Ondanks de pogingen om toch tot een eenheid te komen, werd de polarisatie in de Nederlanden steeds sterker. Met die polarisatie kwam een toestroom van anoniem drukwerk, vaak pamfletten, uit de Franstalige gewesten. In de twee volgende paragrafen zal dat besproken worden.

1.2 Willem van Oranje als mikpunt (1579-1580)

De eerste jaren van het gouverneurschap van Farnese brachten een toestroom van drukwerk, vaak pamfletten, uit de Franstalige gewesten met zich mee. De meesten verschenen tussen 1579 en 1584 (ongeveer zestig procent) omdat gedurende die periode het machtscentrum van Farnese zich in de Franstalige gewesten bevond, en meer bepaald in Bergen.⁶⁴ De drukken behandelden drie grote thema's. In de eerste plaats werd continu verwezen naar Willem van Oranje als de oorzaak van de troebelen en de verdeeldheid waarin de Nederlanden zich sinds jaren bevonden. Hij had de inwoners ervan misleid en gebruikt om zijn eigen doelen te verwezenlijken, vaak op een tirannieke manier. Daarnaast hoopten de auteurs dat Margaretha van Parma als landvoogdes zou terugkeren. Zij was volgens hen de verpersoonlijking van de periode voor 1566, die voor hen als gouden tijd werd omschreven. Enkel zo zou het vaderland opnieuw herenigd en voorspoedig kunnen worden. Tot slot beschreven een aantal werken de overwinningen in naam van de koning op de Staatse troepen. Daartoe werd vaak verwezen naar de hulp die God hen gaf omdat zij het juiste pad hadden gevonden. Het was daarenboven ook een manier om de legitimiteit van de calvinisten en de Staten-Generaal te ondergraven. Enkel de Franstalige gewesten waren 'juist' bezig. Dat laatste thema zal in het volgende hoofdstuk behandeld worden. Deze thema's geven tevens een inkijk op de visie die de gewesten hadden op het patriabeeld tijdens de eerste jaren na de Unie van Atrecht. Enkel door een diepere analyse van de thema's kan een concreter patriabeeld geschetst worden.

De nasleep van het Verdrag van Atrecht bracht een hele reeks drukken tot stand die Willem van Oranje de oorzaak noemden van alle troebelen die de Nederlanden tot dan toe hadden gekend. Het lijkt niet vreemd dat juist rond de tijd waarin Farnese bezig was de Ban

⁶³ V. SOEN, 'Despairing of all means of reconciliation. The Act of Abjuration and the peace negotiations during the Dutch Revolt', P. BROOD en R. KUBBEN red., *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen, 2011, 51.

⁶⁴ MEEUS, 'Printing in the shadow of a metropolis', 161, C. PIERARD, *Imprimés à Mons. Fac-similés de la Kakogeitnia de Libert Houthem et du Renart decouvert attribué à Jean Richardot sortis des presses de Rutger Velpius, en 1580*, Bergen, 1966, 47-48 en R. WELLENS, 'VELPEN', *Biographie Nationale*, XII, Brussel, 1977, 800.

op te stellen, zulke werken tot stand kwamen. De Ban zelf werd gedrukt in Dowaaï en betaald door de Raad van Financiën. Een samenvatting verscheen later in Bergen.⁶⁵ Beide steden drukten niet enkel beiden het Banedict, maar namen midden jaren 1580 ook de reconciliatieverdragen voor hun rekening. Het was ook enigszins logisch dat Dowaaï zulke werken drukte. De stad profiteerde zoals gezegd van het gegeven dat het machtscentrum van de landvoogd zich naar Bergen verschoof en wist zo ook een aantal zaken te drukken. Daarenboven had Farnese ook, door toedoen van de reconciliatie van Waals-Vlaanderen, de provinciale raad van Vlaanderen naar Dowaaï verhuisd, iets dat bijvoorbeeld het *Placcart et ordonnance dv Roy* duidelijk maakte: “de nostre Conseil en Flandres resident en nostre ville de Douai”.⁶⁶ “Il est donc normal que les actes émanant de l’autorité royale aient été imprimés à Douai”, zo stelde de Franse historicus Albert Labarre.⁶⁷ Op die manier ontstond een duidelijke wisselwerking tussen de twee drukkerssteden, die mede verklaart waarom beiden de Ban en de reconciliatieverdragen drukten.

In het Banedict, waarover in het tweede hoofdstuk meer, werd Oranje over dezelfde kam geschoren als de radicale calvinisten terwijl hij toch had geprobeerd om een gematigdere koers te varen en ervoor te zorgen dat religie niet als struikelblok zou worden ervaren. Ondanks die inspanning zorgde het drukwerk er toch voor dat de lezers er bewust van werden gemaakt dat als de katholieken niets zouden doen tegen de politiek van Oranje en diens medestanders, de vervolging en uiteindelijk de dood zou wachten. Het was ook niet de eerste keer dat er aanvallen op katholieken hadden plaatsgevonden. Wanneer in 1572 de watergeuzen Den Briel innamen, werden negentien monniken vermoord, iets wat totaal onaanvaardbaar was volgens verschillende drukken. Dat werd door de auteurs als bewijs aangehaald om Oranje niet te vertrouwen.⁶⁸

⁶⁵ *Ban et edict en forme de proscription fait par la Maiesté du Roy nostre Sire à lencontre de Guillame de Nassau, Prince d’Oranges, comme chef & perturbateur l’estat de la Chrestienté ; & speciallement de ces pays bas : Par lequel chacun est autorisé de l’offenser & oster du monde, comme peste publique, avec pris à qui le fera & y assistera*, a Dovay, chez Iean Bogard, 1580, *Sommaire et substance du ban et proscription contre Guillaume de Nassau Prince d’Oranges*, Mons, chez Rutger Velpius, 1580 en L. CREPIN, ‘Impressions faites par Jean Bogard pour le gouvernement espagnol en 1580’, *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2e série, 1 (1881), 116-118.

⁶⁶ *Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire tovhant le saisissement des bies de ceulx qui ne se sont reduictz ou reconciliez à sa Maiesté. Avec lettres de monseigneur le Prince de Parme, Gouverneur generale &c. declarants que ledit faisissement se fait pour en recompenser les bos subiectz de sadicte Maiesté de leurs pertes &c.*, a Dovay, de l’imprimerie de Iean Bogard, 1580, A2.

⁶⁷ LABARRE, ‘Impressions en flamand’, 34-35.

⁶⁸ STENSLAND, *Habsburg communication*, 91-92 en STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 93-97.

Enkel zonder Oranje konden de katholieken een voorspoedige toekomst tegemoet gaan. Het anonieme pamflet *Lettre d'un gentilhomme, vray patriot, a messieurs les Estatz Generaulx assemblez en la Ville d'Anvers* omschreef Oranje als "auteur, conseiller & directeur de toutes les desbordées insolences, & l'effrenée rage des Gandtoys, lesquels cognoissant de leur naturel enflez, nouuelliers & mutins & partant instrument bien propre pour s'en servir à l'execution de sa malice". Als patriot moest je "concerner le bien & repos de la patrie & de se formalizer" tegen iedereen die de naam patriot droeg, maar eigenlijk "se demonstrent vrays ennemis, tyrans, & oppresseurs d'icelle". Een echte patriot zorgde dus voor de eenheid binnen de Nederlanden, iets wat Oranje net niet deed. Hij werd daarenboven ervaren "comme le plus faux, meschant et desloyal traistre que soit aujourd'hui au monde, et le vray originel feu dont ce povre pays brusle". De auteur stelde de Opstand dus voor als een privéonderneming van Oranje, waar enkel hij voordeel uithaalde. Sinds de Pacificatie hield hij geen eed. Adel, recht en godsdienst had hij ontwricht.⁶⁹ Oranje verving stadsmagistraten door vertrouwelingen en zorgde ervoor dat het calvinistische regime gevaarlijker werd dan de Spaanse inquisitie, aldus de auteur.⁷⁰

Het pamflet dateerde van 2 juli 1579, maar wie het heeft geschreven is niet duidelijk. Sommige historici als de Belgische historicus Pieter Geurts noemen de abt van de Leuvense Sint-Geertruiabdij, Jan Vanderlinden omdat hij een Nederlandse vertaling met commentaar bezorgde. Vanderlinden zelf was aanwezig op de Keulse vredesonderhandelingen. Zwaar teleurgesteld in de uitkomst ervan verzoende hij zich op 2 november 1579 met de koning en hield zich daarna onder andere bezig met propaganda tegen Oranje.⁷¹ Die datum is echter van belang. Het pamflet zelf dateerde van 2 juli terwijl hij zich pas verzoende op 2 november en zich volgens Geurts pas daarna bezighield met anti-Oranje propaganda. Met andere woorden, de chronologie klopt niet. Daarom was hij misschien toch slechts de vertaler van het bestaande pamflet en niet de eigenlijke auteur ervan.

Hoe dan ook, het pamflet was dus een lange aanklacht tegen Oranje, maar tevens tegen diens rechterhand Filips van Marnix. Marnix was namelijk een "personne vrayement factieuse et perverse".⁷² Dat zorgde ervoor dat hij zelf een weerwoord schreef in zijn *Reponse a un*

⁶⁹ *Lettre d'un gentilhomme, vray patriot, a messieurs les Estatz Generaulx assemblez en la Ville d'Anvers*, s.l., 1579, A3-A4.

⁷⁰ *Ibidem*, A2, B1.

⁷¹ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 99, SOEN, *Vredehandel*, 224 en WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 86-87.

⁷² *Lettre d'un gentilhomme*, A2

libelle fameux.⁷³ De *Lettre d'un gentilhomme* daarentegen riep op dat elk deugdzaam man verplicht was datgene te doen wat goed is voor het "bien de ceste patrie".⁷⁴ De plicht en aanzet tot vaderlandsliefde waren in dit pamflet belangrijke deugden omdat "la patrie" nood had aan vrede en eenheid. In de ogen van de auteur bestond dat vaderland uit alle gewesten, ook Holland en Zeeland, die waren bedrogen door Oranje zelf. Het werd tijd dat ze hem buitenzetten, zodat ze terug konden keren naar een tijd van eenheid zoals ze die gekend hadden onder Margaretha van Parma. Daarbij beoogde de auteur ook de algemene reconciliatie met Filips II, want dat was beter dan te leven onder "la subiection d'un particulier vasal heretique, pariure, infame & traistre de son Prince". Oranje kon fataal zijn voor het voortbestaan van "le Pays Bas" want volgens de auteur had hij als doel onder andere steden, dorpen en kerken te verwoesten. Hij loog, bedroog, brak de eenheid en was een ware tiran. Enkel door zich gezamenlijk terug te plaatsen onder de bescherming van Filips II zouden de troebelen opgelost raken, want hij was "le vray & souverain remede pour remettre le pays en leur ancien estre & prosperité".

Belangrijk is dat het pamflet de term *le Pays Bas* aanhaalde. Die term stond volgens Duke en De Schepper gelijk aan de benaming voor de gehele Nederlanden. Het was namelijk aanvankelijk de geografische naam die de standaardnaam werd voor de gehele Zeventien Provinciën en niet meer voor een deel. Wanneer iemand erover sprak, verwees die naar alle gewesten.⁷⁵

Het pamflet verwees daarnaast ook naar de Spaanse Furie in Mechelen en hoe dat de schuld was van de Oranje en zijn troepen: het waren zij die de inwoners onvoldoende beschermden tegen de Spaanse troepen en uiteindelijk de bevolking van de stad ten prooi liet aan hen. In plaats van de Furie te zien als een argument tegen verzoening, draaide de auteur de rollen om. Oranje viel dus niet te vertrouwen en dat maakte de auteur met zijn uitgesproken meningen glashelder duidelijk.⁷⁶

⁷³ *Response a vn libelle famevx nagveres pvblié contre Monseigneur le prince d'Orenge, & intitulé Lettres d'un gentil-homme vray patriot &c. Faicte par Philippe de Marnix, Seigneur du Mont Ste. Aldegonde conseiller d'estat, a messieurs les Estats generaux du pays-bas. Avec ledit libelle icy joint à la fin*, Imprimé en Anuers, chez Giles vanden Rade, 1579. Daarin trachtte Marnix Oranje en zichzelf te verdedigen door te vermelden dat de Spanjaarden niet te vertrouwen waren, Oranje wel zijn beloftes hield en dat tot slot Oranje en zijn medestanders wel de akkoorden van de Pacificatie nakwamen. Het was de auteur van de *Lettre d'un gentilhomme* zelf die loog.

⁷⁴ *Lettre d'un gentilhomme*, A2, B3

⁷⁵ Ibidem, B2-B3, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 6-8 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 20-22, 36-38.

⁷⁶ *Lettre d'un gentilhomme*, B2-B3.

De aanklachten tegen Oranje schilderden hem echter niet alleen af als ketter, leugenaar of eenheidsbreker. Hij was het ook die opnieuw vreemde troepen in het land haalde en daarmee de afspraken van de Pacificatie van Gent schond. Hij bracht Schotse en Engelse troepen in het land die voor zijn zaak zouden vechten. Daardoor gaf hij de Spaanse troepen een reden om in de Nederlanden te blijven, iets wat onaanvaardbaar was volgens het Verdrag van Atrecht. Pamfletten als *Le retour de la concorde* en het *Discovrs veritable* hanteerden dezelfde redeneringen, waarover later meer.⁷⁷ Andere pamfletten als de *Lettre intercepte* wezen dan weer op het feit dat Oranje net de Spaanse troepen in de Nederlanden wilde behouden zodat hij zichzelf van een vijand kon blijven voorzien en steeds opnieuw als redder van het vaderland kon worden beschouwd.⁷⁸ Al zijn daden pasten op die manier in een verborgen agenda. Oranje was niet te vertrouwen. De *Lettre d'un gentilhomme* haalde duidelijk zwaar uit naar Oranje. Het zou niet bij dat ene drukwerk blijven.

De *Lettre intercepte* bijvoorbeeld was een zogenaamde brief van Oranje aan Frans van Valois, hertog van Anjou, die de eigenlijke beweegredenen van Oranje zeer duidelijk illustreerde. De brief die werd uitgegeven samen met anti-orangistische commentaar, dateerde van 31 juli 1580 en zou onderschept zijn door loyalistische gezanten. Vermeende brieven van de vijand drukken en verspreiden was een populair middel om de publieke opinie te beïnvloeden omdat het meestal als waarheidsgetrouw werd ervaren door de lezer. Wie het echter uitgaf, is niet bekend.⁷⁹ Volgens Stensland zou Christophe d'Assonleville de potentiële auteur kunnen zijn. Hij was vooral bekend als een voorstander van de Ban tegen Oranje en hoopte bovendien op de terugkeer van Margaretha van Parma als landvoogdes wat van hem ook de mogelijke auteur van *Le retour de la concorde* maakt. Ook dat pamflet zal later behandeld worden.⁸⁰

Als doctor in de rechten, verwierf d'Assonleville aanzien als jurist. Hij was echter geen voorstander van de offensieve politiek die Don Juan voerde, want die kon nooit tot verzoening en eenheid leiden. Daarnaast onderhield hij in de jaren 1578-1579 een drukke briefwisseling met Margaretha van Parma, die op dat ogenblik kans maakte om opnieuw naar de Nederlanden te worden gezonden. Uit de correspondentie bleek dat hij de terugkeer van

⁷⁷ *Le retour de la concorde avx Pays Bas. Par le retour de Madame*, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580, A3, B2 en *Discovrs veritable touchant plvsievs affaires d'estat, pour la ivstification des bons et fideles sybictz de sa maieste catholique*, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1580, B4-B5.

⁷⁸ *Lettre intercepte dv prince d'Oranges av dvc d'Alençon. Avecq quelques aduertissemens sur icellepour ouurir les yeulx aux bons subiects*, s.l., 1580, A3, B3.

⁷⁹ VERKRUIJSESE, 'Gedruckt in seghwaer', 34.

⁸⁰ STENSLAND, *Habsburg communication*, 94-95 en STENSLAND, 'Not as Bad as All That', 96.

Margaretha naar de Nederlanden wel zag zitten omdat zij de toestand die de landvoogden na haar hadden verknoeid, kon herstellen. D'Assonleville maakte bovendien steeds meer duidelijk, zeker tijdens de Keulse verzoeningsonderhandelingen, dat Willem van Oranje een algemene vrede en concorde in de weg stond. Geen wonder dat hij een voorstander van de Ban was en hij een paar jaar later de plannen van diens moordenaar Balthasar Gerard aanmoedigde. Verder leunde hij aan bij het plan de politieke en militaire bevoegdheden tussen Margaretha en haar zoon Farnese te splitsen voor een efficiënter bestuur van de Nederlanden. Hij fungeerde tot slot als belangrijkste raadgever van de landvoogd.⁸¹ De *Lettre intercepte* laat het bovendien toe hem als mogelijke auteur te beschouwen. De auteur besloot namelijk dat ze of Oranje moesten buitengooien, of de Ban moesten naleven en hem vermoorden.⁸² Hij moet dus kennis hebben gehad van de Ban die echter nog niet verspreid was. Hoewel Filips II de idee van een Banedict reeds in een brief op 30 november 1579 aan Farnese voorstelde, daarbij details gaf over de inhoud en reeds op 15 maart 1580 werd gedrukt, keurde Farnese hem niet goed tot 15 juni en werd de tekst niet verspreid tot het einde van augustus. De auteur moet dus geweten hebben van de Ban. De positie van d'Assonleville liet dat toe.

De ondertitel en de bijgevoegde brief aan de lezer wezen reeds op de rode draad van het pamflet: “Auecq quelques aduertissemens sur icellepour ourrir les yeulx aux bons subiects”. Het pamflet ging verder. Oranje had de weg ingeslagen om “abuzer & ruyner les Hollandois & Zeelandois [...] & introduire des estrangers, & [...] te rendre esclau”. Hij was niets meer dan een Duitse bastaard die de eenheid van de Nederlanden, de auteur zijn vaderland, wilde vernietigen en een Franse katholieke prins, die zelf werd voorgelogen door Oranje, trachtte aan te stellen buiten de natuurlijke koning Filips II om. Hij was een giftige slang die de inwoners beloog en bedroog, en slechts de Nederlanden in zijn macht wilde brengen, zo stelde het pamflet. Merkwaardig is echter wederom de vermelding dat Holland en Zeeland zelf niet schuldig waren aan de troebelen, maar dat ze werden belogen door Oranje, zoals ook de *Lettre d'vn gentilhomme* beargumenteerde. Daardoor viel Holland en Zeeland niets te verwijten en konden ze zich alsnog verzoenen met de rest van de staten. Opnieuw was de algemene eenheid een ideaalbeeld.⁸³

⁸¹ H. DE SCHEPPER, ‘Assonleville, Christoffel d’, heer van Haulteville’, *De Tachtigjarige Oorlog* (<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/A/Pages/assonleville.aspx>). Geraadpleegd op 6 februari 2014.

⁸² *Lettre intercepte*, A3, B3, D4.

⁸³ *Ibidem*, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 7 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

De vele verwijten aan het adres van Oranje zorgden ervoor dat een eigen woordenschat ontstond om de daden van de ‘rebellen’, en in het bijzonder van Oranje, aan te duiden. Het gezamenlijke onderwerp van alle pamfletten was dat Oranje de inwoners van het land bedroog en de verdeeldheid binnen het vaderland bracht. Auteurs uit de Franstalige gewesten schreven daarom om de echte plannen van Oranje te onthullen zodat de Staten-Generaal hun ogen zouden openen. Oranje was een bedrieger, een sluwe vos, een meester in het misleiden en een hypocriet. Op die manier trachtten de pamfletten aan te tonen dat hij geen van zijn beloftes betreffende de vrijheid en het handhaven van de oude privileges wilde nakomen, zodat hij en zijn volgers zelf schuldig waren aan gruwelijke misdaden en tirannie. In die optiek bleek het toch niet zo slecht te zijn om terug te keren onder het heerschappij Filips II, iets dat de eenheid van de Nederlanden enkel maar ten goede zou komen. Belangrijk was dat door de voortdurende herhaling, de lezer het steeds meer ervoer als de waarheid.⁸⁴ Tegelijkertijd presenteerden de auteurs van de Franstalige gewesten zich als echte patriotten die streden voor het welzijn van het vaderland, terwijl Oranje en de rebellen valse patriotten waren met een verborgen agenda. Zij hadden het niet bij het rechte eind. Enkel vrede zou de wind uit hun zeilen kunnen halen, iets waar de *Lettre d’un gentilhomme* en *Lettre intercepte* ook meer dan eens naar verwezen.⁸⁵ Daarenboven kaatste het argument om onder een vreemde dominantie te staan, terug naar het kamp van de rebellen. Drukwerk maakte de lezer ervan bewust dat Oranje zelf een buitenlander was die monarchale belangen nastreefde.

Toch verscheen er in de ‘opstandige’ gewesten ook drukwerk die min of meer hetzelfde doel voor ogen hadden. Zo stelde de *Clare vertoninge ende bericht* dat de vredesvoorstellen alleen maar tweedracht binnen de Nederlanden trachtten te creëren “daer door men de selve Landen soude mogen brengen onder het jock, slavernije, ende absolute tirannische regieringe vanden Spaengaerden”. Het pamflet riep op om te strijden voor de vrijheid van het gehele vaderland voor “sijn goet, Wijf, kinderen en nacomelinghen”. Hetzelfde deed de *Brief discovrs sur la negotiation de paix*.⁸⁶ Desondanks was de invulling tussen drukken uit de Franstalige en Nederlandstalige gewesten anders. Drukwerk uit de Nederlandstalige gewesten poogde

⁸⁴ STENSLAND, *Habsburg communication*, 95 en STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 99-100.

⁸⁵ *Lettre d’un gentilhomme*, A1-A2, B1, B3-B4 en *Lettre intercepte*, B3, D2-D4.

⁸⁶ *Clare vertoninge ende bericht der articulen ende conditien nu onlancx tot Ceulen inde vredehandel bijden Churfursten, Fursten ende andere Keyserlycke Maiesteyts Ghesanten, gheproponeert*, s.l., 1579 en *Brief discovrs sur la negotiation de paix, qui se traicte présentement à Cologne*, Leiden, 1579. Beiden komen uit VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek*, 58-59.

namelijk het politieke verzet te legitimeren, terwijl de Franstalige gewesten eerder de oorzaak van de tweedracht, namelijk Oranje, trachtten aan te pakken. Natuurlijk was het voor dissidente stemmen moeilijk om nog in de Franstalige gewesten te drukken. Toch was de hereniging van het gehele vaderland voor beide kanten na 1579 een te behalen doel. Beiden wilden hetzelfde. Het is dus belangrijk om te weten dat zulke oproepen zich niet alleen beperkten tot de Franstalige gewesten.

Op 31 juli, dezelfde dag waarop de *Lettre intercepte* zou dateren, drukte Velpius in Bergen het werk *Demonstration par laquelle clairement* dat een polemisch en anti-calvinistisch karakter had.⁸⁷ De auteur van het werk was Libertus van Houthem, een Neolatijnse dichter, polemist en pedagoog uit Tongeren, die trouw bleef aan de rooms-katholieke kerk.⁸⁸ Voor hij zich in Bergen vestigden, bevond hij zich eerst in Brussel waar hij in 1577 gevangen werd gezet door het nieuwe calvinistische bewind. In 1579 werd hij vrijgelaten en vertrok naar Bergen. Zijn gevangenschap had zeker sporen nagelaten. Voor 1577 schreef hij aanvankelijk pedagogische werken, maar dat veranderde na zijn vrijlating. De *Demonstration par laquelle clairement* was daar een helder voorbeeld van. Het pamflet zelf was geadresseerd aan de stadsmagistraten van Bergen, waarin hij zeer duidelijk maakte dat het calvinisme een ketterse en giftige stroming was die als kanker verspreidde. Enkel de glorie van God zou een blijvende oplossing kunnen bieden, aldus Houthem. Het had daarom geen enkele zin om over te gaan tot die ‘nieuwe religie’.

Opmerkelijk is dat hij niemand bij naam noemde, zelfs niet Oranje, en geen vermeldingen maakt van andere steden of gewesten. De inhoud was veeleer algemeen met verwijzingen naar de Bijbel om zo het nieuwe geloof te ondermijnen, iets wat bijvoorbeeld ook het *Discovrs svr les troubles et miserres de ce temps* uit Dowaaï deed, waarover later meer.⁸⁹ Het blijkt dus dat auteurs in zowel Bergen als Dowaaï dezelfde soort verwijzingen gebruikten om hun argumentatie vorm te geven, wat de veronderstelling dat er ook contact was, kracht bijzet. Zulke verwijzingen konden de meeste contemporaine lezers wel volgen. Waarom hij het daarenboven aan het stadsbestuur richtte, is tevens snel te verklaren. Vanaf

⁸⁷ Libertus van Houthem, *Demonstration par laquelle clairement s'apperçoit qv'on ne se doit nullement transporter à la nouvelle pretendue religion, & les allichemens desqueles vsent ce iourd'huy les hereticque, à l'endriot des simples, pour les seduir & preuertir [...]*, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

⁸⁸ J. IJSEWIJN, 'HOUTHEM, Libertus (van)', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, X, Brussel, 1983, 263-268 (http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbvw/#source=10&page=139&accessor=accessor_index&view=) . Geraadpleegd op 3 februari 2014.

⁸⁹ *Discovrs svr les troubles et miserres de ce temps :et de moyens qu'il faut tenir pour les appaiser, & y mettre fin*, a Dovay, de l'imprimerie Jean Bogard, 1579.

1580 bevond de machtsbasis van de landvoogd zich in Bergen, waarbinnen Velpius fungeerde als de persoonlijke drukker van Farnese. Om beginjaren 1580 ‘de Spaans Habsburgse politiek’ te bereiken, was Bergen de aangewezen plaats.⁹⁰ Het valt te vergelijken met wat de auteur van de *Lettre d’un gentilhomme* deed. Houthem is dus een voorbeeld van hoe een polemist en pedagoog, die trouw bleef aan het rooms-katholicisme, de troebelen in de Nederlanden aankaartte in de hoop het stadsbestuur en ‘de politiek’ te kunnen beïnvloeden. Tot op vandaag de dag zijn werken van hem bewaard gebleven.⁹¹

Le renart decouvert was waarschijnlijk één van de populairste pamfletten.⁹² Het is het oudste drukwerk van Velpius, dat bewaard is gebleven in Bergen. Het pamflet kende drie verschillende edities. De eerste druk bestond uit zestien pagina’s, werd in kwarto gedrukt en zou tussen eind juli en begin augustus 1580 tot stand zijn gekomen. De tweede druk, ook in kwarto, telde vier pagina’s extra en zou in september zijn gedrukt. Ondanks de extra pagina’s was de inhoud dezelfde als de eerste druk. De derde druk, die net als de eerste en de tweede ook in kwarto was, telde achttien pagina’s in plaats van twintig. Die moet in het laatste trimester van 1580 gedrukt zijn en kende opnieuw dezelfde inhoud, maar een andere typografie dan de vorige twee. Doordat er drie edities van hetzelfde pamflet op relatief korte tijd verschenen, mag er vanuit gegaan worden dat het enigszins populair was.⁹³ Alle drie verschenen ze bij Rutger Velpius. Velpius was één van de belangrijke loyalistische drukkers. Geboren in Leuven in 1540 als Rutger Van Velpen, verhuisde hij op 31 mei 1580 naar Bergen wanneer Filips II de stad gemachtigd had tot het bezitten van een drukkerij. Farnese maakte hem zelfs in datzelfde jaar nog zijn officiële drukker. Daarenboven fungeerde Bergen als het machtscentrum van de landvoogd.⁹⁴ Of door Velpius’ functie en de geopolitieke situatie van Farnese het gerechtvaardigd blijkt te zijn om te stellen dat het pamflet zelf uit het kamp van de landvoogd kwam, zonder concrete bewijzen om die stelling hard te maken, is een vraag waarop het antwoord moeilijk te geven valt. Toch delen historici als Geurts en Stensland die mening.⁹⁵ Waarschijnlijk was Farnese er op één of andere manier wel bij betrokken.

⁹⁰ ROUZET, *Zestiende-eeuwse drukkers*, 61-62 en WELLENS, ‘VELPEN’, 800-803.

⁹¹ *Demonstration par laquelle clairement*, A2-A4.

⁹² *Le renart decouvert*, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

⁹³ Voor een uitvoerige bespreking, zie het werk: PIERARD, *Imprimés à Mons*.

⁹⁴ PIERARD, *Imprimés à Mons*, 47-48 en WELLENS, ‘VELPEN’, 800-803.

⁹⁵ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100-102, C.E. HARLINE, *Pamphlets, Printing and Political Culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht, 1987, 46 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 93-96.

Over de auteur van *Le renart decouvert* bestaat veel speculatie. Wat we weten, is dat veel anti-orangistische drukken dezelfde klemtoon hadden als de Ban tegen Oranje waardoor er een mogelijke wisselwerking tussen beiden moet hebben plaatsgevonden. Auteurs moeten dus bekend zijn geweest met de Ban, zoals ook het geval was bij de *Lettre intercepte*. Tegen de tijd dat de eerste versie van *Le renart decouvert* waarschijnlijk reeds opgesteld en misschien gedrukt was, was de Ban echter nog niet verspreid. Tegenwoordig wordt Jean Richardot, een jurist en diplomaat die op dat moment pas was gereconcilieerd, als auteur naar voren gehaald. Het alternatief is dat het pamflet geschreven zou zijn door iemand die toevallig dezelfde argumentatie aanhaalde als de Ban. Op zich kon een auteur dat doen door te putten uit argumenten van verschillende liederen die op het einde van de jaren 1570 circuleerden, al lijkt dat minder plausibel. Het beste is ervan uit te gaan dat *Le renart decouvert* zijn mosterd haalde bij de Ban tegen Oranje, zoals ook gold voor de *Lettre intercepte*. Of Richardot effectief de auteur is, valt niet met volledige zekerheid te zeggen. Toch is zijn achtergrond een groot voordeel om hem als auteur aan te duiden. Hij kon namelijk van het Banedict geweten hebben.⁹⁶

De titel informeerde de lezer ongetwijfeld meteen. De auteur begon zeer sterk en haalde Oranje al in de eerste regels door het slijk: hij wilde “les Pays Bas”, de Nederlanden als geheel, usurperen en zelf als monarch aantreden, net zoals de *Lettre intercepte* beargumenteerde.⁹⁷ Die usurpatie begon reeds met het Smeekverbond der Edelen. De auteur riep de inwoners van de Nederlanden op “[de] rechercher la verité & la source des troubles, decourir son ambition, sa rebellion, son impieté. Faire ouurir les yeux aux enfans de la patrie”. Een echte patriot moest de ondergang van het vaderland voorkomen, want Oranje wilde en zou de Nederlanden ruïneren en verdelen. In heel het pamflet stond hij centraal. Hij was een “fleau infernal”, “renart diabolic”, “source de peste” en de auteur van alle troebelen in de Nederlanden, zelfs van de Spaanse Furie.⁹⁸

Anders dan de *Lettre d’un gentilhomme* en de *Lettre intercepte*, vermeldde dit pamflet enkel Holland. De auteur liet Zeeland geheel buiten beschouwing. Toch trachtte hij opnieuw te bewijzen dat Holland niet schuldig was aan de troebelen, maar dat het door Oranje was misleid. Hij had zijn tirannie aan Holland opgelegd en dat had het zelf niet door. Het lag in

⁹⁶ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100-102, HARLINE *Pamphlets*, 46, STENSLAND, *Habsburg communication*, 93-96 en PIERARD, *Imprimés à Mons*, 42-44.

⁹⁷ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 6-8 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

⁹⁸ *Le renart decouvert*, A3, B1, C2-C3.

het doel van de auteur om Oranje te ontmaskeren als een tiran en een zaaier van tweedracht. Daarom zouden Holland en de andere Staten zich moeten verzoenen met de koning, waarna ze een generaal pardon konden verwachten. Daardoor zouden de eenheid en rust binnen de Nederlanden zich kunnen herstellen. Wederom stond een algemene eenheid en verzoening in het voordeel van het vaderland voorop. Tegen het einde aan verminderde het betoog sterk in zowel argumentatie als aantrekkelijkheid. Dat einde kwam ook zeer plots, met de woorden “quand Dieu a permis ce masque estre descouuert, leur declin s’aproche”.⁹⁹ De eigentijdse lezer of toehoorder moet dat ongetwijfeld ook ervaren hebben. Desondanks was het toch een populair en bekend pamflet.

Op 6 oktober 1580 stuurde Farnese zelf een brief naar ‘opstandige’ gewesten, en meer bepaald naar Brussel. De brief werd al snel in pamfletvorm gedrukt en uitgegeven door Velpius in Bergen en moest dienen als propagandamiddel. Het was de eerste keer dat de landvoogd zijn expliciete mening gaf over Oranje en de situatie in de Nederlanden. Reeds vrij snel bleek de toon in de brief gezet. Brussel, en breder genomen Brabant, was door de rebellen ingenomen en vernietigd. Oranje was daar schuldig aan. Hij was de “chief & auteur de tous ces troubles” en “de voz miseres & calamitez” die tegen de wil van de subjecten van de patria inging. Hij wilde het rooms-katholicisme niet aanvaarden en wierp zich op als de natuurlijke heerser van de Nederlanden. Daarenboven was hij een ketterse vreemdeling van oorsprong die “contre vos anchiens priuileges, droix, coustumes & vsances louables” was gekeerd. Dat was enigszins vreemd om te zeggen want was Oranje net niet sterk begaan met de privileges? Farnese stelde echter dat hij niet de remedie was zoals beloofd. Hij verdeelde de Nederlanden en bracht onheil met zich mee. De oplossing die de landvoogd naar voor schoof was dan ook simpel: verzoen jullie met de koning, zoals de Staten te Atrecht hebben gedaan en verwerp “ce tiran estrangier, rebelle & ennemy de Dieu, de vostre Roy, & de tous bons”. Filips II zou alle privileges waarborgen zoals onder de regering van diens vader Karel V. De Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict zou hij ratificeren en samen zouden ze Oranje verdrijven. Hij maakte slechts misbruik van het onheil en de verwarring in de Nederlanden. De overeenkomst van terminologie met vorige werken is treffend.¹⁰⁰

⁹⁹ *Le renart decouvert*, B3-B4.

¹⁰⁰ *Lettres de monseigneur le prince de Parme, Plaisance, &c. lieutenant, gouverneur, & capitaine. general pour le roy, en ses pays d'embas, addressantes aux bourguemaistres, escheuins, conseil, ghuldes, & bourgeois manans & habitans de la ville de Bruxelles. Par lesquelles son Excellence leur presente la grace de sa Maieste moyennent leur reconciliation*, A Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Opnieuw trachtte Farnese samen met zijn spindoctors als een verzoenend figuur naar voren te komen. Dat beeld zou hij bij de reconciliatieverdragen van midden jaren 1580 ook trachten op te hangen. Er zijn echter wel twee belangrijke opmerkingen. Ten eerste was de brief gericht aan de stad Brussel en niet aan de Staten-Generaal. Was dat een manier om potentiële malcontenten los te weken zoals hij eerder had gedaan in bepaalde Franstalige gewesten? Het kan een mogelijke verklaring zijn. Daarenboven lag Brussel dicht bij de gereconcilieerde gebieden en was het een belangrijke plaats. Zo besloot Farnese na haar val in 1585 met de regering naar Brussel te verhuizen. De tweede opmerking is dat de woordenschat die de landvoogd hanteerde in de brief, sterk overeen kwam met het reeds gepubliceerde anti-orangistische drukwerk en met dat van de Ban. Er mag dus geen twijfel bestaan dat Farnese kennis had van de desbetreffende werken. Waarschijnlijk was hij dus wel op een zekere manier betrokken, zij het misschien passief.¹⁰¹

Uit de anti-orangistische werken blijkt dat hoewel geen van beide partijen bereid was toegevingen te doen en dat discussies vaak blokkeerden op de interpretatie van de Pacificatie, er toch een zekere tendens was naar het wederom verenigen van het gehele vaderland. Door Oranje centraal te plaatsen in de argumentatie van de drukken, verschoof de schuld van de niet-loyalistische gewesten naar hem. Oranje zaaide tweedracht; Oranje trof schuld voor de burgeroorlog waarin ze zich bevonden; Oranje was een buitenlander die monarchale belangen nastreefde. Telkens opnieuw bleek dat de rode draad in. De drukken lieten echter geen breuk zien. Het streven naar eenheid binnen de Nederlanden was het doel dat de Franstalige gewesten trachtten te bereiken, maar in zekere zin ook de Nederlandstalig gewesten. Holland en Zeeland waren vaak in de argumentatie van de drukken uit de Franstalige gewesten het slachtoffer geweest van Oranjes bedrog en stoutmoedigheid. Zijn permanente verwijdering was dan ook de enige remedie voor het welzijn en eendracht van de Nederlanden, het vaderland.

1.3 De terugkeer van Margaretha van Parma naar de Nederlanden (1579-1580)

Uit het vorige deel bleek dat sommige anti-orangistische pamfletten de terugkeer van Margaretha van Parma voorstelden, zodat het land terug kon keren naar haar oude glorie. De wens was op zichzelf niet nieuw. Het had veel te maken met een verlangen naar een tijd voor de troebelen. Reeds in 1577 was er sprake dat Margaretha van Parma Don Juan zou

¹⁰¹ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100-102, HARLINE *Pamphlets*, 46 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 93-96.

vervangen als landvoogd. Aanleiding daartoe was de inname van de citadel in Namen. Door die gebeurtenis overwoog Filips II, die niet opgezet was met de actie van zijn halfbroer, een andere strategie toe te passen op de Nederlanden. Voordien bestond die uit onderdrukken en verzoenen, maar nu rees steeds meer de gedachte om te onderhandelen met de Staten-Generaal. Enkel via onderhandelingen zou het tot een mogelijke oplossing kunnen komen. Toch adviseerde de *Junta de Flandes*, een afzonderlijke instelling die sinds 1574 Filips II moest adviseren over mogelijke ‘remedies’ voor de Nederlanden, met de offensieve politiek door te gaan. Zoals de Britse historicus Geoffrey Parker aantoonde, hanteerden Filips’ raadgevers hetzelfde argument als in 1566, namelijk dat het verlies van de Nederlanden tot opstanden in andere delen van het Spaans-Habsburgse Rijk kon leiden. Een militaire strategie was dus nodig om ergere rampen te voorkomen. Bovendien stonden de eer en het prestige van de koning op het spel. Hoewel hij middelen vrijmaakte voor een oorlogsvoering, bleef hij voorstander om de onderhandelingen voort te zetten, ondanks de angst voor het verlies van de Nederlanden of opstanden in andere delen van zijn rijk.¹⁰²

Filips II zelf was dus niet opgezet met de actie van zijn halfbroer Don Juan. Aan de ene kant wilde hij hem op het matje roepen, maar langs de andere kant kon de koning hem moeilijk afzetten. Om water bij de wijn te doen, wilde hij Margaretha van Parma en Granvelle als bemiddelaars naar de Nederlanden sturen, in de overtuiging dat de hertogin er nog enige populariteit had. Op die manier trachtte de koning zelf tot een oplossing voor de problemen te komen, iets wat Don Juan door zijn militaire acties had ondergraven. Het moet gezien de context een merkwaardige gebeurtenis zijn geweest. Filips II moeide zich voor de eerste keer openlijk met de Nederlanden, terwijl hij niet bij iedereen even geliefd was. Het bemiddelingsoffensief werd echter sterk gehinderd door de landvoogd zelf. Hij wilde Margaretha en Granvelle niet als bemiddelaars en stelde daartegenover voor dat de koning zelf maar naar de Nederlanden moest komen, zoals ook hun vader Karel V had gedaan. Eind december 1577 besloot Filips II toe te geven aan zijn halfbroer en schortte het verzoeningsplan voorlopig op. In de hoop om toch nog van belang te zijn, liet Margaretha zich op de hoogte houden van de ontwikkelingen in de Nederlanden. Ze nam deel aan de

¹⁰² PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 77-79, GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100 en SOEN, *Vredehandel*, 118-119.

pogingen de malcontenten opnieuw te verzoenen met de koning en schreef brieven aan een aantal plaatselijke edelen. Ze bleef er tamelijk populair.¹⁰³

Haar eventuele terugkeer zorgde voor de circulatie van een aantal pamfletten, die gerust opnieuw tot propaganda tegen Oranje mogen worden gerekend. *Le retour de la concorde avx Pays Bas. Par le retour de Madame* was één van de bekendste pamfletten. Anders dan *Le renart decouvert* dat drie drukken kende, kende dit pamflet er slechts twee binnen enkele weken tijd. De eerste versie zou tussen eind augustus en begin september zijn gedrukt en bestond uit twintig pagina's in kwarto. Dat was dus ongeveer gelijktijdig met de tweede versie van *Le renart decouvert*. Opvallend is het gegeven dat de omkadering van de eerste versie van *Le retour de la concorde* identiek is aan de eerste versie van *Le renart decouvert*. Ook de tweede versie had een identieke omkadering. Die versie bestond evenzeer uit twintig pagina's in kwarto en werd gedrukt in het laatste trimester van 1580, gelijktijdig met de derde versie van *Le renart decouvert*. Bovendien was ook hier Velpius de drukker van dienst. Evenzeer is er hier het vermoeden dat het pamflet uit het kamp van de landvoogd kwam, zonder dat die stelling hard kan worden gemaakt.¹⁰⁴

Opnieuw bestaat er veel discussie over wie de auteur van *Le retour de la concorde* is. Bovendien geldt dezelfde argumentatie als die bij *Le renart decouvert*, namelijk dat er veel gelijkenis is met de Ban waardoor er een mogelijke wisselwerking tussen beiden moet hebben plaatsgevonden. Christophe d'Assonleville zou een mogelijke kandidaat kunnen zijn voor het auteurschap. Hij was zoals gezegd vooral bekend als een voorstander van de Ban tegen Oranje en hoopte bovendien op de terugkeer van Margaretha als landvoogdes. Hoewel er veel gelijkenissen zijn tussen *Le renart decouvert* en *Le retour de la concorde*, zoals de omkadering, geeft dat geen uitsluitsel dat het door dezelfde auteur geschreven werd. Drukkers kozen vaak zelf de omlijsting waardoor het enkel aantoonde dat het door dezelfde drukker werd vervaardigd.¹⁰⁵ Moest het wel dezelfde auteur zijn, wie schreef dan beide pamfletten? Richardot of d'Assonleville? Het is aannemelijker om d'Assonleville als auteur van *Le retour de la concorde* te beschouwen en Richardot als auteur van *Le renart decouvert*.¹⁰⁶ De achtergrond van d'Assonleville speelt namelijk heel erg in zijn voordeel. Dat is een mening

¹⁰³ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100, G. JANSSENS, *Brabant in het Verweer. Loyale oppositie tegens Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese (1567-1578)*, Kortrijk, 1989, 340-341, SOEN, *Vredehandel*, 118-119 en C.R. STEEN, *Margaret of Parma: A Life*, Leiden/Boston, 2013, 304-309.

¹⁰⁴ Voor een uitvoerige bespreking, zie het werk: PIERARD, *Imprimés à Mons*.

¹⁰⁵ V. SOEN, *Onderzoeksmethoden Nieuwe Tijd*, Leuven, 2011, 33-34.

¹⁰⁶ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 100-102, HARLINE *Pamphlets*, 46 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 93-97.

die Stensland deelt: “It is possible, therefore, that he [d’Assonleville] was the author behind *Le retour de la concorde*, which looked forward to Margaret’s return and the peace and prosperity she would bring with her”.¹⁰⁷

Opvallend detail: Richardot trad vanaf de beginjaren van 1580 steeds meer in concurrentie met d’Assonleville. Na diens reconciliatie met de koning nam hij veelvuldig deel aan het politiek beleid. D’Assonleville had het almaar moeilijker om de landvoogd te vergezellen vanwege zijn gezondheid of vanwege andere diplomatieke plichten, waarop de landvoogd daarom steeds meer op Richardot steunde. Geleidelijk aan zag hij dat Richardot een betere raadgever was dan d’Assonleville. Hij was namelijk tien jaar jonger, actiever, volgzamer en in betere gezondheid. Na zijn missie naar Spanje van april 1583 tot maart 1584 zou hij d’Assonleville geleidelijk aan als raadgever verdringen.¹⁰⁸

Le retour de la concorde was dus een pamflet dat de terugkeer van Margaretha van Parma bejubelde omdat zij de rust en eendracht binnen de Nederlanden zou herstellen. Het gehele pamflet was dan ook opgebouwd rond die stelling. De auteur maakte reeds in de eerste zinnen duidelijk waarover hij het wilde hebben: “ie veux parler de la concorde, & du siecle doré”. Om dat te bereiken, moesten de inwoners de ogen openen, de autoriteit van de rooms-katholieke kerk erkennen en de koning gehoorzamen, niet om de privileges te verloochenen, maar net om de oude eendracht te bewerkstelligen. “La renaissance d’une ferme paix” was daarom het streefdoel van iedereen die het vaderland lief had. Wederom was Oranje de schuld van alles. Hij had de steden naar zijn hand gezet door langzaam magistraten te vervangen en partijgezanten te laten infiltreren waarop “[ils] ont renuerse l’etat de la Religion, & tout l’ordre & repos anciens desdites villes”. Hij was een schijnheilige ketter die tweedracht binnen de Nederlanden had veroorzaakt om zijn eigen macht te kunnen vergroten. Daarom hield de auteur een pleidooi voor de aansluiting van de nog niet gereconcilieerde gewesten met de reeds gereconcilieerde gewesten. Zo konden ze “la tranquillité publique du pays” bereiken. De steden zouden daarop bevrijd worden van het calvinistische juk door de Spaanse troepen onder leiding van Farnese en door de politiek die Margaretha voerde. Sloegen ze er niet in “une commune vnion” te bereiken, dan zouden de verdeeldheid en de troebelen blijven voortduren.¹⁰⁹

¹⁰⁷ STENSLAND, *Habsburg communication*, 95 en STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 96.

¹⁰⁸ DE SCHEPPER, ‘Assonleville’.

¹⁰⁹ *Le retour de la concorde*, A2-B2.

Verder wendde de auteur zich tot verschillende groepen van de Nederlanden, want iedereen was bedrogen door Oranje. Hij richtte zich daarbij rechtstreeks tot de gereconcilieerde gebieden, de edelen van het land, de handelaars, de armen van het platteland, de jongeren en de ouderlingen met steeds dezelfde formule: laat ons terugkeren naar de tijd van Margaretha van Parma opdat “une renaissance de ce siecle d’or” kan terugkeren. Want “noz divisions & la guerre civile, est le chancre” waaraan het vaderland uiteindelijk zal sterven. Hij stelde daarop drie punten voor: Oranje afzweren, Margaretha en haar zoon erkennen en aansluiten bij de gereconcilieerde gebieden zodat “la concorde” binnen de Nederlanden weer zou worden hersteld. Enkel zo viel het juk van Oranje af te schudden. Op het einde van het pamflet plaatste de auteur Margaretha tegenover Oranje waaruit bleek dat Margaretha, een vrouw nota bene, een veel betere landvoogd zou zijn dan Oranje: “car se que le sexe empesche en Madame, la faute de coeur empesche en luy”. Zelfs op politiek vlak, de basis van Oranjes kracht, was ze hem de baas. Het was dus duidelijk dat de terugkeer van oude landvoogdes “bon succès d’une femme reconciliation entre nous” bracht.¹¹⁰

Het pamflet vermeldde ook iets merkwaardigs. Het sprak over “ceste Prouince Belgicque” of “ce pais Belgicque l’union” als het over de gewesten of de landen van het vaderland ging. Op zich was dat niet vreemd. De Belgische pater jezuiet Jozef Andriessen toonde bijvoorbeeld na de Tweede wereldoorlog in zijn werken *De Jezuieten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden* en *Nederlands Gemeenschapsbesef* aan dat vroegmoderne schrijvers de term *Belgicque* frequent gebruikten. Zo hanteerde de jezuiet Carolus Scribani in zijn werken termen als *Belgium*, *Belgicus* en *Nederlandt* zonder onderscheid voor Noord of Zuid en voor Frans- of Nederlandssprekenden. Voor hem bleken de Nederlanden hetzelfde te betekenen als het ‘Belgicus’ tijdens de Romeinse tijd. Zijn vele lofzangen en lyrische omschrijvingen van de Nederlanden bewezen zijn sterke liefde voor diezelfde Nederlanden.¹¹¹ De Schepper stelde in zijn recentste werk ook vast dat de termen ‘*Nederlandt*, *le Pais Bas*, *Belgium* en al hun vertalingen en synoniemen allemaal hetzelfde geografische gebied omvatte. Meer nog, ze waren “een weergave van de reële interactie tussen de internationale onafhankelijkheid, de politiekinstitutionele staatsvorming en de intellectueelculturele en economische integratie binnen de betrokken geografische ruimte”.¹¹²

¹¹⁰ I *Le retour de la concorde*, B1-B3, C2-D3, E-E2.

¹¹¹ ANDRIESSEN, ‘Nederlands Gemeenschapsbesef’, 1007-1010 en ANDRIESSEN, *De Jezuieten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden*, 79-80.

¹¹² DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23 H. DE SCHEPPER, ‘Staatsgezag en macht in de Nederlanden. Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgse systeem’, J. GEURTS en H.

Hetzelfde gold voor *Le retour de la concorde*. De term *Belgique* omvatte ook de gehele Nederlanden, zeker omdat de auteur de eendracht binnen het land wilde hersteld zien. Hij gebruikte de term namelijk vaak in combinatie met woorden als *concorde fraternelle*, *l'union of siecle doré*.¹¹³ Duke stelde bovendien dat termen als *Belgium* en *Belgica* vanaf het midden van de zestiende-eeuw opkwamen. Dat was een metamorfose omdat de Nederlanden zich steeds meer distantieerden van Frankrijk en Duitsland. De termen duiden vanaf de jaren 1570 op de Nederlanden als een eenheid. Door het gebruik ervan trachtte het pamflet dat gevoel dus terug naar boven te halen onder de inwoners van de Nederlanden, op een bijna nostalgische wijze.¹¹⁴

Desondanks bleef *Le retour de la concorde* in de eerste plaats een pleidooi voor de aansluiting van de nog niet gereconcilieerde gewesten met de reeds gereconcilieerde gewesten, waarbij het vaderland opnieuw eenheid zou kennen, en Margaretha en Farnese het zouden besturen. Pamfletten als de *Lettre intercepte*, de *Lettre d'un gentilhomme* en *Le renart decouvert* hoopten tevens op de terugkeer van Margaretha van Parma. Ze waren dus niet louter en alleen een aanklacht tegen Oranje. In *Le renart decouvert* maakte de auteur bijvoorbeeld in de eerste regels reeds duidelijk dat hij verheugd was, het nieuws te brengen dat Margaretha zou terugkeren. Zij zou namelijk de vijanden ontmaskeren en een einde maken aan de troebelen die nu reeds vijftien jaar bezig waren. De periode voor 1566 was voor de auteur een gouden tijd geweest.¹¹⁵ De twee eerste centrale thema's liepen op die manier mooi in elkaar over.

Even belangrijk voor de beïnvloeding van de publieke opinie waren de *Discours* die in 1579 en 1580 bij Jean Bogard in Dowaaï werden gedrukt. Bogard was volgens Labarre één van de belangrijkste drukkers daar met 543 uitgaven tussen 1573 tot 1616. In 1579 gaf hij het *Discovrs svr les trovbles et misereres de ce temps* uit. Uit het voorwoord aan de lezer bleek dat hij het herdrukte van een gelijkaardig traktaat dat drie tot vier jaar geleden in Frankrijk werd verspreid. Al vrij snel ging de anonieme auteur over tot het verketteren van de calvinisten. Zo maakte hij een onderscheid tussen rooms-katholieken en gereformeerden: de katholieken

DE SCHEPPER red., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk*, Maastricht, 2006, 18-21 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 13-22, 38.

¹¹³ *Le retour de la concorde*, A2, C3.

¹¹⁴ DE SCHEPPER, *Belgium nostrum*, 6-7, DE SCHEPPER, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden', 18-21 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 17-18, 38.

¹¹⁵ *Le renart decouvert*, A2-A3.

verkondigden de Heilige Schrift niet door middel van gewapende zendelingen, integendeel ze mochten geen wapens dragen. Ze deden dat louter vanuit hun eigen geloof. De gereformeerden daarentegen deden dat wel en brachten zelfs kanonnen met zich mee.¹¹⁶ Zij kregen dan ook de schuld van al dat mis was gegaan sinds 1566, want “l’heresie est mere de tous maux”. Daarbij verwees de auteur steeds naar de Heilige Schrift zoals ook het geval was bij de *Demonstration par laqvelle clairement*. Hij deed dat om de woorden en daden van de gereformeerden daar tegenover te plaatsten zodat de lezer kon zien dat hun leer niet van God afkomstig was en dus best niet viel te volgen. Het was namelijk “[la] mere de toutes les miseres & calamitez” en “[le] ministre de Sathan, d’enfer, & de la mort”.¹¹⁷

Verwijzingen naar de Bijbel waren op zich niet vreemd in de context van Dowaaï. Drukkerijen in Dowaaï leverden volgens Labarre namelijk vooral godsdienstig werk af. Dat had met een aantal factoren te maken zoals de ontwikkeling van de theologische faculteit en de katholieke vluchtelingen vanuit onder andere Engeland, Brabant en Vlaanderen.¹¹⁸ Exacte cijfers over de vluchtelingen ontbreken, maar historici als Albert Thijs schatten dat tegen 1582 tussen vijf- en tienduizend katholieken in ballingschap leefden. Ballingschap was een nieuwe, verwarrende en beschamende ervaring voor de katholieke vluchtelingen. Niet alleen werden de bezittingen en inkomens afgenomen, ook betekende ballingschap een sociale schande die gerespecteerde burgers tot onbekende vreemdelingen maakte. Toch liet het de vluchtelingen toe om hun positie opnieuw te beoordelen en met een meer kritische kijk de situatie te beschrijven, zo stelde Nederlandse Oxford historicus Geert Janssen. Ze zagen zichzelf na verloop van tijd als het uitverkoren volk van God dat net zoals de Joden uit het oude Egypte moesten vluchten. Katholieke vluchtelingen probeerden zichzelf opnieuw ‘uit te vinden’. Daarenboven radicaliseerde hun gedachten en kregen bijvoorbeeld ‘Nederlandse’ katholieken een andere kijk op de Opstand. Enkel via educatie en heropvoeding zouden de troebelen in de Nederlanden plaats kunnen maken voor de overwinning van het katholicisme. Vaak trachtten ze dat idee via drukwerk te verspreiden.¹¹⁹

¹¹⁶ *Discovrs svr les trovbles et miseres de ce temps*, C2-C3, LABARRE, ‘Impressions en flamand’, 34-35, MEEUS, ‘Printing in the shadow of a metropolis’, 161 en ROUZET, *Zestiende-eeuwse drukkers*, 20-21.

¹¹⁷ *Discovrs svr les trovbles et miseres de ce temps*, C2-C3, D2-D3.

¹¹⁸ LABARRE, ‘Impressions en flamand’, 31-35 en LABARRE, ‘L’imprimerie et l’édition’, 102-109.

¹¹⁹ Ibidem, G.H. JANSSEN, ‘the Counter-Reformation of the Refugee: Exile and the Shaping of Catholic Militancy in the Dutch Revolt’, *The Journal of Ecclesiastical History*, 63 (2012), 673-677 en THIJS, *Van Geuzenstad*, 27-28.

Dat was dus ook het geval voor het *Discovrs svr les trovbles et miserres de ce temps*. De auteur sprak daarnaast bijvoorbeeld ook over de ‘barbaren’ die het Romeinse Rijk van buitenaf trachtten te vernietigen. Hij maakte met andere woorden de vergelijking tussen het verval van de Romeinse Rijk door toedoen van onder andere de Goten en Vandalen en de gereformeerden die tevens landen kapot maakten.¹²⁰ Als goede katholiek reikte de schrijver toch een aantal remedies aan die de redding van het land konden betekenen. Ten eerste moesten ze al hun ondeugden en zonden bestrijden, want al wat was gebeurd, was een straf van God geweest. Daarnaast vermeldde de auteur dat het succes van de gereformeerde leer berustte op de verdeeldheid van het land. Wat ze dus moesten doen, was zich aaneensluiten onder het gezag van de vorst die door God was aangesteld. Tot slot moesten ze de religie beter begrijpen, zodat ze geen foute keuzes konden maken. Enkel zo konden ze volgens de auteur de patria redden van diens ondergang. Het traktaat eindigde met de herhaling om het leven te beteren en God te gehoorzamen.¹²¹

Dat traktaat was eerder een algemeen betoog dat op meerdere landen van toepassing kon zijn. Het ging niet diep in op de context in de Nederlanden zelf en was soms zeer droog en langdradig.¹²² Het is maar de vraag hoe populair het moet zijn geweest bij de contemporaine lezer. Waarschijnlijk kende het toch wel een zekere vorm van populariteit omdat de drukker het anders niet had uitgegeven.¹²³ Het traktaat dat een jaar later bij Bogard verscheen onder de titel *Discovrs veritable tovchant plvsievr affairs d’estat* was op inhoudelijk vlak totaal verschillend. Het had veeleer als doel de keuze die de gewesten hadden ondernomen door toe te treden tot de Unie van Atrecht, te verdedigen. Net als bij het vorige traktaat, beschreef ook hier de anonieme auteur in het bericht aan de lezer dat de ketterse calvinisten “la source & origine de nostre malheur” waren. Opnieuw was Oranje een centraal punt in de opbouw van de argumentatie, zoals in alle voorafgaande pamfletten. In een minder droge en langdradige uiteenzetting gaf het een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen sinds 1566. Volgens de auteur was de aanbidding van het smeekschrift het begin van alle ellende. Een groot deel van het volk bleef echter wel trouw aan de koning, maar het was Oranje en zijn medestanders die van het ongenoegen tegenover de Tiende Penning van Alva

¹²⁰ *Discovrs svr les trovbles et miserres de ce temps*, E3.

¹²¹ Ibidem, E4-G3.

¹²² In 1581 verscheen bij Bogard een gelijkaardige druk, vertaald vanuit het Latijn, waarin ook oplossingen werden gezocht voor de troebelen. Hoewel het meer dan honderd pagina’s besloeg, is het toch belangrijk om te vermelden dat het werk sprak over “ces Pays-Bas” en de verdeeldheid hekelde: *L’anatomie dv corps politique*, i3, A4-A6.

¹²³ DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 30-32 en DIJSTELBERGE, ‘Ik wil dat er gelezen wordt’, 48-52.

gebruik maakten om onrusten binnen de Nederlanden te stoken. Oranje begon zelfs samen met zijn broer Lodewijk van Nassau veldtochten te ondernemen in de Nederlanden. Vervolgens verdedigde de auteur de houding van de rooms-katholieken, die zowel de Pacificatie van Gent als de Religievrede niet erkenden. Door middel van een fabel beschreef hij hun houding voortreffelijk.¹²⁴ Dat was dan ook één van de redenen waarom het een minder droge uiteenzetting kende.

De ketters die de calvinisten waren, bleven de bron van alle ellende, net zoals in het vorige traktaat. Alles wat Oranje na 1578 had ondernomen, was onwettig en gewelddadig. Daarom was de houding van gewesten als Henegouwen, Artesië en Waals-Vlaanderen best te begrijpen. Ze moesten niets hebben van Oranje en trachtten hun eigen oplossing te zoeken. Het was voor “l’interest de la patrie”, wat volgens de auteur overeenkwam met “ces pays bas”.¹²⁵ Bijna even belangrijk was het feit dat de auteur de terugkeer van Margaretha van Parma betoogde “pour gouuernante avec vn conseil de gens plus qualifiez”. Opnieuw, zij het minder uitgebreid, wees een auteur op het belang van haar terugkeer. Met haar terugkeer zou ook een tijd van voorspoed terugkeren, aldus diezelfde auteur. Verder was het ook een pleidooi om de algemene concorde te bewaren, en Oranje en de zijn aanhangers buiten te zetten zodat God “luy plaise remettre & reinstaller toutes les prouinces en bon ordre & repos, & redresser tout le mal entendu”.¹²⁶ Het *Discovrs veritable* liep dus in de lijn van de reeds vermelde pamfletten. De eenheid werd nog niet opgegeven en Margaretha’s terugkeer zouden alle problemen als sneeuw voor de zon verdwijnen.

Opnieuw bleef een algemeen streven voor de gemeenschappelijke eenheid binnen “les Pays Bas”, het belangrijkste doel in het drukwerk van de Franstalige gewesten. In de eerste plaats was de terugkeer van Margaretha niet alleen belangrijk voor het welzijn van de gehele Nederlanden, maar vormden de desbetreffende pamfletten vaak een pleidooi voor de aansluiting van de nog niet gereconcilieerde gewesten bij de reeds gereconcilieerde gewesten, waarbij het land zou bevrijd worden van Oranjes tirannie. Rust en concorde zouden terugkeren zoals in de periode voor 1566, de calvinistische republieken zouden verdwijnen en de hertogin van Parma moest in samenspraak met haar zoon Farnese de Nederlanden besturen. Opvallend was het feit dat niemand van die eendracht werd uitgesloten. De oproep

¹²⁴ *Discovrs veritable tovchant plvsievrs affaires d’estat*, B3-B6.

¹²⁵ Ibidem, F1-F4, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium nostrum*, 6-7, en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 17-18, 38..

¹²⁶ *Discovrs veritable tovchant plvsievrs affaires d’estat*, I6-I7.

tot gemeenschappelijke eenheid was gericht aan alle gewesten, inclusief Holland en Zeeland, zoals ook het geval was bij bijvoorbeeld de *Lettre d'un gentilhomme*, de *Lettres de monseigneur le prince de Parme* en *Le renart decouvert*. Wederom bleek dat het vaderlandsbeeld van de Franstalige gewesten bestond uit de gehele Nederlanden, een beeld dat het eerste jaar na de Unie van Atrecht vaak werd verspreid en gepropageerd.

De drukken uit de Franstalige gewesten trachtten dus vlak na de Unie het beeld van de eenheid binnen de Nederlanden, hun vaderland, op te hangen. Of dat vaderlandsbeeld bleef hangen bij iedere laag van de bevolking, is moeilijk om enkel uit de aangehaalde pamfletten alleen te achterhalen. Volgens de Nederlandse historicus Vincent Van Zuilen zou dat wel moeten lukken, al leek hij er soms zelf niet helemaal overtuigd van te zijn. Volgens hem liet de bestudering van pamfletten toe om de stem van de 'zwijgende massa' te ontdekken omdat ze een grote groep van de samenleving konden bereiken en beïnvloeden. Daarenboven beargumenteerde Van Zuilen dat ook de gevoelens van het gewone volk in pamfletten aanwezig waren, aangezien de meeste pamfletauteurs vaak expliciete gevallen vermeldden die ze op straat gehoord hadden. In die zin konden diezelfde pamfletten op indirecte wijze gezien worden als de mening van het volk. Toch repte hij in zijn besluit met geen woord over die 'zwijgende massa'. Op die manier leek het dus dat hij niet overtuigd was van zijn eigen stelling.¹²⁷

De pamfletten deden in ieder geval de poging een zo groot mogelijk publiek te bereiken en sloegen daar waarschijnlijk ook in, gezien het steeds terugkerende thema. Opmerkelijk is dat zo goed als al het drukwerk dat Velpius in Bergen drukten, Franstalig waren, terwijl hij het Nederlands als moedertaal had. Dat hoeft echter niet te betekenen dat de pamfletten uit de Franstalige gewesten niet bedoeld waren voor de overwegend Nederlandssprekende 'opstandige' gewesten. Stensland stelde echter wel dat de loyalistische drukkerij in de eerste plaats drukte voor "the local Walloon market".¹²⁸ Dat kan kloppen, maar de taal hoeft niet gebonden te zijn aan een geografisch gebied. Oranje en andere hooggeplaatste edelen in de Nederlandstalige gewesten beheersten ook de Franse taal. De terminologie en inhoud van de pamfletten was echter wel vaak hetzelfde. Ze spraken met andere woorden met ééndezelfde stem, wat de impact van de gezamenlijke boodschap, de eenheid van het vaderland bewaren, enkel maar versterkte.

¹²⁷ VAN ZUILEN, 'Bronnen van identiteit', 71, 73-74.

¹²⁸ STENSLAND, 'Not as Bad as All That', 103-105.

1.4 Besluit

Ondanks de geografische en politieke breuk van de Staten van Henegouwen (met uitzondering van Valenciën), Artesië en Waals-Vlaanderen op 17 mei 1579 door het Verdrag van Atrecht, kan vanuit de inhoud van het drukwerk tussen 1579 en 1580 niet gesproken worden van een breuk op mentaal vlak. Het patriabeeld dat de gehele Nederlanden omvatte, bleef overeind. Het inzetten van zichzelf om dat beeld conform te maken, en het dus oproepen tot een algemene eenheid, was het leidmotief doorheen het drukwerk. Er kan worden gesteld dat een algemeen patriabeeld in de Franstalige gewesten overeind bleef na de oprichting van de twee unies in 1579. Dat beeld bestond uit het complex van gewesten dat gelijk was aan het geheel dat beschreven stond in de Pragmatieke Sanctie van 1549.

In die zin blijken de redeneringen van de Nederlandse en Britse historici Simon Groenveld en Alastair Duke enigszins correct: de verschillende groepen vonden elkaar tijdens de Opstand die een gevoel van eenheid gebracht had onder de opstandelingen en werden de afzonderlijke redenen voor verzet naar de achtergrond verbannen.¹²⁹ Toch vallen de conclusies uit de pamfletten niet helemaal te rijmen met de conclusies die Groenveld voorop stelde. Hijzelf stelde dat de Opstand in eerste instantie zorgde voor een oppervlakkig eenheidsgevoel, dat vlak voor het intreden van het Bestand verdwenen was waardoor we slechts mogen spreken van een tijdelijke eenheid. De conclusie vanuit de pamfletten van de Franstalige gewesten, bronnen die zowel Groenveld als Duke marginaliseerden, komt meer overeen met die van Duke. Anders dan Groenveld, meende hij zoals gezegd wel dat er een gemeenschappelijk vaderlandsbeeld was ontstaan dat voornamelijk werd ondersteund door tal van drukwerk. Het was geen oppervlakkig gevoel onder de opstandelingen, maar een gedeeld gevoel dat grotere groepen van de samenleving beïnvloedde, ook in de Franstalige gewesten. Geen enkel pamflet maakte de vermelding dat de gewesten hun eigen weg moesten volgen, los van de niet-gereconcilieerde gewesten. Telkens riepen ze op tot een algemene eenheid en een hereniging van het totale vaderland, inclusief de ‘opstandige’ gewesten. Dat ideaalbeeld was door de Unie en het Traktaat nog niet aan diggelen geslagen. Blockmans en Janssens

¹²⁹ DUKE, ‘Dissident Propaganda’, 115-118, DUKE, ‘In Defence of the Common Fatherland, 238-239, DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 29-37, GROENVELD, ‘Natie en nationaal gevoel’, 382-383 en GROENVELD, ‘Natie’ en ‘patria’ bij zestiende-eeuwse Nederlanders’, 55, 68-74.

hadden het op die manier niet bij het rechte einde. De wegen waren nog niet gescheiden.¹³⁰

De vraag is maar hoe lang dat nog zou blijven.

¹³⁰ BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie', 113 en JANSSENS, 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden', 178-179.

2. De verdere drukwerkproductie (1580-1585)

Voor de periode 1581 en 1585 werden elf drukken geraadpleegd. Concreet betreft het hier twee werken uit Dowaaï en negen werken uit Bergen. Bovendien beschrijft dit hoofdstuk ook nog een aantal werken uit 1580, zoals in de volgende paragraaf duidelijk zal worden.

Dowaai

1581:

[MICHEL, JEAN], *L'anatomie dv corps politique compare av corps hvmain, povr cognoistre la sovrcce & origine des maladies d'iceluy, qui nous causent pour le iour-d'huy tant de troubles parmy la Chrésienté*, a Dovay, chez Jean Bogard, 1581.

1584:

Le glorieux et triomphant martyre de Balthazar Girard, advenv en la ville de Delf en Hollande, le xiiiie de iulliet 1584, Douai, chez Jean Bogard, 1584.

Bergen

1581:

Briefve relation de larrivee de sa maieste a Almada, pres de la ville lisbona. Et de son entrée depuis en ladicte Ville & Cité, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1581.

Extract de devx lettres, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1581.

Lettres patentes dv Roys nostre sire, Par lesquelles l'Auctorité, que vsurpent presentement les quatre membres de Flandres, est abolie, & declairé nul ce qu'ilz on fait, & feront durant ceste leur rebellion, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1581.

1582:

Advertissement chrestien contenant vne declaration sommiere de l'effect d'aulcunes causes, sur lesquelles lon a jetté tart l'oeuil suffissantes à regarder le progres du Repos general de ces deplorables Pays bas, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1582.

Vraye relation de ce qve monseigneur le prince de Parme & de Playsance. &c. Lieutenant Gouverneur, & Capitaine General pour le Roy nostre Sire es Pays de pardeca, à fait proposer aux Estatz des Prouinces reconciliées, touchant le retour des Forces estrangieres. Et l'accord desdicts Estatz respectiuement ensuiuy, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1582.

1584:

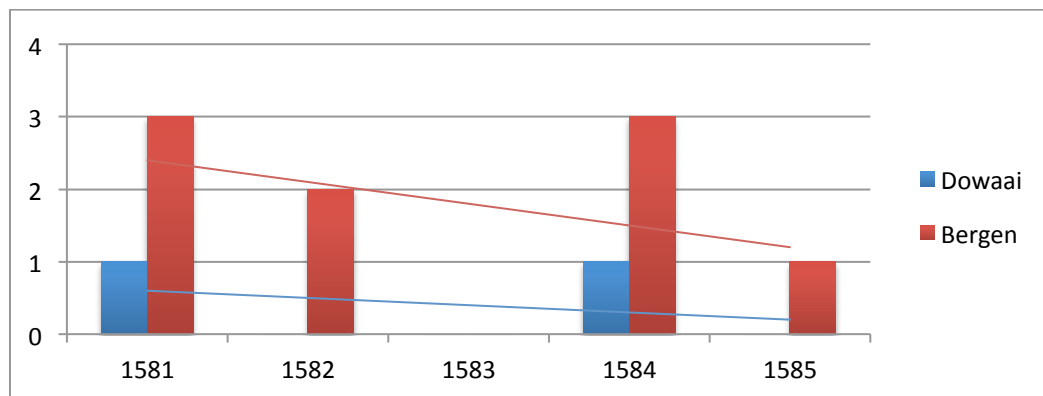
Copie dv traicte de Denremonde, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584.

Les articles dv traicte des Ville de Bruges, & Païs du Francq, conclu & arrêté en la ville de Tournay, le iour de la Penthecouste, 20. De May, 1584, a Mons en Haynau, chez Rutgher Velpius, 1584.

Poinctz et articles sovbs lesqvelz les Magistratz, Consaulx & Doyens de la Ville de Gand, se sont reconciliez à Sa Majesté, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584.

1585:

Articles et conditions dv traicte, arrêté & conclu, entre Monseigneur le Prince de Parma Plaisance &c. Lieutenant, Gouverneur et Capitaine General, de sa Majesté, es pays de pardeça, au nom d'Icelle, comme Duc de Brabant, d'une part, Et la Ville de Bruxelles d'autre, le Xe de Mars. 1585, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1585.

2.1 Drukwerk uit het kamp van de landvoogd (1580-1582)

Pamfletten als *Le renart decouvert*, *Le retour de la concorde* en *Lettres de monseigneur le prince de Parme* lieten uitschijnen dat de landvoogd of koning op één of andere manier verbonden waren met de drukcultuur in de Franstalige gewesten. Zowel Farnese, zijn moeder als Granvelle, onderhielden bijvoorbeeld ook een briefwisseling met edelen in een poging hen te overtuigen om zich te reconciliëren.¹³¹ Desondanks verscheen er nagenoeg geen drukwerk met berichten betreffende overwinningen van het loyalistische leger in het eerste jaar na de Unie van Atrecht. Op zich was dat niet zo vreemd. Volgens het Verdrag van Atrecht moesten niet alleen de vreemde troepen zich terugtrekken, maar moest ook de landvoogd vervangen worden binnen een periode van zes maanden na de terugtrekking van de troepen voor het welzijn van “noz pays bas”. Ook in het Verdrag werd dus verwezen naar de gehele Nederlanden.¹³² Ondanks protest van Farnese wou Filips II toch de hertogin van Parma opnieuw als landvoogdes benoemen. Farnese zou zelf maar genoeg moeten nemen met de post van legeraanvoerder. *Le retour de la concorde* had zoals gezegd dergelijke verdeling van macht verdedigd. Toch had Farnese volgens de Belgische historicus Leon Van der Essen niet de logistiek of de kwantitatieve capaciteit om grote militaire campagnes te ondernemen. Ook het Staatse leger kampte met zulke problemen waardoor de strijd min of meer in evenwicht was.¹³³

¹³¹ SOEN, *Vredehandel*, 118-120 en STENSLAND, Habsburg communication, 95-96.

¹³² *Traicte de reconciliation faict en la ville d'Arras*, B3-C2, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 7 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

¹³³ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VI: Van na de verovering van Maastricht tot het begin van het groot offensief tegen de Vlaamse provinciën (1579-1582)*, Brussel, 1957, 3-8, 11-12.

De strijd leek echter te kantelen in het voordeel van Farnese met het ‘verraad van Rennenberg’.¹³⁴ Toch betekende het ‘verraad’ of de ‘verzoening’ waarover Soen sprak, niet meteen dat Farnese nieuwe middelen kreeg om zijn veroveringen in de Nederlanden verder te zetten. Parker toonde aan dat de koning eerder geïnteresseerd was in de verovering van Portugal waardoor alle financiële en militaire middelen daarheen stroomden. In mei van 1580 trokken troepen van Farnese richting Spanje om zo snel mogelijk Portugal en de Azoren te veroveren.¹³⁵ Met andere woorden, er waren nog steeds weinig mogelijkheden voor Farnese om nieuwe militaire campagnes te ondernemen. In 1581 verscheen in die context bij Velpius het pamflet *Briefve relation de larrivee de sa maieste a Almada* dat vertelde over de aankomst van Filips II in de Portugese stad Almada. Ondanks dat het weinig tot niets vermeldde over het patriabeeld, had het toch een merkwaardige inhoud met momenten. Het pamflet trok verscheidene parallellen met de situatie in de Nederlanden. Filips’ II vergevingsgezindheid voor de stad Almada zou een voorbeeld moeten zijn voor de steden in de Nederlanden. Zijn daad was zo populair, dat zelfs schepen van Holland en Zeeland hem groetten “auec leur artillerie”. Het was niet meer dan een poging om de koning en zijn politiek in de Nederlanden in een goed daglicht te plaatsen. Terugkeren naar een “vnion” in de Nederlanden was het doel. Hoe dat doel bereikt moest worden, vermeldde het pamflet niet.¹³⁶

Het militaire evenwicht tussen beide kampen werd doorbroken door de publicatie van het Banedict tegen Willem van Oranje in de zomer van 1580.¹³⁷ Na het mislukken van de onderhandelingen in Keulen was Filips II overtuigd dat Oranje een compromis in de weg stond. Op 30 november 1579 stuurde hij op aanraden van Granvelle een brief naar Farnese met het voorstel Oranje vogelvrij te verklaren. Niet iedereen, inclusief Farnese zelf, was even enthousiast. Zou de dood van Oranje wel alles oplossen? Zou iemand anders niet gewoon zijn plaats innemen? Misschien had Farnese schrik van een potentiële vloedgolf van pamfletten gericht tegen hem. Aan de chronologie van de publicatie valt duidelijk af te leiden dat Farnese geen haast had met de publicatie ervan. Zoals gezegd besloot de koning op 30 november de vogelvrijverklaring van Oranje. Farnese ondertekende het Banedict op 15 maart 1580, maar

¹³⁴ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 35, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 19, SOEN, *Vredehandel*, 11, 14 en V. SOEN, ‘De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009), 319-320.

¹³⁵ G. PARKER, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars*, Cambridge, 1972, 240.

¹³⁶ *Briefve relation de larrivee de sa maieste a Almada, pres de la ville lisbona. Et de son entrée depuis en ladicte Ville & Cité*, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1581, A2, B1.

¹³⁷ Er is gekozen om twee versies te hanteren: zie voetnoot 65.

gaf pas drie maand later, op 15 juni, het bevel tot publicatie. De effectieve verspreiding ervan vond pas plaats eind augustus.¹³⁸

Het Banedict bevatte naast de ban die Filips II over Oranje uitsprak, ook een zeer korte brief van Alexander Farnese aan de gereconcilieerde staten. De brief die dateerde van 25 juni en mede was ondertekend door Lodewijk Verreyken, eerste secretaris van State, was niet meer dan een aankondiging van de Ban. Het Banedict zelf bevatte een gelijkaardige terminologie als de anti-orangistische pamfletten. Het begon met het opsommen van wat Oranje allemaal te danken had aan Karel V en Filips II. Op die manier werd Oranje ‘onpopulariteit’ versterkt. In plaats van zijn dankbaarheid te tonen, steunde hij de protestanten, probeerde hij de macht van de legitieme vorst te ondergraven en de eenheid binnen “noz pays” te breken door zijn “belles parolles, promesses & vaines persuasions”. Verder beschreef de Ban de situatie vanaf het Eedverbond, waaraan Oranje zelf deelnam. Hij verraadde de koning, voerde de religievrede in, vervolgde katholieken en nam dankzij zijn listigheid de leiding over de opstandige gewesten. Elke poging tot een vreedzame oplossing voor de troebelen en een terugkeer naar de hereniging van het vaderland werd door “cestuy estrange” in de kiem gesmoord. Hij was niet meer dan een tiran die het volk onderdrukte en de Nederlanden vernietigde. Zelf was hij bang van een saamhorigheid, vrede en reconciliatie omdat dat zijn macht kon ondermijnen. De gelijkenis tussen de woordenschat van de Ban en de reeds besproken anti-orangistische pamfletten is treffend. De wisselwerking tussen beide groepen kan niet anders dan aanwezig zijn geweest.¹³⁹

De Ban ging verder: Oranje was “le seul chef, autheur & promoteur de ces troubles & principal perturbateur de tout nostre estat de pays”, “la peste publique de la republicque Chrestienne” en een vijand van de “pays bas”. Daarom werd hij in de ban geslagen door Filips II en vogelvrij verklaard. Opnieuw werd verwezen naar de Nederlanden als een geheel.¹⁴⁰ Wie Oranje uit de weg ruimde, en dat zou elke patriot moeten doen, mocht daarvoor een beloning van 25.000 gouden kronen, kwijtschelding van al zijn misdaden en een adellijke titel verwachten. Het was alsof Filips II voor God speelde door zulke beloften te doen.¹⁴¹ Al lijkt de toon van de Ban alles behalve te willen streven naar de oude eendracht

¹³⁸ *Ban et edict en forme de proscription*, D4, *Sommaire et substance du ban*, A1, STENSLAND, ‘Not as Bad as All That’, 93-94 en VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek*, 64.

¹³⁹ *Ban et edict en forme de proscription*, A2-C3.

¹⁴⁰ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 7 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

¹⁴¹ *Ban et edict en forme de proscription*, D1-D4.

binnen de Nederlanden, toch was dat het doel. Enkel door de al dan niet fysieke verwijdering van Oranje kon de saamhorigheid opnieuw zegevieren. Het patriabeeld omvatte nog steeds de gehele Nederlanden, ondanks de negatieve toon van het Banedict. Het legde namelijk de schuld enkel en alleen bij Oranje en niet bij andere personen of gewesten. Met andere woorden, niet alle bruggen werden opgeblazen en iedereen kon nog reconciliëren. Het Banedict sloot daarmee dus mooi aan bij de reeds besproken pamfletten als bijvoorbeeld de *Lettre intercepte*. Hetzelfde gold voor de *Sommaire et substance du ban* die zoals gezegd niet meer was dan kernachtige samenvatting op één pagina van de originele Ban.¹⁴²

De vrees van Farnese voor een toestroom van propaganda tegen zich, bleek gerechtvaardigd. De Apologie beschreef zowat elke beschuldiging en belediging die te bedenken was, zowel tegen de landvoogd als koning, iets dat ongehoord was volgens de *Lettres patentes dv Roys nostre sire* en *Placcart et ordonnance dv Roy*.¹⁴³ Eendracht leek wederom een naïeve illusie. Vanuit een Staats standpunt vertelde het Banedict natuurlijk ook niet het hele verhaal. Over de repressieve politiek van de hertog van Alva werd met geen woord gerept. Egmont en Horn kwamen niet ter sprake. Meer zelfs, de Ban deed uitschijnen dat Alva het beste voorhad met de Nederlanden, maar dat Oranje stokken in de wielen stak. Hij was de echte onruststoker. Ook Don Juan kwam in een beter daglicht te staan. De inname van de citadel in Namen was een niet-vermelde gebeurtenis.

Uit het aantal bewaarde exemplaren en de herkomst ervan, mag blijken dat het Banedict populair was. Veertien exemplaren vielen via de geraadpleegde databanken terug te vinden. Waarschijnlijk was de inhoud van het drukwerk de reden waarom er zoveel exemplaren van bewaard zijn gebleven. Toch moet het vaak gedrukt en herdrukt zijn zodat er veel exemplaren bewaard zijn gebleven. In vergelijking: *Le renart decouvert* en *Le retour de la concorde* waren ook populair, maar kenden respectievelijk twee en drie exemplaren. Vanuit de taal waarin het Banedict werd gedrukt, beoogden ze geen grote internationale verspreiding. Van de veertien exemplaren waren er vijf in het Frans en negen in het Nederlands. Filips II

¹⁴² *Sommaire et substance du ban*.

¹⁴³ *Placcart et ordonnance dv Roy*, A2-A3 en *Lettres patentes dv Roys nostre sire*, Par lesquelles l'Auctorité, que vsurpent presentement les quatre membres de Flandres, est abolie, & declairé nul ce qu'ilz on fait, & feront durant ceste leur rebellion, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1581. Het tweede werk beschreef onder andere dat verzet tegen Filips II gelijk stond aan misdaden tegen God. Filips II had zijn macht verkregen door God en kon daarom op legitieme basis gehoorzaamheid van zijn onderdanen vragen: A2-A3. Het was een gegeven waar loyalistische pamfletten vaak naar verwezen: *Lettres de monseigneur le prince de Parme*, A3-B1 en *Le retour de la concorde*, B3-B4.

had blijkbaar geen ambitie om de Ban over de landgrenzen van zijn rijk heen te verspreiden. Het verspreidingsgebied viel veeleer samen met het gebied dat onder Farnese's controle stond, wat zich ook liet zien in de drukplaatsen: Leuven, Dowaaï, Bergen en 's-Hertogenbosch. Het gehoopte effect ervan bleef echter uit tot Balthasar Gerard op 10 juli 1584 erin slaagde Oranje te vermoorden. In de jaren daarvoor werd slechts één keer een aanslag ondernomen, door Jean Jaureguy in 1582.¹⁴⁴

De eerste vermelding van een veldslag in een drukwerk kwam er waarschijnlijk in de zomer van 1580, hoewel het niet duidelijk is wanneer het werd gedrukt. Het pamflet, gedrukt door Velpius in Bergen, beschreef de slag bij de Hardenberg van 17 juni 1580. De slag vond plaats tussen Maarten Schenk, een bevelhebber toen in Spaanse dienst, en Filips van Hohenlohe, bevelhebber in Staatse dienst. In amper vijf pagina's gaf het zeer duidelijk het verloop van de strijd weer: omstreeks drie uur in de namiddag schoten de Staatse troepen met vier kanonnen op Spaans leger¹⁴⁵, terwijl Schenk zijn troepen inspecteerde. Een aantal Spaanse soldaten trokken zich terug waarop Staatse ruiters de achtervolging inzetten. Toch wist Schenk de Staatse soldaten te omsingelen. Het resultaat was een overwinning voor Schenk waarbij 1500 Staatse troepen sneuvelden en 335 soldaten gevangen werden genomen. Hoeveel troepen van Schenk zelf sneuvelden, vermeldde het pamflet echter niet. Belangrijker was dat de overwinning het beleg van Groningen brak en de graaf van Rennenberg bevrijdde. Daarmee opende een noordelijk front in de Opstand.¹⁴⁶ De overwinning zelf was ingegeven door God die de vijand had verslagen.¹⁴⁷

Opvallend: over een lengte van vijf pagina's, werd meer dan vijftien keer de term *ennemis* gebruikt. Dat, in combinatie met het niet vermelden van het aantal gesneuvelden aan Spaanse zijde en de verwijzing naar een goddelijk geïnspireerde strijd, maakte van het pamflet een propagandastuk in het voordeel van de koning, landvoogd en gereconcilieerde gebieden. Zeker wanneer de anonieme schrijver stelde dat de Spaanse troepen, ondanks hun

¹⁴⁴ J. DOORN, *De prijs van het bloed (1584-1625). De kinderen van Willem van Oranje, hun rol en hun lot*, Zaltbommel, 1984, 44 en A.L. VAN BRUAENE, 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 274-275.

¹⁴⁵ In het Spaans leger bevonden zich volgens het pamflet ook vele 'Waalse' troepen.

¹⁴⁶ DOORN, *De prijs van het bloed*, 131-132 en A.J. LEVER, 'Maarten Schenk van Nydeggen (1540/49-1589), vechtjas', *Biografisch woordenboek Gelderland: bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*, V, Franeker, 2006, 110.

¹⁴⁷ *Vray discovr et relation de la bataille donnée le 17 de Iung 1580 entre Hardeberghe & Gransberghe, pays d'Ouerusse, à trois heures apres mydi, par les gens de guerre de Sa Maiesté, conduicts par Martin Schenck de Nydeggen, au secours de Groeningen. Et le conte de Hollac Chief des gens de la nouvelle vnion d'Vtrecht*, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

vermoeidheid door het lange lopen en hun dorst door het weinige drinken, toch strijdvaardig waren. Het pamflet vermeldde echter niet direct iets over het vaderlandsbeeld. Enige verwijzingen naar het beeld waren indirect, namelijk dat de gereconcilieerde gebieden de juiste weg hadden genomen want God had hen de strijd doen winnen. Tegelijkertijd werden de Staatse troepen afgeschilderd als de vijand, iets dat natuurlijk niet zo bevorderlijk is voor een verzoening en hereniging van het gehele vaderland. Of het pamflet ook veel aantrekkingskracht kende in de niet-gereconcilieerde gebieden, is niet duidelijk. De terminologie kwam namelijk niet overeen met ander drukwerk uit de Franstalige gewesten door het veelvuldig gebruik van de term *ennemis*, vermoedelijk om de eendracht niet in de weg te staan. Het was daarom veeleer een poging om de verzoende gewesten gunstig te stemmen. Hetzelfde viel te lezen in het *Advertissement de la victoire* en *Extract de devx lettres* waarin enkel de context anders was.¹⁴⁸

De trouw tussen de landvoogd en verzoende gewesten bereikte in de zomer van 1580 immers een kritisch punt toen Farnese ontdekte dat Willem van Horne, heer van Heeze, onder andere zijn eigen compagnieën terug onder Oranje wilde brengen en Bergen wilde overleveren aan de Staatse troepen. De manier waarop het regime de zaak zou behandelen, was van zeer groot belang. Vele edelen stonden volgens Stensland nog steeds sceptisch tegenover de koning en landvoogd. Het was daarom belangrijk dat het incident van Willen van Horne er niet voor zou zorgen dat de rest van de edelen zich zouden bedenken. Horne was namelijk een edelman die hoogverraad had gepleegd, iets waar andere edelen strikt genomen ook schuldig aan waren voor hun reconciliatie. Daarom moest duidelijk worden gemaakt dat de ‘vergeef- en vergeetstrategie’ wel degelijk zou worden nageleefd en dat tijdens het afhandelen van de zaak geen wraakgevoelens zouden meespelen. Enkel op die manier zou de landvoogd het resterende scepticisme kunnen doorbreken. Er circuleerden namelijk nog steeds pamfletten als de *Clare vertoninge ende bericht* die het vertrouwen in de landvoogd trachtten te

¹⁴⁸ *Advertissement de la victoire obtenue par l'armee de Sa Maieste a la conduite de Messire George de Lalaing, Conte de Renneburch, Baron de Ville, &c. Gouverneur & Capitaine general des Pays de Frise, Ouerissel, Gruninghen, & Lingen, Contre les ennemis de Dieu, & de sadicte Maieste au mois de Septembre 1580*, a Mons en Hainault, chez Rutgher Velpius, 1580 en *Extract de devx lettres*, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1581.

ondermijnen.¹⁴⁹ Aan de andere kant kon hij ook van de toestand gebruik maken om te benadrukken dat zelfs na de reconciliatie niemand wegwam met hoogverraad.¹⁵⁰

De publicatie van het pamflet betreffende de samenzwering had op de eerste plaats dan ook als doel een breder publiek over Farnese's eerlijkheid te berichten. Het proces werd dus het stokpaardje van Farnese om mensen te overtuigen van zijn eerlijkheid en oprechtheid. Net als het *Advertissement de la victoire, Extract de devx lettres en Vray discovr et relation de la bataille*, was dit pamflet andermaal een poging om de trouw en eenheid binnen de Franstalige gewesten te bewerkstelligen.¹⁵¹ Of die strategie ook iedereen beïnvloedde in het voordeel van de landvoogd, was maar de vraag. Farnese moet alvast gedacht hebben van wel. Desondanks viel er in het pamflet zelf niets te vinden over een vaderlandsbeeld. Enige verwijzing naar de Nederlanden was de term *pays de par deça* dat de officiële naam was voor de Nederlanden, maar “failed to generate names for the inhabitants”.¹⁵²

Geleidelijk aan drong het in de Franstalige gewesten door dat ze de troepen nodig hadden om ervoor te zorgen dat de Staten-Generaal hun niet onder de voet zou lopen, zeker wanneer diezelfde Staten-Generaal na de Apologie van Oranje in 1581 de hertog van Anjou als nieuwe vorst en heer der Nederlanden aanstelden. Steeds meer stemmen kwamen op voor een terugkeer van de buitenlandse troepen.¹⁵³ Tegen de herfst van 1581 stemden de gereconcilieerde Franstalige gewesten ermee in dat Farnese hun landvoogd zou blijven als Filips II daarmee akkoord was.¹⁵⁴ Tevens vroegen ze Filips II op 8 februari 1582 de buitenlandse troepen terug te sturen naar de Nederlanden om hen te beschermen tegen de Staten-Generaal en het Staatse leger.¹⁵⁵ In de weken na 8 februari drukte Velpius in Bergen het pamflet *Vraye relation de ce qve monseigneur le prince de Parme*, dat de terugkeer van de buitenlandse troepen aankondigde en verdedigde.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Zie voetnoot 86.

¹⁵⁰ *Poinctz et articles des charges proposées contre Guillaume de Hornes, Seigneur de Heze. Avecque la sentence criminelle, & capitale sur icelles rendue*, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580, A2-C3, SOEN, *Vredehandel*, 143 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 96.

¹⁵¹ *Poinctz et articles des charges proposées contre Guillaume de Hornes*, D4.

¹⁵² DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 13, 38.

¹⁵³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 68, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 201-206 en VAN BRUAENE, ‘Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou’, 263-264.

¹⁵⁴ In oktober 1581 verleende Filips II dan ook de toestemming om Farnese als landvoogd te behouden, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 206.

¹⁵⁵ S. GROENVELD, e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, Zutphen, 1983, 142 en PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 206.

¹⁵⁶ *Vraye relation de ce qve monseigneur le prince de Parme & de Playsance. &c. Lieutenant Gouverneur, & Capitaine General pour le Roy nostre Sire es Pays de pardeca, à fait proposer aux Estatz des Prouinces reconciliées, touchant le retour des Forces estrangieres. Et l'accord desdicts Estatz respectiuement ensuiuy*, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1582.

Het pamflet zelf bestond uit drie delen: een bericht aan de lezer, een kopie van een ambtelijke brief gedateerd op 10 maart 1582 en het eigenlijke extract betreffende de terugkeer van de buitenlandse troepen. In de brief aan de lezer vertelde de anonieme auteur dat hij de kopie van de ambtelijke brief en het extract had bijgevoegd als “contrepoison contre les faulles persuasions” omtrent de terugkeer. De gereconcilieerde gewesten moesten volgens hem trouw blijven aan zowel de vorst als landvoogd, ondanks de terugkeer van de troepen. Hij hoopte dat de twee bijgevoegde documenten de lezer daarvan overtuigde. Dat was min of meer ook de toon in de ambtelijke brief van 10 maart. Het is niet erg duidelijk wie de brief schreef. Waarschijnlijk van een edelman uit de regio van Dowaaï waar de brief geschreven was, al zijn daar geen concrete bewijzen voor. Voor wie de brief bedoeld was, valt wel aan de inhoud te achterhalen, namelijk voor Farnese.

De auteur zelf begreep enerzijds dat de troepen moesten terugkeren zodat ze Oranje en diens volgers konden verslaan. Wederom kreeg Oranje de schuld van alles. Het behoud van eenheid binnen de Nederlanden moest de koning via militaire acties ondernemen. Het was de eerste keer dat iemand zoiets voorstelde. Anderzijds was de auteur bezorgd omdat de terugkeer van troepen niet in overeenstemming was met het Verdrag. Hoewel in het vijftiende artikel van het Verdrag stond te lezen dat de buitenlandse troepen mochten terugkeren als de Nederlanden aangevallen werden door andere buitenlandse troepen, was dat volgens de auteur nu niet het geval. Had het Verdrag van Atrecht dan nog wel enige legitimiteit? De auteur hoopte dat Filips II het zou nakomen en een oplossing zou zoeken die een “vray & unique remede pour pacifier le tout, & remettre le Pays en la splendeur & ancienne felicité” kon inhouden. Wederom stond het algemeen belang van het vaderland centraal, waarin Oranje opnieuw kop van jut was.¹⁵⁷

Waaruit bestond dat vaderland nu juist? De auteur gebruikte meer dan eens de term *Pays*. Twee zaken zijn daarbij belangrijk. Ten eerste gebruikte hij de term afzonderlijk van termen als *Pays d'Arthois* of *Pays rebelles* waaruit misschien kan blijken dat de auteur de term *Pays* gebruikte om een groter geografisch geheel aan te duiden. Daarnaast is het gebruik van de hoofdletter ook belangrijk. In de lijst die Duke bijvoegde in zijn werk *The Elusive Netherlands*, werd *Pays* met hoofdletter alleen gebruikt voor de aanduiding van de gehele Nederlanden. Daaruit valt dus te besluiten dat wanneer de auteur sprak van “remettre le Pays en la splendeur”, hij de gehele Nederlanden bedoelde. Bovendien vermeldde hij ook hoe

¹⁵⁷ *Vraye relation de ce que monseigneur le prince de Parme*, A1-A5, A7-B1, B3-B6.

mensen zich konden inzetten voor het vaderland. Een “bon Patriot” moest Oranje, die de eenheid had gebroken, buitengooien en “donner le repos à ce povre peuple”. Hoewel de patriot “sa vye à ung million de dangiers” riskeerde, zou hij zelfs zijn vrouw, kinderen en zichzelf opofferen voor het vaderland, iets dat de *Clare vertoninge ende bericht* uit de Nederlandstalige gewesten ook voorop stelde.¹⁵⁸ Het algemeen eenheidsbelang van het vaderland stond dus inderdaad duidelijk centraal.

Toch circuleerde tegelijkertijd het vijftiennegentig pagina's lange werk *Advertissement chrestien*, dat tevens reageerde tegen de terugkeer van de buitenlandse troepen. Met een privilege tot drukken daterend van 28 januari verscheen het waarschijnlijk eerder dan de *Vraye relation*. Hoofdzakelijk geschreven in sonnetvorm beschreef de anonieme auteur hoe “[on doit] retarder la ruine & deuastation de ces desolez pays”, zijn patria. Om dat te bereiken, moesten de verschillende gewesten van het vaderland zich reconciliëren met Filips II. Enkel de koning en de landvoogd streefden naar echte vrijheid en eenheid binnen “ces Pays Bas”.¹⁵⁹ Ditmaal kwam Oranje echter niet aan bod. Nergens werd zijn naam vermeld, wat enigszins merkwaardig genoemd kan worden. Toch stond ook dit werk, net als de *Vraye relation*, wat sceptisch tegenover de terugkeer van de troepen. Voor deze auteur was echter één gegeven het belangrijkste, namelijk de disciplineren van de soldaten. Enkel en alleen door de juiste disciplineren en het correct inzetten van de troepen, zou het als een remedie kunnen dienen voor de situatie in de Nederlanden.¹⁶⁰ Opmerkelijk misschien is dat hij bijvoorbeeld niet verwees naar de inname van de citadel van Namen. Het zou het voorstel om het leger te disciplineren net ten goede gekomen zijn vanuit de veronderstelling dat als het leger een sterke discipline kende, zulke incidenten niet meer zouden voorvallen. Ook over de plunderingen die Farnese had begaan in Zichem in 1578 en in Maastricht in 1579 repten het *Advertissement chrestien* geen woord.¹⁶¹ Waarschijnlijk wilde de auteur Farnese's beleid niet in een slecht daglicht zetten.

¹⁵⁸ *Vraye relation de ce que monseigneur le prince de Parme*, B4 en VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek*, 58.

¹⁵⁹ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 7 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

¹⁶⁰ *Advertissement chrestien contenant vne declaration sommaire de l'effect d'aulcunes causes, sur lesquelles lon a jetté tart l'oeuil suffisantes à regarder le progres du Repos general de ces deplorables Pays bas*, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1582, A2-B4, C3-D2.

¹⁶¹ V. SOEN, ‘Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)’, *Journal of Early Modern History*, 16 (2012), 9-10.

Desondanks circuleerden op relatief korte tijd twee verschillende pamfletten die beiden op hun manier op de terugkeer van de vreemde troepen reageerden. Waarschijnlijk waren ze niet van dezelfde auteur omdat de stijl van de twee pamfletten te sterk verschilt. Enerzijds was er de sonnetvorm. Anderzijds was er de toon en terminologie van de twee pamfletten. Het *Advertissement chrestien* kende een veel minder geladen en hard woordgebruik in tegenstelling tot de *Vraye relation*. Woordconstructies als “comme vng chancre, qui peu à peu nous a rongé la chair iusques aux os” kwamen niet voor in het *Advertissement chrestien*. Het is met andere woorden moeilijk aan te nemen dat het dezelfde auteur was.

Ondertussen had het Banedict zijn doel niet gemist. Terwijl Farnese bezig was met het beleg van Oudenaarde, ondernam Jean Jaureguy in opdracht van Gaspar Añastro, op 18 maart 1582 een poging die echter mislukte en waarin hij werd gedood. Oranje raakte wel zwaargewond zodat de landvoogd tot juni in de veronderstelling leefde dat hij eindelijk van Oranje af was. Antonio Venero, de boekhouder van Añastro, en Antonius Timmerman, een dominicaan bij wie Jaureguy zijn geplande aanslag had gebiecht, werden opgepakt en na ondervraging, gewurgd en gevierendeeld, waarop hun lijken bij de vier stadspoorten werden tentoongesteld. Het was een geijkte straf voor koningsmoordenaars. In die zin hadden pamfletten als de *Lettre intercepte* of *Le renart decouvert* gelijk. Oranje was echt bezig met de macht te usurperen en zich als nieuw staatshoofd aan te stellen, zo leek het toch. Door de aard van de berechting van Venero en Timmerman moet het publiek dat ook ervaren hebben.¹⁶²

De mislukte aanslag van Jaureguy was het moment voor een stroom van drukwerk. Toch bleef die stroom beperkt tot de ‘opstandige gewesten’. Waarom de Franstalige gewesten de kans niet grepen om er iets over te drukken, is niet echt duidelijk? Bij de tweede en definitieve moordaanslag in 1584 verscheen er slechts één pamflet uit de Franstalige gewesten. Een pamflet dat uitvoerig verslag gaf van de gebeurtenissen, was het *Cort verhael Uan t’ Moordadich feyt* gedrukt bij Plantijn.¹⁶³ Het bevatte een brief van Farnese die dateerde van 25 maart 1582, een week na de aanslag op Oranje, en was afkomstig van Doornik, althans zo vertelde het pamflet. Naast een Franse versie was ook een Nederlandse versie in het

¹⁶² A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje’, T. VERSCHAFFEL red., *Koningsmoorden*, Leuven, 2000, 166-168.

¹⁶³ *Cort verhael Uan t’ moordadich feyt geperpetreert Inden Persoone vanden Deurluchtigen Prince mijnen Heere den Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Marckgraue vander Uere, etc. by Jan Jauregui Spaengnaert*, T’ Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1582.

pamflet opgenomen, waarschijnlijk om een zo breed mogelijk publiek te bereiken. Het was gericht aan de magistraat van Antwerpen, in de hoop hem te overtuigen om te reconciliëren met de koning. Farnese was namelijk nog onder de veronderstelling dat Oranje de aanslag niet had overleefd. Volgens Van der Essen stuurde de landvoogd ook nog brieven naar andere steden, in de hoop dat ze zouden overlopen nu hun toonbeeld dood was.¹⁶⁴ Het is echter niet zeker dat de brief ook effectief in die vorm door Farnese verstuurd was. Aanpassingen en verdraaide interpretaties zijn daarom niet uitgesloten. Desalniettemin kwam opnieuw dezelfde terminologie in de brief voor als in de reeds besproken pamfletten. De Nederlanden zouden eenheid en rust in het gehele vaderland wedervinden als de ‘opstandige’ gewesten zich met de koning en de Franstalige gewesten verzoenden. Oranje bleef “[le] seul & vniq̄ue instrument & auth̄eur de tant de miseres & calamitez”.¹⁶⁵ Hij was de verrader van het vaderland. Waaruit dat vaderland bestond, maakte hij niet duidelijk. Of de brief ook daadwerkelijk impact had, is maar de vraag. Hij was namelijk kort, zwak geschreven, vermeldde niets over enige reconciliatievoorwaarden en bleef oppervlakkig. Of de brief moet verdraaid zijn door de magistraat of Farnese was zeer optimistisch over zijn tekst. De eerste keuze lijkt het meest plausibel.

Gezien de inhoud van de rest van het pamflet dat uiterst orangistisch is, lijkt het eigenlijk zeer vreemd dat het pamflet een brief van Farnese vermeldde, zeker ook omdat hij in twee talen werd gedrukt. Waarom deed de auteur dat nu? Waarom niet gewoon het origineel behouden? Waarschijnlijk om een zo breed mogelijk publiek te bereiken, maar dan niet in het voordeel Farnese. Wie het pamflet las, zag de brief vermoedelijk als een climax. Plotseling werd de lezer geconfronteerd met een landvoogd die van de situatie gebruik wilde maken om de stad tot reconciliatie te overtuigen, nota bene wel zonder enige voorwaarden. Dat bracht hem alles behalve in een goed daglicht, zeker wanneer de stadsmagistraat zijn voorstel afwees. De brief moet dus zeker met een korrel zout genomen worden.

Het blijft merkwaardig waarom de loyalistische auteurs uit de Franstalige gewesten, laat staan de landvoogd, niet de kans grepen om zelf te berichten over de aanslag. Ze konden bijvoorbeeld Jaureguy ophemelen als een held die de tiran Oranje bijna had vermoord. Dat deed sommige drukwerk bijvoorbeeld wel bij de definitieve moordaanslag in 1584. Misschien dat Farnese samen met de gereconcilieerde gewesten zwegen om eventuele betrokkenheid niet

¹⁶⁴ *Cort verhael Uan t' moordadich feyt*, E4 en L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnese, prince de Parme, gouverneur general des Pays-Bas (1545-1592)*, III, Brussel, 1934, 57-59.

¹⁶⁵ *Cort verhael Uan t' moordadich feyt*, E4.

in de verf te zetten. Desondanks blijkt uit de bovenstaande drukproductie dat de strijd om de publieke opinie en de vaderlandse eenheid op een laag pitje brandde. Het was duidelijk een eenrichtingsstroom zonder tegenreacties. Hetzelfde gold voor het voorval met Nicolas Salcedo en Francesco de Baza in Brugge. Opnieuw was er een toestroom aan drukwerk, maar wederom niet in de Franstalig gewesten.¹⁶⁶

2.2 Een jaar van afname (1583-1584)

Die tendens zette zich na 1582 voort. De Franstalige gewesten drukten steeds minder. Had dat te maken met de politieke en militaire verschuivingen? Het is geweten dat zowel de koning als de landvoogd zich van 1583 tot 1585 geheel op de herovering van de Nederlanden richtten. Tevens bevond het machtscentrum van Farnese zich in Bergen.¹⁶⁷ Door de veroveringen nam waarschijnlijk de druk op zowel de stad als de drukpers af. Toch had Farnese in de voorafgaande jaren een aantal steden in handen weten te krijgen zoals Kortrijk en Breda in 1580, Doornik in 1581 en Lier, Oudenaarde en Ninove in 1582.¹⁶⁸ Daarenboven kwam er op 17 januari 1583 verrassend nieuws voor Farnese. De mislukking van de Anjou's machtsvergroting en de daaruit voortvloeiende 'Franse Furie' zorgden voor verontwaardiging binnen de Staten-Generaal waardoor Oranje in moeilijke papieren kwam te zitten. Farnese wist dat de tijd aangebroken was om het offensief uit te voeren. In juli en augustus 1583 wist hij Duinkerken, Nieuwpoort, Veurne, Diksmuide en Sint-Winoksbergen te heroveren. Alleen Oostende bleef van dat lot bespaard dankzij de tijdige tussenkomst van versterkte troepen. In oktober wist Farnese steden als Eeklo, Hulst, Axel, Rupelmonde en Sas van Gent in te nemen. Tegen december 1583 had hij de drie grote Vlaamse steden Brugge, Ieper en Gent van elkaar weten af te snijden. Al wat hij nog moest doen, was wachten tot nood hen zou dwingen te capituleren.¹⁶⁹

¹⁶⁶ VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnese*, III, 84-85.

¹⁶⁷ PIERARD, *Imprimés à Mons*, 47-48 en WELLENS, 'VELPEN', 800.

¹⁶⁸ Kamerijk had Farnese na een jaar van beleg niet kunnen heroveren. Voor hij in september 1580 aan het beleg was begonnen, had hij op 25 april nog een brief gestuurd naar de stad om zich te reconciliëren: *Copie de certaine lettre close escripte par son Excellence aux Preuost, Doyen, Chapistre, Prelatz & autres Ecclesiastiques, Preuost, Iurez, Escheuins, Borgeois, Corpz & Communauté de la Cité de Cambray. Les exhortant de se recueillir & remettre soubz la protection de sa Maiesté suiuant les sermens qu'ilz ont à icelle*, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

¹⁶⁹ GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 144, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 206-207, PARKER, *The Army of Flanders*, 242-243 en L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VIII: Tot na de omsingeling van Ieper, Brugge en Gent (1583)*, Brussel, 1959, 3-4, 19.

Desalniettemin verschenen er in 1583 wel een paar werken die een zekere, zij het misschien oppervlakkige loyalistische toon kenden. Waar ze werden gedrukt en door wie, is echter niet duidelijk. Het is daarom genoodzaakt ze extra voorzichtig te bestuderen. Sommige werken vertonen namelijk een dubbele en contradictorische inhoud zoals het *Advis dv Prince d'Orange svr les trovbles*.¹⁷⁰ Dat werk bestond uit drie brieven waarvan de laatste er één was van Oranje aan Anjou, daterend van 31 juli 1580. Dat was dezelfde brief als de brief die de *Lettre intercepte* besprak. Zou daarmee ook de auteur dezelfde zijn? Waarschijnlijk wel want de auteur vertelde dat hij de brief reeds twee en een half jaar in zijn bezit had, ongeveer rond dezelfde tijd als de publicatie van de *Lettre intercepte*. Op die manier zou d'Assonleville de auteur zijn, waardoor gesteld mag worden dat het werk waarschijnlijk toch uit de Franstalige gewesten afkomstig was. Geurts stelde echter dat het van Gent afkomstig zou zijn. Toch bood zijn conclusie helemaal geen uitsluitel. De Gentse historica Anne-Laure Van Bruaene stelde namelijk dat Brugge even sterk tegen Anjou gekeerd was: “Most Catholics wanted to remain loyal to Philip II, while most Calvinists did not want this French duke who was planning to reinstate the Catholic mass. Therefore [...] the Bruges authorities had great difficulties in presenting the duke of Anjou as an acceptable option and to create even a temporary, superficial consensus”.¹⁷¹ Hoe dan ook kwam het woordgebruik sterk overeen met dat van de Franstalige gewesten. Wederom een aanwijzing dat de oorsprong daar gezocht moet worden.

In het woord aan de lezer verduidelijkte de auteur tevens waarom hij de brief had toegevoegd: “j’ay juge du toute necessaire, que à l’Avis & Esclaircissement precedent fut adjoucte vne lettre du Prince d’Orange au Duc d’Alançon [...] que cest une preuue euidente des plus principaulx poincts, que l’Esclaircissement contient [...] et manifestement la verite”. De andere twee brieven dateerden van 1 april 1583. Het lijkt alsof het een werk van de hand van Oranje zelf is, terwijl de inhoud echter deed uitschijnen van niet. Het was één doorlopende aanklacht waarin hij opnieuw van alles werd beschuldigd. De vertrouwde terminologie klonk er doorheen en het concludeerde hetzelfde als ander drukwerk van de Franstalige gewesten: Oranje was een verrader en breker van de eendracht van het vaderland. Het was beter om hem uit de Nederlanden te bannen. Merkwaardig was wel dat de auteur Oranje’s standpunten aanhaalden in het pamflet. Zo stelde Oranje bijvoorbeeld dat de gewesten net niet moesten reconciliëren met de koning, want “traicter avec l’Espagnol c’est

¹⁷⁰ *Advis dv Prince d’Orange svr les trovbles exites par le Duc d’Aniov es pais bas le XVII de Ianvier 1583*, s.l., 1583.

¹⁷¹ GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 120 en VAN BRUAENE, ‘Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou’, 277.

traicter avec les Malcontens, car ce que l'Espagnol commandera le Malcontent s'il peut l'excutera, voire à la ruyne de son propre païs”.

Waarom deed de auteur dat? Waarschijnlijk om zijn boodschap kracht bij te zetten. Oranje's standpunten waren niet meer dan loze beloftes die hij niet kon houden en vaak fout waren. Het werk ondernam dus een poging om de inwoners van de 'rebelse' gewesten daarvan te overtuigen, en ervoor te zorgen dat ze hun ogen openen en reconcilieerden met de koning, voor het welzijn van het gehele vaderland. Dat vaderland bestond in de ogen van de auteur uit alle gewesten, inclusief Holland en Zeeland, net zoals in de *Lettre d'un gentilhomme*, de *Lettre intercepte*, *Le renart decouvert* en *Le retour de la concorde*. De *grandeur* die de Nederlanden kenden onder het gouverneurschap van Margaretha van Parma zou dan tevens wederkeren. Zij was de moeder van het vaderland.¹⁷² Dat vertrouwde woordgebruik doet dus vermoeden dat het wel degelijk van de Franstalige gewesten afkomstig was. Misschien ook niet meer dan logisch. Moest het in de Nederlandstalige gewesten geschreven en gedrukt zijn, dan hadden drukkers en auteurs daar een aanzienlijke kennis van de Franstalige werken. Natuurlijk circuleerde er wel werken van de Franstalige gewesten in Nederlandsprekend gebied, maar het lijkt plausibeler dat het van de Franstalige gewesten afkomstig was. De mogelijke auteur en de overeenkomst met andere werken uit dezelfde contreien laten die redenering toe.

Tot slot spendeerde het werk veel aandacht aan de relatie tussen Oranje en Anjou. Oranje had Anjou gekozen als nieuwe heer van de Nederlanden, maar toch deed Anjou alles naar het advies van Oranje, aldus het werk. Hij was afhankelijk van “l'auctorite absolue de Guillaulme de Nassau” die “luy auoit trop longtemps traine le papin par la bouche”. Daardoor schreef het werk alle misstappen die Anjou had begaan, toe aan Oranje. Hij was de man die de touwtjes in handen had. Daardoor was Oranje even schuldig aan de 'Franse Furie' van 17 januari 1583. Hij werd steeds meer het object van groeiend wantrouwen, iets waarop de auteur inspeelde.¹⁷³ Juist in de vorming van het wantrouwen tegen de prins van Oranje zagen auteurs uit de Franstalig gewesten waarschijnlijk de kans om de 'nieuwe malcontenten' los te weken. Het streven naar eendracht en eenheid was in 1583 nog steeds een realistisch doel. Opnieuw werd die boodschap herhaald.

¹⁷² *Advis dv Prince d'Orange*, A4, B3-C1, D3-D4, E1-E2.

¹⁷³ GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 146, VAN BRUAENE, 'Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou', 263-264 en VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek*, 75.

Naast *Advis dv Prince d'Orange* verscheen in 1583 tevens het pamflet *Lettre d'un gentil-homme de Haynavlt*. Hoewel de titel doet vermoeden dat het zijn oorsprong in de Franstalige gewesten vindt, gaat de redenering niet op voor de inhoud. Daarom lijkt het niet zinvol om verder op in te gaan want er was slechts sprake van een oppervlakkige loyalistische toon.¹⁷⁴

Met Farnese's oprukkende leger rees ook de vraag bij een anonieme auteur hoe de Nederlanden erna aan politiek moesten doen. Voor het *Advis svr le fait de la mvvele vnion* was het duidelijk: "vne bonne vnion & mutuelle concorde, de laquelle ils doyuent estre liez ensemble". Net zoals het *Discovrs svr les trovbles et misereres* van 1579 was ook dit een pamflet dat op elk land van toepassing kon zijn. Toch was de kern duidelijk. De Nederlanden moesten terugkeren naar een eenheid en een eendrachtigheid die ze zelf konden creëren en waarbij de vorst of de prins "est ainsi que le bon berger, n'a rien plus en recommandation que la garde de son troupeau". Het pamflet verwees daarenboven net als opnieuw het *Discovrs svr les trovbles et misereres* naar Bijbelse en klassieke verhalen. Grote rijken werden geregeerd door grootse mannen als Alexander de Grote en Julius Caesar. Wilden vorsten of prinsen dat bereiken, dan moesten ze een voorbeeld nemen aan hen. Door eenheid en concorde binnen het vaderland konden ze dat bereiken. Toch is ook niet goed geweten vanwaar het pamflet afkomstig was. Het kon door de algemene inhoud evenzeer een vertaling van een buitenlands pamflet zijn.¹⁷⁵ Samenvattend verschenen er in 1583 dus eigenlijk geen pamfletten die met volledige zekerheid afkomstig waren van de Franstalige gewesten. Nog steeds was er daar een lage productiviteit. Wat wel duidelijk werd, is dat de 'opstandige' gewesten steeds meer verdeeld raakten. Als de pamfletten niet van de Franstalige gewesten kwamen, maar vanuit de 'opstandige' gewesten, dan waren eerste breuken daarbinnen reeds zichtbaar.

Na de mislukte greep op de machtsvergroting van Anjou, bevond Oranje zich dus in een moeilijk parket. Op 22 juli 1583 verliet hij met zijn gezin Antwerpen en trok richting Middelburg. Later zou hij zich in Delft vestigen. Zijn populariteit nam stelselmatig af.¹⁷⁶ Op 10 juli 1584 slaagde de Fransman Balthasar Gerard in datgene waar anderen voor hem hadden

¹⁷⁴ *Lettre d'un gentil-homme de Haynavlt, à vn sien amy de Gand, touchant les affaires de l'estat present du Pays bas*, s.l., 1583. De titel doet echter vermoeden dat het afkomstig is van de regio Henegouwen. Toch doet de afwezigheid van een drukkersadres vermoeden dat er iets niet juist is. Het lijkt het zinnvoller om speculatie te vermijden, ondanks de oppervlakkige loyalistische toon.

¹⁷⁵ *Advis svr le fait de la mvvele vnion reciproqve devoir, et entretenement des estas politics*, s.l., 1583, A2-A5.

¹⁷⁶ VAN DER ESSEN, *Tot na de omsingeling van Ieper, Brugge en Gent*, 23-24, GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 145-147, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 209-210 en VAN DER ESSEN, *Alexander Farnese*, III, 132-133.

in gefaald: Oranje vermoorden. Toch werd Gerard gevat en bekende onder marteling alles. Hij werd terecht gesteld waarbij zijn rechterhand werd afgehakt, zijn buik opgesneden, zijn hart verwijderd, onthoofd en tot slot gevierendeeld. Voor de ene was hij Balthasar Gerard “die den tyran van’t Nederlandt den Prince van Orangie doorschoten heeft”, voor de andere een zwakke, laffe moordenaar.¹⁷⁷ Oranje’s dood bracht een nieuwe pamflettenstroom op gang, al was zijn populariteit sinds de moordaanslag van Jaureguy dus sterk gedaald. Groenveld stelde vast dat onder zijn medestander een diepe rouw en verslagenheid te bespeuren viel. In de loyalistische en gereconcilieerde gebieden heerste er eerder vreugde. Sommige calvinistische predikanten zagen dan weer in de dood van Oranje een straf van God. In andere gewesten was hij bij de lokale bevolking zo weinig bekend of was zijn populariteit zo sterk gedaald, dat zijn dood nauwelijks of geen aandacht kreeg. Desondanks beheersten de pamfletten die uitingen van verdriet weergaven het bronnenmateriaal.¹⁷⁸ Zulke pamfletten zijn niet echt zinvol om sporen van het patriabeeld in de Franstalige gewesten te schetsen. De pro-Gerard pamfletten zijn dat echter al meer.

Opnieuw beperkte de pamflettenstroom zich voornamelijk tot de ‘opstandige’ gewesten, zoals ook het geval was bij de eerste moordaanslag in 1582. Slechts één pamflet kwam tot stand in de Franstalige gewesten, maar vertelde hetzelfde verhaal als de andere Franse, Nederlandse en Duitse versies.¹⁷⁹ Het bekendste van de vier was de *Historie Balthazars Gerardt*, waarin de nadruk vooral lag op de zware folteringingen die Gerard al biddend zou hebben ondergaan.¹⁸⁰ Er is echter niet geweten van waar het werk afkomstig is. De Nederlandse taal hoefde niet te betekenen dat het niet in de Franstalige gewesten was gedrukt. Dowaii drukte bijvoorbeeld ook Nederlandse werken.¹⁸¹ Desondanks maakte dat de inhoud niet minder interessant. Volgens de anonieme auteur was het Oranje’s eigen schuld

¹⁷⁷ GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 147, VAN DER ESSEN, *Alexander Farnese*, III, 240-242 en VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 169-171.

¹⁷⁸ GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 147.

¹⁷⁹ *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Gebürt, Leben vnd Sterben des Prinzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht*, [Keulen], 1584, *Le glorieux et triomphant martyre de Balthazar Girard, advenu en la ville de Delf en Hollande, le xiiiie de iulliet 1584*, Douai, chez Jean Bogard, 1584 en *Les cruels horribles tormens de Balthazar Gerard, Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l’execution de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tue Guillaume de Nassau, prince d’Orange, ennemy de son roy et de l’eglise catholique; mis en francois d’un discours latin envoye de la ville de Delft, au comte de Hollande*, a Paris, chez Jean de Carroy, 1584.

¹⁸⁰ *Historie Balthazars Gerardt, alias Serach, die den Tyran van t’Nederlandt den Prince van Orangie doorschoten heeft: ende is daerom duer growelijcke ende vele tormenten binnen de stadt van Delft openbaerlijck ghedoodt*, s.l., 1584, A4-B1.

¹⁸¹ LABARRE, ‘Impressions en flamand’, 31-42

want “Tyrannige Princen die de landen oproerich maken, connen selden sonder slachter hellen gheraken”, iets waar de titel ook geen twijfel liet over bestaan. Daarnaast vertoonde het pamflet gelijkenissen met het Banedict. Beiden begonnen met het opsommen van wat Oranje allemaal te danken heeft aan Karel V en Filips II, en hoe ondankbaar Oranje was. Verder vergeleek de auteur hem met oude tirannen uit het verleden, zoals de keizers Nero en Julianus die ook Christenen vervolgden. Gerard was daarentegen een held die de erin geslaagd was Oranje te vermoorden en de Nederlanden van hem te verlossen. Het pamflet beschreef tot slot Gerard in een refrein waar hij vergeleken werd met een aantal Bijbelse figuren: hij was Sint-Joris die de draak had verslagen, hij was David die Goliath overwon, hij was Samson die Gods leed heeft gewroken, enzovoort. De auteur sloot af met hem de redder van heel “Belgis” te noemen, die “het hoofd der vyanden” wist te verslaan.¹⁸² Het term *Belgis* omvatte, net zoals dat het geval was bij het *Discovrs veritable* en *Le retour de la concorde*, de gehele Nederlanden.¹⁸³

Wederom werd Oranje beschreven als een tiran. De *Lettres patentes dv Roys nostre sire* stelde zoals gezegd dat het verzet tegen Filips II gelijk stond aan misdaden tegen God. Filips II had zijn macht verkregen door God en kon daarom op legitieme basis gehoorzaamheid van zijn onderdanen vragen.¹⁸⁴ De beschuldigingen van tirannie baseerden zich op drie zaken. Ten eerste was Oranje een usurpator die de macht naar zich toetrok. De reden daartoe was simpel: als Filips II de legitieme monarch van de Nederlanden was, dan zou elke poging van Oranje om hem van die macht te ontnemen automatisch betekenen dat hij monarchale belangen en verdeeldheid binnen de Nederlanden nastreefde. Dat maakte de *Lettre intercepte* en in navolging ook het *Cort verhael Uan t’ Moordadich feyt* onder andere duidelijk.¹⁸⁵ Ten tweede was hij een tiran die tegen de wil van God inging, zoals bleek uit de vele misdaden die hij tegen rooms-katholieken had ondernomen. De *Historie Balthazars Gerardt* vergeleek hem inderdaad met oude romeinse keizers die de christenen vervolgden.¹⁸⁶ Tot slot vergeleken auteurs hem met een bedrieger die helemaal niet voor de vrijheid vocht. Zijn eigen belang en macht waren belangrijker dan de eenheid van het algemene vaderland. Ook dat vermeldden bijvoorbeeld werken als de *Lettre d’vn gentilhomme*, *Le renart decouvert*

¹⁸² *Historie Balthazars Gerardt*, B1-B4.

¹⁸³ ANDRIESSEN, ‘Nederlands Gemeenschapsbesef’, 1007-101, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 23 DE SCHEPPER, ‘Staatsgezag en macht in de Nederlanden’, 18-21 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 13-22, 38.

¹⁸⁴ *Lettres patentes dv Roys nostre sire* A2-A3

¹⁸⁵ *Lettre intercepte*, B3 en D4 en *Cort verhael Uan t’ Moordadich feyt*, E3-E4

¹⁸⁶ *Historie Balthazars Gerardt*, B1.

of *Le retour de la concorde* uitbundig.¹⁸⁷ Wanneer Oranje zijn Apologie schreef en de Staten-Generaal in 1581 Anjou als nieuwe monarch voor de Nederlanden aanstelden, leek het of de beschuldigingen van de Franstalige gewesten correct waren geweest. Oranje wilde Filips' plaats innemen en de concorde binnen de Nederlanden, het vaderland, breken.

Le glorieux et triomphant martyre de Balthazar Girard dat werd gedrukt bij Bogard had daarentegen een 'neutralere' titel dan de *Historie Balthazars Gerardt* omdat er niet verwezen werd naar het tirannieke karakter van Oranje zelf. Wel moet het voor de lezer duidelijk zijn geweest dat Gerard een martelaar was die voor zijn geloof en de Nederlanden de ultieme daad had verricht, namelijk Oranje vermoorden. Desondanks was er, maar één pamflet te vinden die de Franstalige gewesten over de aanslag drukten. Het was zonder twijfel een povere poging van de gewesten om aan propaganda te doen.

Wat de pro-Gerard pamfletten wel duidelijk laten zien, is de mentale breuk binnen de Staten-Generaal. Toch blijft het intrigerend waarom de Franstalige gewesten geen gebruik maakten van Oranje's dood om zorgvuldig loyalistische propaganda te voeren. In alle voorafgaande werken zat vaak een anti-orangistische toon, waarbij de auteurs duidelijk stelden dat eens Oranje verwijderd was, de troebelen zouden verdwijnen. Waarom berichtten ze dan niet over de gebeurtenis? Hebben ze de vijand letterlijk doodgezwegen? Of wilde Farnese niet dat de Franstalige gewesten verslag over de gebeurtenis maakten omdat dat hem misschien de beschuldiging van opdrachtgever en geldschieter kon opleveren? Indien zo, betekende dat dan niet dat hij invloed had over de drukpersen in de Franstalige gewesten? Het historiografische debat spendeerde er nauwelijks aandacht aan. Het lijkt haast alsof zijn dood geen effect had op het welzijn en de eenheid van het vaderland. Het is inderdaad zeer contradictorisch.

2.3 De productie van nieuw drukwerk (1584-1585)

Ondertussen had Farnese op het einde van 1583 de stad Ieper omsingeld en van Brugge en Gent afgezonderd. Uithongering en overbevolking dwongen Ieper om zich op 7 april 1584 aan Farnese over te geven. De landvoogd toonde zich wederom vergevingsgezind. Hij strafte de burgers niet, maar liet ze de kerken en kloosters herstellen. Ze mochten rekenen op een generaal pardon indien ze zich op religieus vlak zouden verzoenen met het rooms-katholicisme en gehoorzamen aan de wetten van de koning. Daarenboven mochten

¹⁸⁷ *Lettre d'un gentilhomme*, B2, *Le renart decouvert*, A3-B3, D1-D4 en *Le retour de la concorde*, A2, B1-B3.

protestanten met hun bezittingen de stad verlaten.¹⁸⁸ Volgens de Leidse historica Judith Pollmann was die vrijheid van keuze voor de inwoners van de stad van groot belang voor de latere Zuidelijke Nederlanden. In vele steden kregen de protestanten namelijk even de tijd om zich terug bij de katholieke kerk te voegen. Deden ze dat niet, moesten ze vertrekken. Velen vertrokken dan ook waardoor de populatie in de zuidelijke delen van de Nederlanden sterk afnam. De bevolking van Antwerpen was de jaren na 1585 volgens de Belgische historici Gustaaf Asaert, Hugo De Schepper en Albert Thijs gehalveerd tot ongeveer 48,000 inwoners. Ook Brugge en Gent ondergingen hetzelfde lot. Veel leven op het Vlaamse en Brabantse platteland was ontregeld door de troebelen en door rondtrekkende muiters. Reizen van de ene naar de andere stad hield vele gevaren in. Met de blokkade van de Schelde na 1585 stopte de gouden eeuw van Antwerpen en waren er jaren van hongersnood in vele delen van Vlaanderen en Brabant. Rond 1600 had emigratie, geweld en honger het bevolkingsaantal van de Zuidelijke Nederlanden met een half miljoen doen afnemen tot respectievelijk 1.275.000 inwoners, aldus Asaert, De Schepper en Thijs.¹⁸⁹

Farnese ging door op zijn elan. In 1584 gaven na Ieper achtereenvolgens Brugge, Dendermonde en Gent zich zonder grote belegeringen over. Na Vlaanderen besloot Farnese zich op Brabant te focussen. Met de veroveringen Vilvoorde en Willebroek volgde de overgave van Brussel in maart 1585 en in juli van Mechelen. Antwerpen, het economische centrum en grootste calvinistische bastion, zou het sluitstuk vormen van Farnese's campagne.¹⁹⁰ Hoewel de heroveringen overwinningen waren in naam van Filips II, bleef het feit wel dat hij niet in de Nederlanden aanwezig was. Dat zorgde voor de discussie of de inwoners van de Nederlanden de vergevingsgezindheid van de landvoogd moesten associëren met de koning of toch met de landvoogd zelf. Hij was namelijk verantwoordelijk voor de reconciliatie terwijl Filips II, ook al was hij de soevereine vorst, zich in Madrid bevond. De verschillende reconciliatieverdragen voor een aantal steden in Vlaanderen en Brabant lieten steeds opnieuw het 'vergevende en vriendelijke' regime zien, waarin alle afspraken in de naam van Filips II werden uitgevoerd, iemand die ze opnieuw moesten beschouwen als hun legitieme en natuurlijke prins. Natuurlijk waren dat slechts vermeldingen. De hoofdtitel van

¹⁸⁸ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. IX. De capitulatie van Ieper en Brugge en de grote nood te Gent (1584)*, Brussel, 1960, 5-9.

¹⁸⁹ ASAERT, *De val van Antwerpen*, 46, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 65-66, POLLMANN, *Catholic Identity*, 125-127 en THIJS, *Van Geuzenstad tot Katholiek Bolwerk: Antwerpen en de contrareformatie*, Turnhout, 1990, 37-39.

¹⁹⁰ GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 144 en PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 207-208.

de verschillende reconciliatieverdragen maakte echter duidelijk dat het Farnese was die het verdrag had afgesloten en dat de vergevingsgezindheid ook hem toebehoorde. Het lijkt er dus op dat de reconciliatiedrukken de discussie in het voordeel van de landvoogd lieten kantelen.¹⁹¹

Bron: F. HAYT e.a. red., *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, cd-rom, Wommelgem, 2001.

Ditmaal produceerden de Franstalige gewesten duidelijk opnieuw drukwerk in de vorm van de reconciliatieverdragen. Het was nog steeds de officiële drukker van Farnese, Velpius, die de verschillende verdragen drukte. Dat was niet meer dan logisch omdat het Farnese zelf was die ze uitgaf en het daarenboven om officiële drukken ging. Daarom dat de meesten in de Franstalige gewesten werden gedrukt. Ook Bogard drukte zoals gezegd enkele reconciliatieverdragen. In de verschillende verdragen viel dus een vergevingsgezinde en goedwillige landvoogd te bespeuren, die de eenheid binnen de Nederlanden trachtte te herstellen. Het verdrag van Gent begon met de mededeling dat, nadat Farnese de Gentse afgevaardigden had gehoord, hij bereid was een grotere genade te schenken voor het welzijn van de stad. De troebelen in Gent waren namelijk veroorzaakt “de petit nombre des seditieux,

¹⁹¹ V. SOEN, ‘De reconciliatie van “kettters” in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)’, *Trajecta*, 14 (2005), 355 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 108.

& signalement des refugiez ou banniz d’ailleurs, nommé Bourgeois d’icelle”.¹⁹² Farnese toonde dus zijn vergevingsgezindheid in naam van de koning. Diezelfde koning was tevens bereid geweest om de protestanten nog voor twee jaar in de stad te laten resideren. Daarna moesten ze of bekeren, of wegtrekken. In het werk kwam Farnese’s vergevingsgezindheid dus duidelijk naar boven, wat de Franstalige gewesten zeker ten goede kwam. Zij hadden namelijk de juiste keuze genomen, een keuze die ze nu konden verspreiden over de Nederlanden.¹⁹³

Ook het eerdere verdrag met Brugge toonde een gelijkaardige Farnese.¹⁹⁴ Daarin viel te lezen dat de landvoogd gijzelaars als verzekering voor de vrede en het naleven van het verdrag weigerde, omdat hij de afgevaardigden van Brugge op hun woord geloofde. Hij beloofde tevens dat de buitenlandse troepen zouden wegtrekken wanneer Vlaanderen eenmaal heroverd was. Daardoor hadden de verschillende Vlaamse steden geen reden tot paniek. De troepen zouden niet eeuwig Vlaanderen bezetten. Tegelijkertijd had Brugge zo “pas [de] occasion de se plaindre”.¹⁹⁵ Het Brusselse en Dendermondese reconciliatieverdrag toonde hetzelfde beeld.¹⁹⁶ Volgens Stensland kreeg Farnese’s aanzien door de verschillende verdragen een enorme groei want “local authorities’ portrayal of Farnese [was] as the primary bringer of peace”. Ze concludeerde met andere woorden dat “Farnese’s discourse of reconciliation, then, had successfully come to shape the understanding of the return to the royal fold that was presented at the local level and by local authorities themselves”. Soen daarentegen stelde vast dat Farnese nooit echt opgezet was met een vrijwillig vertrek van de protestanten: “Whenever possible, Farnese did not include the *ius emigrandi* clause”. Hoewel hij wel op politiek vlak toegevingen deed, was hij dus op religieus vlak veel terughoudender. Ook draaide hij het gangbare proces van pardonverlening om: de stedelingen werden eerst politiek gerehabiliteerd alvorens religieus.¹⁹⁷

¹⁹² *Poinctz et articles sovbs lesqvelz les Magistratz, Consaulx & Doyens de la Ville de Gand, se sont reconciliez à Sa Majesté*, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584, C1.

¹⁹³ Ibidem, B1-B2.

¹⁹⁴ De versie die ik hier bespreek, is die van Velpius waarin een deel is bijgevoegd. Belangrijk detail: het werk dateerde van 20 mei terwijl de stad zich pas officieel overgaf op 24 mei: PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 207.

¹⁹⁵ *Les articles dv traicte des Ville de Bruges, & Pais du Francq, conclu & arresté en la ville de Tournay, le iour de la Penthecouste, 20. De May, 1584*, a Mons en Haynau, chez Rutgher Velpius, 1584, B4, C4.

¹⁹⁶ *Copie dv traicte de Denremonde*, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584 en *Articles et conditions dv traicté, arresté & conclu, entre Monseigneur le Prince de Parma Plaisance &c. Lieutenant, Gouverneur et Capitaine General, de sa Majesté, es pays de pardeça, au nom d’icelle, comme Duc de Brabant, d’vne part, Et la Ville de Bruxelles d’autre, le Xe de Mars. 1585*, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1585.

¹⁹⁷ SOEN, ‘De reconciliatie van “kettters”’, 355, SOEN, ‘Reconquista and Reconciliation’, 14-15 en STENSLAND, *Habsburg communication*, 110.

Desondanks trachtte Farnese om de eenheid binnen de Nederlanden te bewaren door zich vergevingsgezind op te stellen. De Franstalige gewesten met Bergen op kop drukten gretig de werken die dat in het licht zetten. Belangrijk detail: geen enkel verdrag vermeldde de goedkeuring van de Pacificatie van Gent, iets dat drukken over het Verdrag van Atrecht van 17 mei in Dowaaï en van 13 september in Bergen wel deden. De condities om te reconciliëren waren duidelijk veranderd, iets wat Soen dan ook terecht vaststelde.¹⁹⁸

Op 13 november 1584 stuurde Farnese nog een korte brief naar de magistraat van Antwerpen.¹⁹⁹ Hoewel de brief niet door de Franstalige gewesten werd gedrukt, is de inhoud toch relevant en het vermelden waard. De inhoud kwam namelijk sterk overeen met de anti-orangistische werken, terwijl Oranje toch al een paar maand dood was. De landvoogd herinnerde Antwerpen eraan dat Oranje de schuld van alles was. Hij was de oorzaak van de verdeeldheid, hij ruïneerde de arme inwoners van de Nederlanden, hij was het die de Franse troepen binnenhaalden, enzovoort. Opnieuw kwam de vertrouwde terminologie naar boven. Nochtans stuurde hij de brief niet om Oranje postuum zwart te maken. De brief was veeleer een geheugensteuntje dat Farnese snel oprukte in Vlaanderen en Brabant, en dat Antwerpen wel eens de volgende stad op zijn tocht kon zijn. Hij verzocht het stadsbestuur medelijden te hebben met hun vrouwen, kinderen en het vaderland, en terug te denken aan de tijd van voorspoed onder het bewind van de koning, een tijd die in schril contrast stond met de huidige toestand. Hoewel ze Filips II veel onrecht hadden aangedaan, was hij toch bereid hen volledig te vergeven. Indien de Antwerpse magistraten bereid waren tot onderhandelen, zou Farnese hen tegemoetkomen in hun eisen, indien die natuurlijk redelijk waren. Het was voor hun eigen bestwil dat ze snel reageerden zodat “[ils peuvent] remettre le pays en repos & tranquillité”. Het vaderland zou er alleen maar baat bij hebben. Wederom was het doel om de Nederlanden samen te houden met al haar gewesten, nog steeds realistisch. Toch verschenen in de jaren 1584 en 1585 voornamelijk reconciliatieverdragen en geen andere relevante werken. Nog steeds haalden de Franstalige gewesten niet het niveau van vlak na de Unie van Atrecht.²⁰⁰

Op 23 november volgde het antwoord van de stadsmagistraten waarin ze Farnese bedankten voor zijn brief en blij waren te horen “que votre Alteze a de voir ces pay reduitz à

¹⁹⁸ SOEN, ‘Reconquista and Reconciliation’, 15-16.

¹⁹⁹ *Lettre envoyee par le Prince de Parme aux Bourgmaitres, Escheuins & Magistrats de la ville d’Anvers, ensemble & au grand conseil, dit, den Breeden Raedt, & aux Confreries d’icelle*, a Anvers, chez Gillis vanden Rade, 1584.

²⁰⁰ Ibidem, A2-A3.

meilleur estat”. Toch waren ze niet overtuigd. De oorsprong van de troebelen lag volgens hen in de wrede confiscaties, ballingschappen en bloedige executies op bevel van de koning “soubz ombre de la religion”. Toch wensten ze niets anders dan vrede en eensgezindheid voor het vaderland. In die zin was er geen verandering van het klimaat sinds 1579. Nog steeds wilden beide partijen eenheid, eendracht en vrede voor het ganse vaderland, maar ook nu vielen ze wederom over de interpretatie van de Pacificatie van Gent. Toch bleef het ideaalbeeld overeind, ook na de heroveringen van Farnese. Wat echter wel opvallend is, is dat de toon van hun antwoord bijna een volledige ommekeer was met de toon van werken als de *Brief Der Staten van Artois*, *Clare vertoninge ende bericht* en *Brief discovrs sur la negotiation de paix*. Daarin werd Farnese er nog van beschuldigd tweedracht te creëren.²⁰¹ Nu plots dankte het stadsbestuur hem voor de brief, beschreef hem als één van de beste landvoogden en duidde Filips II als “tres humblement” aan.²⁰² Vanwaar die plotse ommekeer? Was het respect voor hem gegroeid door zijn militaire campagne? Vreesde Antwerpen voor een belegering? Of was dat gewoon ironie en sarcasme, want ze hadden zijn voorstel desondanks geweigerd? Waarschijnlijk beseften ze dat ze in nauwe schoentjes zaten. Dat betekende echter niet dat de toon van de werken van het Staats kamp niet sterk was veranderd. In 1579 zagen velen de Habsburgse Spanjaarden nog als geldzuchtig en bloeddorstig. Dat werd volgens de Amerikaanse en Britse historici Peter Arnade en Andrew Sawyer vooral gevoed door visuele propaganda.²⁰³ Zulke populaire beelden leken in Vlaamse en Brabantse steden nu blijkbaar minder aanwezig.

Toch circuleerden er nog steeds pamfletten die het tegendeel doen vermoeden. Het vermeende Utrechtse pamflet *Discours van eenen oprechten, onpartijdighen ende ongheveynsden patriot*, gedrukt bij Hendrik van Borculo in 1584 stelde dat de vrijheden en privileges van de Nederlanden nog steeds bedreigd werden door de tirannieke Spaanse koning. Daarom was het volgens de anonieme auteur nodig dat een echte patriot de oorlog voortzette tot de volledige Nederlanden bevrijd waren. Hij klaagde ook het feit aan dat Henegouwen, Artesië en Rijsel-Vlaanderen zich met de Spaanse koning hadden verzoend.

²⁰¹ VAN GELDEREN, *Op zoek naar de Republiek*, 58-59.

²⁰² *Lettre envoyee par le Prince de Parme*, A3-B2.

²⁰³ P. ARNADE, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca, 2008, 304-327 en SAWYER, ‘Medium and Message’, 163-171.

Van een echt volledige ommekeer van toon in het drukwerk was dus duidelijk niet overal sprake.²⁰⁴

Desondanks blijkt uit het bovenstaande toch dat de productie in de Franstalige gewesten vanaf 1582 op een lager pitje brandde en er steeds minder werken circuleerden die de vaderlandse eenheid trachtten te behouden en daarover berichtten, zoals dat het geval was geweest vlak na de Unie van Atrecht.

2.4 Besluit

Op 17 augustus 1585 viel Antwerpen uiteindelijk na een lange belegering. Daarmee zou de scheiding van het vaderland in de geesten volgens de heersende historiografie zijn ingezet. Huidige historici als Duke, Pollmann, Pipkin en Van Zuilen wezen daarop. In het werk *Dissident Propaganda* concludeerde Duke dat het beeld van het vaderland door externe factoren steeds meer verbrokkelde. Een belangrijke gebeurtenis daarin was de val van Antwerpen. Het vaderland kreeg terug een regionale invulling.²⁰⁵ Volgens Pollmann was de val van Antwerpen ook een belangrijke gebeurtenis, maar zij stelde de effectieve zichtbare verbrokkeling van het vaderlandsbeeld uit tot 1609. Door het jarenlange gebruik van propaganda, pamfletten en confessionele conflicten borgen de Nederlanden in het begin van de zeventiende eeuw het eenheidsideaal op en gingen Noord en Zuid elk hun eigen weg. In het Zuiden waren het de Jezuïeten die trachtten een vaderlandse eenheid te bereiken, in het noorden voornamelijk de bannelingen van Vlaanderen en Brabant. Ze waren nog steeds vluchtelingen in het Noorden en niet iedereen had evenveel sympathie voor hen.²⁰⁶ Van Zuilen en de Amerikaanse historica Amanda Pipkin betoogden in lijn met Pollmann dat het vaderlandsbeeld voornamelijk tijdens en na het Twaalfjarig Bestand verbrokkelde, maar dat 1585 daartoe bijdroeg.²⁰⁷ De vraag is dan of een gelijkaardige situatie aanwezig was in de pamfletten van de Franstalige gewesten. In ieder geval bleek dat het beeld van een algemene eenheid en een hereniging van het totale vaderland nog niet van de tafel werd geschoven. Op

²⁰⁴ *Discours van eenen oprechten, onpartijdighen ende ongheveynsden patriot, opden teghenwoordighen staet van des Nederlantsche provincien*, [Hendrik I van Borculo], [Utrecht], 1584.

²⁰⁵ DUKE, 'Dissident Propaganda', 118-121 en A. DUKE, 'In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576', R. STEIN en J. POLLMANN red., *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009, 238-239.

²⁰⁶ ANDRIESSEN, 'Nederlands Gemeenschapsbesef', 1019, ANDRIESSEN, 'Jezuïeten-auteurs', 31-46, POLLMANN, 'No man's land', 258-260.

²⁰⁷ PIPKIN, 'They were not humans', 229-264 en VAN ZUILEN, 'Bronnen van identiteit', 71-82. Het artikel van Pipkin is recent uitgegeven als boek: A. PIPKIN, 'Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity', A.C. GOW red., *Studies in Medieval and Reformation Traditions*, Leiden/Boston, 2013.

die manier klopt het nog steeds wat Duke betoogde.²⁰⁸ Wat wel duidelijk werd, was dat de werken veel minder dat passionele vuur bezaten dan in de periode tussen 1579 en 1581. Dat had waarschijnlijk, zoals reeds gezegd, te maken met het feit dat het machtscentrum zich toen daar effectief bevond. Met de veroveringen van Farnese verschoof dat stelselmatig weg van Bergen, waardoor ook de druk van de landvoogd en Filips II op de productie stelselmatig afnam. Bij belangrijke veroveringen en verdragen nam die druk echter weer toe, zoals duidelijk bleek uit de productie van de reconciliatieverdragen. De vraag blijft wel of de productie over haar hoogtepunt heen is. Dat zal in het volgende hoofdstuk duidelijk worden. Toch bleef het eenheidsideaal van een hereniging van de Zeventien Provinciën of Nederlanden doorheen alle werken van de Franstalige gewesten tussen 1581 en 1585 aanwezig. Zes jaar na de Unie van Atrecht streefden ze er nog steeds naar en staken dat niet onder stoelen of banken.

²⁰⁸ DUKE, 'Dissident Propaganda', 115-118, DUKE, 'The Elusive Netherlands', 29-37.

3. Wat na de val van Antwerpen? (1585-1609)

In dit derde hoofdstuk werden achttien drukken geraadpleegd. Concreet waren er dat twee uit Dowaaï, tien uit Bergen en zes uit Atrecht.

Dowaai

1588:

EST, WILLEM HESSELS van, *Novvelles de l'an MDLXXXVII des royaumes de Iapon et de Chine situez aus Indes Orientales, tiriées d'une lettre du Prouincial de la Compagnie de IESVS aus Indes, escrite en Cochon le xiiij. de Ianuier MDLXXXVII. & enuoyée à Rome au R. P. General de ladicte Compagnie*, a Dovay, chez Jean Bogard, 1588.

1589:

Novveaux advertissementz des choses qui se sont passees en la Chine, et av Iapon et dv retour des Princes Iaponois, qui l'an 1585 vindrent à Rome, & de leur arriuée aus Indes. Le tout tiré d'aucunes lettres enuoyées à Rome au General de la Compagnie de IESVS, a Dovay, chez Jean Bogard, 1589.

Bergen

1586:

Ordonnance et placcart dv Roy nostre Sire, svr le faict de l'entrecours, & Marchandise des Grains, a Mons, Charles Michel, 1586.

1587:

Declaration de la doctrine chretienne, a Mons, chez Charles Michel, 1587.

1588:

Ordonnance faictes par monseigneur le marquis de Renty, gouverneur capitaine general & grand Bailly de Haynau, & les gens du conseil du Roy à Mons, pour l'execution du Placcart de sa Majesté du xxviiij. d'April dernier, sur le taux & reiglement mentionné audict Placcart, publié le xij. d'Aoust. 1588, a Mons, Charles Michel, 1588.

Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire, svr la generalite des mestiers, mainoeuvres, artifices, salaires & labeurs, &c, a Mons, chez Charles Michel, 1588.

1589:

BOSQUIER, PHILIPPE, *Tragoedie nouvelle dicte le petit rasoïr des ornements mondains : En laquelle toutes les misères de nostre temps sont attribuées tant aux hérésies qu'aux ornements superflus du corps*, a Mons, par Charles Michel, 1589.

Placcart de Sa Maieste svr la moderation, et tauxations des Gaiges, Sallaires, & Journees des Seruiteurs, & Manouvriers, aussi du pris des Viures, denrees & semblables choses, a Mons, chez Charles Michel, 1589.

1590:

Edict et placcart dv Roy nostre Sire, sur le faict des monnoyes d'or & d'argent, publié le xiiij. de Iuing, 1590, a Mons, Charles Michel, 1590.

Edict, et placcart de sa Maieste sur le faict des homicides, a Mons, Charles Michel, 1590.

Ordonnances et statvtz de Son Alteze, Sur le reiglement de la Iustice en son Pays de Liege, a Mons, Charles Michel, 1590.

1596:

Discovrs veritable des choses advenues av siege de Calais. Mese en l'obeissance de Sa Majesté Catholique par son Alteze Serenissime le 17 d'Auril 1596, a Mons, Charles Michel, 1596.

Atrecht

1593:

DE WIGNACOURT, MAXIMILIAAN *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas. Auquel sont deducites les causes de ses troubles, & calamitez, & leur remedes*, a Arras, de Guillaume de la Riuere, 1593.

1596:

[GUICCIARDINI, LODOVICO], *Sommaire de la description generale de tovs les Pays Bas de M.L. Guiciardin*, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1596.

1598:

Chanson novvele povr rendre action de graces au bon Dieu touchant le paix faite a Veruin entre les Roys, a Arras, chez Guillaume de la Riuere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598.

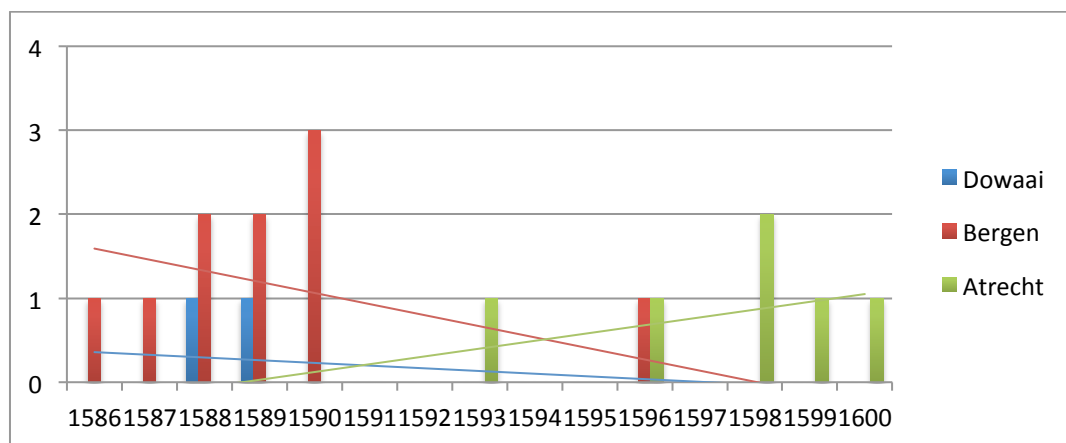
Copie des lettres envoyees de son Alteze en Arras, povr la publication de la Paix le 7 Iuin 1598, a Arras, chez Guillaume de la Riuere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598.

1599:

Placart de Son Alteze serenissime, contenant la declaration des bons deuoirs faicts vers ceux de Hollande & Zelande pour les amener a vne reconciliation. Ensemble, interdiction & deffences de communiquer & traffiquer avec lesdictes de Hollande, Zelande & tous leurs adherens subiectz de sadicte Alteze. Publié à Arras le Mercredy dix-septiesme de Mars 1599, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1599.

1600:

La Flandre conservee, contenant vn discovrs en forme de lettre. Des desseings & euenementz de l'Armée rebelle en l'Année 1600, a Arras, chez Robert Mavdhvy, 1600.

4.1 De val van Antwerpen als een breukmoment in het vaderlandsbeeld?

De val van Antwerpen was één van de belangrijkste gebeurtenissen voor de zestiende-eeuwse Nederlanden, ook voor het historiografische debat. De Nederlandse hoogleraar Pieter Geyl stelde reeds in het interbellum dat de scheiding binnen de Nederlanden niet gezien mocht worden als een natuurlijk resultaat van een onoverbrugbare tegenstelling, maar als een van buiten aangebrachte gebeurtenis. Die visie stond loodrecht in contrast met de negentiende-eeuwse historicus Robert Fruin, maar kwam wel sterk overeen met een andere negentiende-eeuwse Nederlandse historicus, namelijk Guillaume Groen van Prinsterer. Groen stelde

namelijk ook dat de scheiding niet onvermijdelijke was, maar net was te wijten aan een samenloop van omstandigheden. De Nederlandse historicus Piet Blaas nuanceerde echter een aantal jaar geleden de overeenkomst tussen Geyl en Groen.²⁰⁹ De reden voor de scheiding was volgens Geyl voornamelijk te wijten aan de succesvolle heroveringen van Farnese in de beginjaren 1580 en in het bijzonder aan de val van Antwerpen. Hij kreeg echter sterk af te rekenen met kritiek van zowel contemporaine als hedendaagse historici. De Nederlandse historicus Juliaan Woltjer nuanceerde bijvoorbeeld het feit dat er geen verschillen zouden zijn tussen Noord en Zuid. Daarnaast beargumenteerde Geyl dat taal de enige constante was binnen een gemeenschappelijke volksgroep en dat daarop het patriabeeld van de zestiende-eeuwse Nederlanden had gesteund, iets wat de Belg Floris Prims bekritiseerde. Geyl nam bovendien nooit de moeite om enig bewijs of analyse voor zijn stellingen voor te leggen. Dat deed hij pas na de publicaties van Hoogewerff in 1929. Ook Groenveld en de Britse historicus Jonathan Israel gaven in de jaren 1980 en 1990 kritiek op Geyl.²¹⁰

Geyl gaf inderdaad te weinig aandacht aan het Frans of de Franstalige gewesten wanneer hij in *De geschiedenis van de Nederlandse stam* beargumenteerde dat de Nederlandse taal als eenheidsfactor binnen de vroegmoderne Nederlanden fungeerde. Eigenlijk spendeerde het hele historiografische debat te weinig aandacht aan enkel de Franstalige gewesten. Dat alles neemt niet weg dat Geyl toch een zekere invloed uitgeoefend heeft op andere historici tijdens het interbellum en aanzet gaf tot een nieuwe visie binnen het historiografische debat, hoewel Pollmann die invloed in haar werk *Internationalisering en de Nederlandse Opstand* nuanceerde.²¹¹ Desondanks werkten Van der Essen en de Nederlandse kunsthistoricus Godefridus Hoogewerff in de lijn van Geyl verder. Hoogewerff trachtte zoals reeds gezegd een vaderlandsbeeld bij uitgeweken inwoners van de Nederlanden te bestuderen. Daarvoor keek hij in de eerste plaats naar het Italiaanse schiereiland en in het bijzonder naar Rome en Padua. Hij werkte met inschrijvingen van ongeveer vijftienduizend inwoners uit de Nederlanden die lid waren van de broederschap van Santa Maria Dell' Anima te Rome of aan de universiteit van Padua studeerden. Iedere ingeschrevene vermeldde namelijk niet enkel zijn naam, maar ook zijn herkomst. Aan de hand van die herkomst probeerde Hoogewerff aan te

²⁰⁹ P.B.M. BLAAS, *Geschiedenis en nostalgie: de historiografie van een kleine natie met een groot verleden: verspreide historiografische opstellen*, Hilversum, 2000, 159-161.

²¹⁰ GEYL, *de geschiedenis van de Nederlandse stam*, 7-9, 527-531, GEYL, *De Groot-Nederlandsche Gedachte*, 106, GROENVELD, 'Natie en nationaal gevoel', 384-387, ISRAEL, *De Republiek*, 1-2, 217-220, PRIMIS, *De wording van het nationaal bewustzijn in onze gewesten*, 81-85 en WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 133-134.

²¹¹ J. POLLMANN, 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *BMGN*, 124 (2009), 517.

tonen of er reeds in de vroegmoderne Nederlanden een collectief nationaal patriebesef was. Hij kwam tot de volgende conclusie, die sterk overeenkwam met zijn latere werk *historische gebondenheid der Nederlanden*: voor 1500 gaven ze enkel hun geboortestad op. In de eerste helft van de zestiende eeuw kwam daar een gewestelijke aanduiding bij, die vervolgens tussen 1560 en 1590 moest plaatsmaken voor termen als *Belgae* of *Fiamminghi*, die sloegen op het geheel der Nederlanden. Ze waren trots dat ze inwoners van de Nederlanden waren, anders gaven ze volgens Hoogewerff die naam niet op. Meer zelfs, de benamingen omvatten ook de inwoners van de Franstalige gewesten. Hoogewerff was één van de weinige die daar aandacht aan spendeerde. Niettemin keerden na 1625 de gewestelijke namen in de registers terug omdat het ‘Nederlands nationaal’ besef in staat van ontbinding geraakte. Van der Essen bevestigde en nuanceerde de opvattingen en conclusies van Hoogewerff met gegevens uit Napels. Daarbij constateerde hij dat in Napels een langer, met name tot 1648, voortbestaan van een gevoel van algemeen nationaal patriebesef.²¹²

Recent haalde De Schepper het thema weer kort aan door te stellen dat wanneer iemand zich in het buitenland als *Belgae* of *Fiamminghi* uitgaf, hij een minimum aan identiteitsbesef moet hebben gehad. Bovendien drukte hij zo het bewustzijn van een gemeenschappelijk bestaan als ‘Nederlander’ uit. Anderen die hetzelfde deden, konden elkaar vinden. De meesten hadden daardoor een affectieve betrekking tot het vaderland. Volgens De Schepper kon dat betrekking hebben op een geboortestad of woonstreek, maar ook op een bepaald geografisch territorium met één bestuurlijke organisatie, zoals Hoogewerff en Van der Essen al hadden beargumenteerd.²¹³

Voornamelijk Groenveld heeft in 1980 veel kritiek geuit op Geyl, Hoogewerff en Van der Essen. Groenveld stelde namelijk dat de drie beïnvloed waren door het negentiende-eeuwse denken wanneer ze spraken over het zestiende-eeuwse nationale vaderlandsgevoel. De negentiende eeuw kende slechts één soort natie, die bijna altijd samenviel met een staatkundige eenheid. Zulke eenheid meenden die historici ook in de zestiende eeuw te vinden. Het is vanuit die instelling dat ze conclusies trokken die zowel problematisch als anachronistisch waren. Toch was de fundering van zijn kritiek zeer instabiel. Voor het werk van Hoogewerff stelde hij namelijk dat slechts 12,52 procent van de studenten uit Padua tussen 1553 en 1700 zich *Belgae* noemden. Is het niet logisch dat tegen 1700 weinig inwoners

²¹² HOOGEWERFF, *De historische gebondenheid der Nederlanden*, 7, 36-43, HOOGEWERFF, ‘Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef’, 115-134 en VAN DER ESSEN, ‘Besef van Nederlanderschap’, 33-42.

²¹³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 62.

van de vroegere Nederlanden zich nog *Belgae* noemden? Is het dan ook niet logisch dat het percentage veel lager ligt? Kan Groenveld dus het werk van Hoogewerff wel ontcrachten? Helemaal niet want zijn afbakening is te breed gekozen. Zijn gegevens zijn te vertekend en niet representatief voor de zestiende – en begin zeventiende-eeuwse Nederlanden. Ook Israel gaf in de jaren 1990 kritiek op het toenmalige historiografische debat. Hij hanteerde zoals gezegd een pre-Geyls standpunt. Israel plaatste zich in lijn met Fruin door te concluderen dat de Opstand en de daar uit voortvloeiende scheiding, in zeker opzicht het logische uitvloeisel was van een dualisme dat al eeuwen bestond. Hij vormde samen met Groenveld de dissidente stem binnen het historiografische debat.²¹⁴

Toch waren er voor Groenveld nog historici die zich in lijn met Geyl plaatsten. De Belgische historicus Edgar Baudart stelde in het interbellum namelijk ook dat de oorzaak voor het afnemen van dat eenheidsbesef zou liggen bij de succesvolle veroveringspolitiek van Farnese. Het belangrijkste moment daarin was wederom de val van Antwerpen, waardoor de feitelijke scheiding tussen Noord en Zuid plaatsgreep, aldus Baudart. Volgens de Leuvense historicus Hubert van Houtte zou dat net door het Bestand van 1609 veroorzaakt zijn. Noord en Zuid raakten door de verschillen meer vervreemd van elkaar omdat ze “twee verschillende mentaliteiten in het leven riepen”.²¹⁵ Na de Tweede Wereldoorlog mengde Andriessen zich in het debat en trachtte aan de hand van enkele jezuïtische auteurs te onderzoeken of er sprake was van een collectief ‘Nederlands’ patriabeeld. Hij concludeerde dat het Nederlandse eenheidsbesef vanaf de val van Antwerpen sterk achteruit ging en dat de reden voor de verdere vervreemding tussen Noord en Zuid voornamelijk te danken was aan religie. De volledige vervreemding was daarenboven tegen 1635 compleet. Hij sloot daarmee aan bij de auteurs uit het interbellum.²¹⁶ Opvallend is dat hedendaagse historici nog steeds zijn studies gebruiken en niet bekritisieren, wat ongetwijfeld iets zegt over het belang en de impact van Andriessen.²¹⁷ De Antwerpse historicus Piet Avonds vond zijn werken dan weer ‘het enige

²¹⁴ GROENVELD, ‘Natie en nationaal gevoel’, 386-387, ISRAEL, *De Republiek*, 1-2, 217-220 en VAN NIEROP, ‘De troon van Alva’, 223.

²¹⁵ BAUDART, *La Question de Nationalité dans les Pays-Bas*, 11-13 en VAN HOUTTE, ‘La conception grande-néerlandaise de notre histoire nationale’, 473-480.

²¹⁶ ANDRIESSEN, ‘Van verbondenheid tot vervreemding’, 119-131, ANDRIESSEN, ‘Nederlands Gemeenschapsbesef’, 1005-1019, ANDRIESSEN, *De Jezuiten en het samenhorighedsbesef*, 79-82 en ANDRIESSEN, ‘Jezuiten-auteurs over de oorzaken van den Nederlandschen Opstand’, 31-46.

²¹⁷ Onder andere door Israel, Duke, Pollmann en Janssen.

fundamenteel en omvangrijk onderzoek dat tot nu toe over dat onderwerp gepubliceerd werd'. Dat hij dat in een *liber amicorum* schreef, heeft zeker en vast zijn mening gekleurd.²¹⁸

Het huidige historiografische debat, dat eerder een socio-culturele invulling kent, wordt voornamelijk vertegenwoordigd door historici als Duke, Pollmann, Pipkin en Van Zuilen. In het werk *Dissident Propaganda* concludeerde Duke dat het beeld van het vaderland, dat sinds de late jaren 1570 aanwezig was, door externe factoren steeds meer verbrokkelde. Een belangrijke gebeurtenis daarin was wederom de val van Antwerpen. Het vaderland kreeg uiteindelijk terug een regionale invulling.²¹⁹ Daarmee kwam zijn uitgangspunt sterk overeen met de vervreemdingsthese van Andriessen, al haalde Duke hem in kwestie niet aan in zijn werk. Pollmann maakte van 1585 ook een belangrijke gebeurtenis, maar stelde de effectieve zichtbare verbrokkeling van het vaderlandsbeeld uit tot 1609. Het jarenlange gebruik van propaganda, pamfletten en confessionele conflicten brachten de Nederlanden in het begin van de zeventiende eeuw ertoe de eenheid op te bergen en elk hun eigen weg te gaan. De Amerikaanse en Britse historici Peter Arnade en Andrew Sawyer hechtten ook veel belang aan visuele propaganda voor de verklaring van de scheiding van het vaderlandsbeeld. Sawyer beschreef bijvoorbeeld in zijn *Political Prints in the Dutch Republic* de veelheid aan visuele propaganda die ten tijde van de Opstand circuleerde. De afbeeldingen droegen vaak een politieke boodschap of historische gebeurtenis met zich mee. Het waren zulke propaganda-afbeeldingen die vaak niet alleen vrijheid voorstelden, maar tegelijk de verbrokkeling in de vroegmoderne Nederlanden aantoonde.²²⁰ Ook Pollmann kwam tot een dergelijke conclusie in haar werk *No man's land*, maar ging nog verder. In het Zuiden waren het de Jezuïeten die trachtten een vaderlandse eenheid te bekomen, in het Noorden voornamelijk de bannelingen van Vlaanderen en Brabant. Ze waren nog steeds vluchtelingen en niet iedereen had evenveel sympathie voor hen. Sommige Noordelingen zagen ze als 'spionnen' van Habsburgs Spanje, iets wat de Belgische historicus Gerrit Verhoeven recent echter weer voorzichtig bekritiseerde.²²¹ Van Zuilen en de Amerikaanse historica Amanda Pipkin betoogden dan weer dat het vaderlandsbeeld voornamelijk tijdens en na het

²¹⁸ P. AVONDS, 'Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw)', J. ANDRIESEN, A. KEERSMAEKERS en P. LENDERS red., *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven/Amersfoort, 1986, 45.

²¹⁹ DUKE, 'Dissident Propaganda', 118-121 en DUKE, 'In Defence of the Common Fatherland', 238-239.

²²⁰ ARNADE, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots*, 304-327 en SAWYER, 'Medium and Message', 163-171.

²²¹ ANDRIESEN, 'Nederlands Gemeenschapsbesef', 1019, ANDRIESEN, 'Jezuïeten-auteurs', 31-46, POLLMANN, 'No man's land', 58-60 en G. VERHOEVEN, 'Calvinist Pilgrimages and Popish Encounters: Religious Identity and Sacred Space on the Dutch Grand Tour (1598-1685)', *Journal of Social History*, 43 (2010), 627-628.

Twaalfjarig Bestand verbrokkelde door toedoen van gedrukte en visuele propaganda, maar dat 1585 daartoe bijdroeg. Pipkin keek voornamelijk naar de periode van het Bestand en zag dat er veel anti-Habsburgse propaganda aanwezig was die een stereotypisch vijandsbeeld van de ‘Spanjaard’ propageerde. Dat beeld zorgde ervoor dat vele inwoners van het Noorden zich niet wilden verzoenen met het Spaanse Habsburgse Rijk. Van Zuilen keek daarentegen naar pamfletten in de aanloop naar het Twaalfjarige Bestand, iets wat de Leuvense historica Nina Lamal ook deed.²²²

Hoe zat het nu met de Franstalige gewesten na de val van Antwerpen? Wat meteen opviel, is dat de tendens die vanaf 1583 was ingezet, zich doorzette. De relevante productie vanuit de Franstalige gewesten viel na de val van Antwerpen praktisch stil. Zoals in het vorige hoofdstuk reeds werd duidelijk gemaakt, had dat te maken met de veranderende politieke machtsverhoudingen. Daarenboven geraakte Bergen zijn hoofddrukker kwijt. Wanneer in 1585 Farnese zijn regering verhuisde naar Brussel, volgde Velpius hem. Op 31 juli kreeg hij van Filips II de toestemming om zich daar te installeren als drukker samen met de Antwerpse drukker Guillaume Van Parijs. Al snel werd Velpius aangesteld tot de officiële drukker van de koning.²²³ Door zijn vertrek zat Bergen dus een aantal maanden zonder hoofddrukker. Het was Velpius geweest die er de drukcultuur had geïntroduceerd en nu slaagde de stad er niet direct in een vervanger te vinden. Uiteindelijk stelden ze de Bergense drukker Charles Michel, die het vak had geleerd van Velpius, aan als nieuwe drukker. Op 10 februari 1586 werd Michel goedgekeurd door de geheime raad. Hij was namelijk “un homme industrieux, de bonne et honneste vie, bien famé et hors soupçon d’heresie”. Het patent verkreeg hij 10 dagen later en Bergen had opnieuw een drukker.²²⁴

Toch waren de hoogdagen zoals Bergen die had gekend onder Velpius voorbij. Het drukoeuvre van Charles Michel bestond voornamelijk uit werken van Bergense schrijvers als Philippe Bosquier, François Buisseret en Jean Bosquet. Daarnaast drukte hij edicten, ordonnanties en plakaten van de stad waarvoor hij een koninklijk octrooi had verkregen op 12 december 1587. Ook vertalingen uit bijvoorbeeld het Latijn nam hij voor zijn rekening. De

²²² N. LAMAL, *Beter een oprechten krijgh dan een geveynsden peys. Pamfletten en publieke opinie in de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand (1607-1609)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2010, PIPKIN, ‘Rape in the Republic’, 1-34, PIPKIN, ‘They were not humans’, 229-264 en VAN ZUILEN, ‘Bronnen van identiteit’, 71-82.

²²³ WELLENS, ‘Velpen’, 805.

²²⁴ Ibidem en R. WELLENS, ‘Michel’, *Biographie Nationale*, XII, Brussel, 1977, 639-640.

veelheid aan werken die reageerden op de troebelen in de Nederlanden zoals in de beginjaren na de Unie van Atrecht bleven echter afwezig. Natuurlijk was dat ergens ook een logisch gevolg van de nieuwe politieke situatie. Bergen fungeerde niet meer als het machtscentrum van Farnese, wat zich deels vertaalde in de drukcultuur. Ook in Dowai had die evolutie dus gevolgen op het drukken van Bogard.²²⁵

Desondanks is het wel de moeite waard om één van de werken van de Bergense schrijvers te vermelden, namelijk dat van Philippe Bosquier. In 1589 drukte Michel zijn werk *Tragoedie novvelle dicte le petit rasoir des ornements mondains*, dat Bosquier opdroeg aan de landvoogd zoals de ondertitel vermeldde: “Dédiée a son Altesse Mon-Serenissime Seigneur Alexandre Fernese Duc de Parme”.²²⁶ De beginwoorden van het werk lieten dan ook niets aan de verbeelding over. Bosquier beschreef de landvoogd als “ce Chrestien Duc de Parme, l’Alexandre très-grand, un bon nom pour tousiours [...] combattant pour la Foy, le repos public, pour l’Eglise de Rome”. Het doel van zijn werk was om de troebelen van zijn tijd aan te kaarten. Aan de hand van een dialoog trachtte hij zijn boodschap over te brengen. De namen van de personages waren zoals zijn beginwoorden, duidelijk. Zo waren er personages als *Dieu le père*, *Dieu le fils*, *Alexander Duc de Parme*, *le grand commandeur des hérétiques* en *la bénite mère & vierge Marie*. Het is bovendien de eerste keer dat een auteur gebruik maakte van een dialoogstijl.²²⁷

Over de auteur is ook wat geweten. Philippe Bosquier werd op 26 oktober 1562 geboren in Bergen, studeerde theologie aan het college de Houdain en aan de universiteit van Parijs, en trad toe tot de orde der Franciscanen. Hij zou bekend gestaan hebben als een goede prediker en schrijver van een aantal bekende werken zoals de *Tragoedie novvelle* en *L’Academie des Pecheurs* van 1596. Zijn werken werden zowel in Bergen als in Dowai gedrukt. Zijn leven als rooms-katholiek maakte dat zijn werken vaak een anti-protestantse toon kenden, wat ook duidelijk aanwezig was in zijn *Tragoedie novvelle*.²²⁸ Het sloot daardoor mooi aan bij werken als het *Discovrs svr les trovbles et miserres de ce temps*, het *Discovrs veritable tovchant plvsievr affaires d’estat* en de *Demonstration par laqvelle*

²²⁵ LABARRE, ‘Impressions en flamand’, 34 en WELLENS, ‘Michel’, 640-642.

²²⁶ Philippe Bosquier, *Tragoedie novvelle dicte le petit rasoir des ornements mondains : En laquelle toutes les misères de nostre temps sont attribuées tant aux hérésies qu’aux ornements superflus du corps*, a Mons, par Charles Michel, 1589.

²²⁷ *Tragoedie novvelle*, C2-C3.

²²⁸ J. DELECOURT, ‘Bosquier’, *Biographie Nationale*, II, Brussel, 1868, 741-743 en H. ROUSSELLE, *Bibliographie Montoise. Annales de l’imprimerie à Mons depuis 1580 jusqu’à nos jours*, Nieuwkoop, 1971, 161-162.

clairement. Alle vier reageerden ze namelijk in de eerste plaats op de ‘nieuwe religie’. Hun woordenschat kwam dan ook sterk overeen.²²⁹

De *Tragoedie novvelle* bestond alles bij elkaar uit vijf akten. Door het werk als een dialoog in plaats van een monoloog neer te schrijven, zorgde Bosquier ervoor dat het aantrekkelijker en makkelijker toegankelijker werd. Wat opviel, was ook de overeenstemmende woordenschat met andere pamfletten zoals de *Lettre intercepte*, de *Lettres de monseigneur le prince de Parme*, *Le renart decouvert* en *Advis dv Prince d’Orange svr les trovbles*. Met woorden als “un rebel Alemand”, “ce pesteux venin”, “ce poison d’heresie”, “ce serpent” en “renards” duidde Bosquier de ‘nieuwe religie’, de ‘kettters’ en zelfs Oranje aan, die toch al vijf jaar dood was. Opnieuw haalde het werk hem aan als “chef des malheureux”, waartegen de moedige landvoogd moest vechten. Opnieuw had hij samen met de ‘rebellen’ de eenheid binnen de Nederlanden vernietigd. Ze ruïneerden het vaderland door veroveringen in naam van “Orange”. Dat vaderland werd steevast “mon pays” en “les Pays bas” genoemd, de benaming voor de gehele Nederlanden.²³⁰ Opnieuw troffen Holland en Zeeland volgens Bosquier geen schuld. De ‘nieuwe religie’ rook namelijk naar honing, maar bleek als snel vergif te zijn, zo stelde hij. Ze waren dus opnieuw bedrogen en misleid, zoals reeds veel drukwerk had beargumenteerd. Dat had Oranje volgens Bosquier op zijn geweten. Hij had namelijk een engelengezicht waaronder een sluwe vos zat verstopt. Het *Discovrs veritable tovchant plvsievrs affaires d’estat* deed negen jaar eerder iets gelijkaardig.²³¹

Merkwaardig genoeg hield Bosquier in het werk ook rekening met met de standpunten van wat hij noemde ‘de kettters’, net zoals het *Advis dv Prince d’Orange svr les trovbles* deels had gedaan. Op zich was dat niet vreemd. Door de dialoogvorm was het aangewezen om de standpunten van het andere kamp aan te halen. Het doel van Bosquier was om de troebelen van zijn tijd aan te kaarten en te reageren op de vijanden van het Spaanse Habsburgse Rijk. Door de ‘kettters’ aan het woord te laten, ondergroef hij tegelijkertijd hun geloofwaardigheid. Ze waren namelijk niet te vertrouwen, wilden zelf alle macht naar zich toetrekken en de eenheid binnen het vaderland breken. Dat bewees ook de laatste akte waarin Orangistische soldaten “par la permission de Dieu, desrobbent quelque ville”. Bosquier maakte maar al te

²²⁹ *Demonstration par laquelle clairement*, A2, *Discovrs svr les trovbles et miseres de ce temps*, C2-C3 en *Discovrs veritable tovchant plvsievrs affaires d’estat*, B4-B5.

²³⁰ *Discovrs svr l’Estat des Pays Bas*, A3-A6, A8, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 4, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 7 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

²³¹ *Discovrs veritable tovchant plvsievrs affaires d’estat*, B4-B5 en *Tragoedie novvelle*, B2, B4, C5-C6.

duidelijk dat “les herectiques sont la racaille du monde”. De verdeeldheid van de patria was zo dus toe te schrijven aan hen. Het was de plicht van elke patriot om daartegen in te gaan. Zelfs de Verlosser (in het pamflet het personage *Le Redempteur*) riep op om zich af te zetten van de wreedheid van de ‘kettters’. Een vertrouwde boodschap die tien jaar na de Unie van Atrecht nog steeds werd gepropageerd.²³²

Ondanks de overeenkomstige terminologie met reeds besproken werken en de onschuld van Holland en Zeeland, was de *Tragoedie novvelle* tevens toch minder verzoeningsgezind. Voornaamste reden daarvoor was het feit dat niet enkel Oranje centraal stond, maar eigenlijk alle protestanten, zowel in de Nederlanden, Frankrijk als het Heilig Roomse Rijk. Iedereen die de ‘nieuwe religie’ aanhing, was fout. Het waren zij die de kerken plunderden, de beelden vernietigden en de verdeeldheid in de Nederlanden veroorzaakten. Iedereen die Oranje nog volgde, was zo even schuldig aan de wantoestanden. Ook de Verlosser veroordeelde zoals gezegd de ‘kettters’. Het werk kreeg op die manier een minder verzoenend karakter ondanks de oproep om het vaderland te herenigen. Hoe dat gedaan moest worden, maakte Bosquier zeer duidelijk. Wat onderscheidde een patriot van een ‘ketter’? Een patriot was iemand die trouw bleef aan het rooms-katholieke geloof, aan de koning en zich inzette om de verdeeldheid van de Nederlanden, hun vaderland, tegen te gaan. Dat was een te behalen doel volgens Bosquier, zolang de ‘ketterij’ en ‘Orangistische soldaten’ maar uit de Nederlanden geweerd zou worden.²³³ Wederom werd vanuit de Franstalige gewesten opgeroepen om te streven naar het behoud de eenheid van het vaderland, dat zoals gezegd opnieuw bestond uit alle gewesten die samen “les Pays bas” vormden.

Dat het drukwerk speciaal aan Farnese was opgedragen, was misschien nog niet zo vreemd. Na de succesvolle moordaanslag op de Franse koning Hendrik III in augustus 1589 kreeg de landvoogd het bevel van Filips II om de katholieke opvolging van Hendrik III veilig te stellen. Hendrik van Navarra, een calvinist, maakte door de Salische wetgeving de meeste kans om de koningstitel te verkrijgen. Opnieuw brak er een burgeroorlog uit in Frankrijk, ditmaal met de troon als inzet. Farnese was echter niet opgezet met de beslissing van Filips II. Hij wilde veel liever zijn succesvol elan doorzetten en het versterkte leger gebruiken om het noorden van de Nederlanden te heroveren. Desondanks had hij geen andere keuze dan Filips’ bevel op te volgen, een bevel dat een adempauze inhield voor de noordelijke gewesten. Toch maakte de

²³² *Tragoedie novvelle*, F4-F5.

²³³ *Ibidem*, C5-C6, F1-F4

interventie Farnese onpopulair bij de politieke elite van de Nederlanden. Ze waren voornamelijk verontwaardigd over het feit dat het leger ergens anders ging vechten, terwijl ze in de Nederlanden datzelfde leger nodig hadden om de oorlog tegen de opstandelingen verder te zetten en de eenheid te herstellen. Daaruit bleek weer maar eens dat de Nederlanden deel uitmaakten van een groter conglomeraat, zoals onder andere Parker terecht had gesteld.²³⁴ Of Farnese zich reeds in Frankrijk bevond wanneer Bosquier zijn werk schreef, is moeilijk te achterhalen. Wel is duidelijk dat hij Farnese trachtte wel op te hemelen.

Desondanks was er na het mislopen van de Armada in 1588 reeds een einde gekomen aan wat Stensland beschreef als *the good news pamphleteering*. Hoewel Farnese er niet verantwoordelijk voor was, kreeg hij impliciet toch de schuld in drukwerk dat circuleerde in de Nederlanden.²³⁵ Opvallend was wel dat er geen loyalistische drukken verschenen, ook niet vanuit de Franstalige gewesten, die de nederlaag van de Armada in een positiever daglicht zetten. De Franstalige gewesten faalden er dus duidelijk in om de satirische werken van Noord-Nederlandse en Engelse drukkerijen tegen te spreken. De positie van de landvoogd bevond zich bovendien vanaf 1588 in een ietwat neergaande spiraal, een groot verschil met de berichtgeving in de jaren daarvoor. De verschillende reconciliatieverdragen van de jaren 1584-1585 schilderde Farnese namelijk nog af als een vergevingsgezinde en goedwillige landvoogd die de rust en eenheid binnen de Nederlanden wist te herstellen.²³⁶ Zijn populariteit kende toen duidelijk een nog hoogtepunt.

Die populariteit steeg ook nog na de val van Antwerpen met de veroveringen van Grave, Megen, Venlo en Neuss in 1586 en Geldern en Deventer in 1587.²³⁷ Over de slag bij Neuss verscheen in Antwerpen een Franstalig pamflet. In de Franstalige gewesten bleef het wederom stil, wat de hypothese van de afnemende drukkersmacht daar alleen maar versterkt. Het pamflet van de overwinning bij Neuss toonde echter wel gelijkenissen met pamfletten als het *Vray discovr et relation*, de *Advertissement de la victoire* en het *Extract de devx lettres*.²³⁸

²³⁴ BLOCKMANS, 'De vorming van een politieke unie', 105-106, GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 156-157, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 32-33, PARKER, *The Army of Flanders and the Spanish Road*, 127-128, 134-138, STENSLAND, *Habsburg communication*, 116-117 en WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 9-10.

²³⁵ STENSLAND, *Habsburg communication*, 116 en L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis van het zuiden, 1585-1609', J. ANDRIESEN e.a. red. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, Utrecht, 1952, 256.

²³⁶ *Poinctz et articles sovbs lesqvelz les Magistratz, Consaulx & Doyens de la Ville de Gand*, C1.

²³⁷ H. DE SCHEPPER, 'De Reconquista mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588', M. CLOET e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, 268-269.

²³⁸ *Discours ov briefve description du siege & prinse de la ville de Nuys. Faict par le Tres-illustre & victorieux Seigneur le Prince de Parma &c. Gouverneur & Capitaine General du Pais-bas, le 26 de Iuillet 1586*, en Anuers, Matthieu de Rische, 1586, A2-A3.

Wederom was de overwinning ingegeven door God, die de eenheid versterkte. Desondanks waren er geen werken over de verdere opmars van de landvoogd, geen over de Armada en geen over de Franse burgeroorlog. Kenden de Franstalige gewesten een stilte? Zo leek het inderdaad, niettegenstaande dat ze nog wel werken bleven drukken zoals in het volgende deel duidelijk zal worden.

4.2 Het onderwerp verandert, de boodschap niet (1585-1590)

Met uitzondering van de *Tragoedie novvelle* werd er in de Franstalige gewesten weinig spectaculairs gedrukt tussen 1585 en 1590. De werken die verschenen, zijn minder bruikbaar voor de reconstructie van het patriabeeld omdat ze andere onderwerpen dan de Opstand zelf beschreven. Toch lijkt het zinvol om even in te gaan op enkelen omdat ze iets zeggen over de veranderende context na de val van Antwerpen. Zo verschenen er in de eerste plaats literaire of wetenschappelijke boeken, heiligenlevens, buitenlands-religieus nieuws en officiële stukken als oorkondes. Het werk *Novvelles de l'an 1587 des royaumes de Japon et de Chine*, gedrukt bij Bogard in 1588, vermeldde bijvoorbeeld de missioneringswerken van de Jezuïeten in China en Japan.²³⁹ Het lijkt misschien merkwaardig dat zulke werken gedrukt werden, terwijl werken over de landvoogd of over de *Armada* de drukpersen in de Franstalige gewesten niet haalden. Toch is gezien de plaats van druk het al minder merkwaardig, zo stelde Labarre. Dowai kende onder andere een jezuïtische meerderheid en was een universiteitsstad met drukkerij. Dat een dergelijk drukwerk net daar circuleerde, maakt het plots minder vreemd.²⁴⁰

Zulke werken vertelden dus iets over de context en het klimaat waar de Nederlanden zich na 1585 in bevonden. Zo vond er na de val van Antwerpen een heropleving van het katholicisme plaats, iets dat werken als *Novvelles de l'an 1587* duidelijk maakten. Nieuwe religieuze, contrareformatorische groepen trachtten de samenleving opnieuw warm te maken voor het katholicisme. De grootste speler daarin waren bovendien de Jezuïeten die probeerden de samenleving via zondagscholen herop te voeden en hen wapens aan te reiken tegen het

²³⁹ Willem Hessels van Est, *Novvelles de l'an MDLXXXVII des royaumes de Japon et de Chine situez aus Indes Orientales, tiriées d'une lettre du Prouvincial de la Compagnie de IESVS aus Indes, écrite en Cochin le xiiij. de Januier MDLXXXVII. & enuoyée à Rome au R. P. General de ladicte Compagnie*, a Dovay, chez Iean Bogard, 1588. Willem Hessels van Est was priester, godsgeleerde en geschiedschrijver die werd geboren in Gorinchem in 1542. Hij studeerde theologie in Leuven en was leerling van Michael Baius, Tiletanus en Johannes Hessels. In 1567 werd hij benoemd tot professor in de filosofie en in 1580 promoveerde hij tot doctor in de theologie. In 1582 benoemde Philips II hem tot president van het koninklijk seminarie, opgericht in de nieuwe universiteit van Douai en tevens tot professor der theologische faculteit.

²⁴⁰ LABARRE, 'Impressions en flamand', 31-35 en LABARRE, *L'imprimerie et l'édition à Douai*, 102-109.

protestantisme. Pollmann stelde in haar werk *Catholic Identity* vast dat die nieuwe religieuze groeperingen ervoor zorgden dat de eenheid binnen de Nederlanden mogelijk in het gedrang kwam en dat beide delen van het land hun eigen weg opgingen. Tegen 1609 was die scheiding zichtbaar aanwezig, zoals ze ook eerder in haar artikel *No man's land* beargumenteerde.²⁴¹

Ook Janssen werkte in zijn studie *The Counter-Reformation of the Refugee* in de lijn van Pollmann.²⁴² Hij betoogde dat de pogingen tot hervorming en hernieuwing van het katholicisme krachtiger werden toen Antwerpen viel. Terugkerende bannelingen die in de jaren 1570 vaak wegtrrokken richting Dowai en Keulen, trachtten na 1585 het katholicisme herin te voeren. Die pogingen, die voornamelijk een succes kende in de zuidelijke delen, werden zoals gezegd het sterkst gedragen door de Jezuïeten. Het was door de ballingschap dat de katholieken zich wapenden tegen het protestantisme en vanaf midden jaren 1580 grote delen van de Nederlanden heroverden op het protestantisme. Zo waren volgens Thijs tussen augustus 1589 en december 1590 drieduizend protestanten in Antwerpen overgegaan naar het katholicisme, wat het relatieve succes aanduidde. Ook Soen stelde dat de piek in 1589 lag, waaruit ze met reden concludeerde dat velen hun reconciliatie uitstelden tot het allerlaatste moment. Misschien was hun reconciliatie inderdaad opportunistisch te noemen.

Janssens studie toonde ook aan dat er een dynamische wisselwerking was tussen de staat en initiatieven van beneden uit. Geen van beide groepen had met andere woorden een exclusief voorrecht in de contrareformatie, een stelling die onder andere Stensland overnam. Het succes van de contrareformatie luidde ook een periode van geleidelijke vervreemding in, die volgens Janssen tijdens het intreden van het Bestand sterk zichtbaar was. Zo werd Brabo, het boegbeeld van Antwerpen, vervangen door de Heilige Maagd. Wanneer Noordelingen na 1609 Antwerpen bezochten, moest dat ongetwijfeld een eigenaardig beeld zijn geweest. Rekening houdend met die vervreemding concludeerde Janssen dat de katholieke bannelingen tijdens de Nederlandse Opstand een “blessing in disguise” waren voor het katholieke doel in

²⁴¹ POLLMANN, *Catholic Identity*, 143-149 en POLLMANN, ‘No man's land’, 41-60. Het werk *Catholic Identity* herdefinieerde volgens de Oxford historicus Jan Machielsen en de Nederlandse historicus Jaap Geraerts onze kennis betreffende zowel de katholieke hervorming als de Nederlandse Opstand. De Boston historica Barbara Diefendorf stelde dan weer terecht dat Pollmann te weinig aandacht gaf aan de Franstalige gewesten terwijl ze er wel dagboeken van onderzocht: B.B. DIEFENDORF, ‘Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands. A View from South of the Border’, *BMGN*, 126 (2011), 86, J. GERAERTS, Bespreking van J. POLLMANN, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011, *De Zeventiende Eeuw : Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief*, 28 (2012), 85-87, J. MACHIELSEN, Bespreking van J. POLLMANN, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011, *The English Historical Review*, 127 (2012), 168-169.

²⁴² JANSSEN, ‘the Counter-Reformation of the Refugee’, 691-692.

geheel West-Europa.²⁴³ Ook hij kwam dus tot de conclusie dat reeds tijdens het Bestand een verscheurd patriabeeld tussen Noord en Zuid aanwezig was, mede veroorzaakt door de val van Antwerpen. Daarmee plaatste hij zich in de lijn van onder andere Van der Essen, Andriessen, Pipkin en Pollmann. Hoewel Janssen voldoende aandacht spendeerde aan Dowai als belangrijk centrum, slaagde hij er niet in de Franstalige gewesten als geheel te bestuderen. Terugkerende bannelingen zorgden inderdaad voor een hernieuwde katholieke identiteit in Vlaanderen en Brabant, maar dat was minder het geval voor de Franstalige gewesten, waar die katholieke identiteit altijd aanwezig is gebleven. Niettegenstaande dat zijn conclusies zeker en vast waar zijn, blijft het jammer dat de Franstalige gewesten wederom onbelicht bleven.

In de context van de katholieke heropleving paste dan ook het Bergense werk *Novveaux advertisementz des choses qui se sont passees en la Chine, et av Iapon*. Daarnaast drukte Michel in 1587 eveneens de *Declaration de la doctrine chretienne* dat de eerste editie was van de nieuwe catechismus.²⁴⁴ Jammer genoeg vertelden zulke pamfletten dus weinig toch niets over het vaderlandsbeeld. De Schepper stelde echter wel dat “het vaderland een monarchale en uniform rooms-katholieke identiteit hoorde aan te kweken”. Klopt het dat er twee ‘klein-Nederlandse’ zelfbeelden ontstonden, waarvan het één rooms-katholiek was en het ander calvinistisch?²⁴⁵ De werken lieten in ieder geval van een sterkere katholieke identiteit blijken, hoewel de Franstalige gewesten dat beeld reeds na de Unie van Atrecht verspreidden. Daardoor hoeft een katholiek vaderlandsbeeld niet in te houden dat de Franstalige gewesten de gehele Nederlanden niet meer als hun vaderland zagen. Voor de Nederlandstalige gewesten kon dat echter wel het geval zijn, hoewel echter recente studies van Pollmann en Van Zuilen het tegendeel doen vermoeden.²⁴⁶

Tevens vertelden de meeste edicten, ordonnanties en plakkatens die Michel mocht drukken in Bergen weinig tot niets over het vaderlandsbeeld. Een betere vraag is misschien waarom hij er zoveel drukte? Was er daar nood toe? Zoals reeds in het vorige hoofdstuk werd aangehaald,

²⁴³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 69-71, JANSSEN, ‘the Counter-Reformation of the Refugee, 687-692 SOEN, ‘De reconciliatie van “kettters”’, 355, STENSLAND, *Habsburg communication*, 126-127 en THIJS, *Van Geuzenstad*, 40-41.

²⁴⁴ *Declaration de la doctrine chretienne*, a Mons, chez Charles Michel, 1587 en *Novveaux advertisementz des choses qui se sont passees en la Chine, et av Iapon et dv retour des Princes Iaponois, qui l’an 1585 vindrent à Rome, & de leur arriüée aus Indes. Le tout tiré d’aucunes lettres enuoyées à Rome au General de la Compagnie de IESVS*, a Dovay, chez Iean Bogard, 1589.

²⁴⁵ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 68-74.

²⁴⁶ POLLMANN, ‘No man’s land’, 42-43 en VAN ZUILEN, ‘The Politics of Dividing the Nation’, 61.

was volgens Pollmann de vrijheid van religiekeuze voor de inwoners van een stad van groot belang geweest voor de latere Nederlanden. Velen trokken weg uit de heroverde gebieden waardoor de populatie in de zuidelijke delen sterk afnam. De bevolking van Antwerpen was de jaren na 1585 volgens Asaert, De Schepper en Thijs gehalveerd tot ongeveer 48,000 inwoners. Ook Brugge en Gent ondergingen hetzelfde lot. Daarenboven was de oogst van 1586 de slechtste sinds jaren waardoor de graanprijzen sterk stegen. Door de blijvende oorlogsvoering en rondtrekkende soldaten, raakte veel leven op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden ontregeld. Bovendien brak munitie uit wanneer Farnese kort na de val van Antwerpen verder naar het noorden oprukte. Het was de eerste munitie sinds jaren en tegelijkertijd de eerste van een veertigtal over de komende tweeëntwintig jaren die telkens opnieuw de mobiliteit van de koninklijke troepen verlamden, zo betoogde De Schepper. Reizen van de ene naar de andere stad hield dus vele gevaren in. Met de blokkade van de Schelde stopte na 1585 de gouden eeuw van Antwerpen en waren er jaren van hongersnood in vele delen in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen. Rond 1600 had emigratie, geweld en honger het bevolkingsaantal van de Zuidelijke Nederlanden met een half miljoen doen afnemen tot respectievelijk 1.275.000 inwoners, aldus Asaert, De Schepper en Thijs.²⁴⁷

Reageerden de koning en landvoogd op de problemen waarmee de Nederlanden te kampen hadden? Op het eerste zicht deden ze dat inderdaad. Tussen 1586 en 1593 werden in de Franstalige gewesten meerdere edicten gepubliceerd die de dagdagelijkse problemen moesten aanpakken. Daarin probeerden ze een vuist te maken tegen de hoge graanprijzen, de roverij en de problemen met de militaire discipline. Voor dat laatste had de auteur van het *Advertissement chrestien* in 1582 net gewaarschuwd. Enkel door disciplineren zouden de vreemde troepen een remedie kunnen zijn voor de troebelen in de Nederlanden. Het leek nu echter dat die remedie tegen hen keerde.²⁴⁸ Van de edicten werden de meesten gedrukt in Vlaanderen en Brabant omdat daar de toestand slechter was dan in bijvoorbeeld

²⁴⁷ ASAERT, *De val van Antwerpen*, 46, C. BRUNEEL, 'Conjonctures démographiques en milieu rural (1575-1650). Le miroir des visites décanales en Brabant et en Flandre', C. BRUNEEL e.a. red., *Les "Trente Glorieuses" (circa 1600 - circa 1630) / Pays-Bas méridionaux et France septentrionale : aspects économiques, sociaux et religieux au temps des archiducs Albert et Isabelle*, Brussel, 2010, 175-208, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 68-69, DE SCHEPPER, *Belgium Nostrum*, 65-66, DE SCHEPPER, 'De Reconquista mislukt', 268, POLLMANN, *Catholic Identity*, 125-127, STENSLAND, *Habsburgs communication*, 115, 125 en THIJS, *Van Geuzenstad tot Katholiek Bolwerk*, 37-39.

²⁴⁸ *Advertissement chrestien*, D1-D2.

Henegouwen.²⁴⁹ Toch drukte ook Michel tussen 1585 en 1590 zeven verschillende edicten die bewaard zijn gebleven. Slechts één daarvan zal kort worden uitgelicht.

In 1588 verscheen het werk *Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire*, dat handelde over de hoge graanprijzen in Henegouwen.²⁵⁰ Het bestond uit twee brieven (één van Farnese en één van Filips II) Emmanuel-Filibert van Lalaing. In de eerste brief, die dateerde van 21 april, haalde de landvoogd kort de problemen betreffende de hoge graanprijzen aan en stelde dat er een ordonnantie zou komen om het probleem op te lossen.²⁵¹ Die ordonnantie werd dan in het tweede deel verder uitgelegd.

Daarin werden ook de hoge graanprijzen aangekaart, maar faalde het in het vermelden van de voornaamste reden van het probleem, namelijk dat het platteland niet meer veilig was voor boeren om erop te leven en te werken. De brief vermeldde wel dat “ceste miserable guerre” ervoor zorgden dat er heel wat wanorde was in een aantal delen van het land maar dat was niet de belangrijkste reden. In de plaats daarvan was er een focus op het vermeende feit dat handelaars grote delen van het graan opkochten en zo de handel monopoliseerden, waardoor de prijzen sterk stegen. Waarschijnlijk waren er wel handelaars die dat deden, maar dat was echter niet de hoofdoorzaak van het probleem. Zowel landvoogd als koning slaagden er duidelijk niet in om de daadwerkelijke oorzaak aan te pakken. Wat ze deden, waren de overtreders geldelijk straffen en ze indien nodig behandelen als vagebonden.²⁵² Hetzelfde gold voor andere graanediten in Vlaanderen en Brabant.²⁵³ Stensland besloot terecht dat de edicten lieten uitschijnen dat het regime wel maatregelen nam om de problemen op te lossen, maar dat ze er niet in slaagden een uniform, positief beeld van het regime als beschermer van de inwoners en de eenheid op te hangen.²⁵⁴

Hetzelfde was van toepassing op al de andere edicten, plakkaten en ordonnanties die Michel drukten.²⁵⁵ Desondanks stond er wederom niets in vermeld dat betrekking kon hebben

²⁴⁹ BRUNEEL, ‘Conjonctures démographiques’, 205-207.

²⁵⁰ *Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire, svr la generalite des mestiers, mainoeuvres, artifices, salaires & labeurs, &c*, a Mons, chez Charles Michel, 1588.

²⁵¹ *Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire*, A2.

²⁵² *Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire*, A3-A4.

²⁵³ Bijvoorbeeld : *Ordonnance du Roy contenant commandement de faire Recherche des grains tant és villes que plat plat pays* (Gent, 1587) en *Novveav placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire. Pour plus pres pourueoir contre les apparentes chiertez du grains, Monopoles, & aultres exces & abuz* (Brussel, 1587) : STENSLAND, *Habsburgs communication*, 190, voetnoot 83.

²⁵⁴ STENSLAND, *Habsburgs communication*, 125.

²⁵⁵ *Ordonnance et placcart dv Roy nostre Sire, svr le fait de l'entrecours, & Marchandise des Grains*, a Mons, Charles Michel, 1586, *Ordonnance faictes par monseigneur le marquis de Renty, gouverneur capitaine general & grand Bailly de Haynnau, & les gens du conseil du Roy à Mons, pour l'execution du Placcart de sa Majesté*

op het vaderlandsbeeld. Hoewel de Franstalige gewesten gretig drukten, bleven relevante werken uit. Het leek haast of er een onderwerpsverandering in had plaatsgevonden. Terwijl zowel voor als na 1585 wantoestanden werden aangekaart, lag het verschil na 1585 echter in het feit dat de klachten enkel betrekking hadden op een deel van de Nederlanden en waren veroorzaakt door aanhoudende oorlog, het onderwerp dat de werken voordien hanteerden. Bedoelde Duke dat met een terugkeer naar een regionale invulling van het vaderlandsbeeld? Waarschijnlijk niet, het algemene vaderlandsbeeld bleef nog overeind zoals uit de *Tragoedie novvelle* bleek. De Franstalige gewesten bleven oproepen voor de algemene eenheid van het de Nederlanden, ook al leverden ze kwantitatief veel minder werken. Toch zouden er na 1590 nog een aantal verschijnen.²⁵⁶

4.3 De boodschap verandert (1590-1609)

Na 1585 was er dus sprake van een onderwerpsverandering in de werken van de Franstalige gewesten. Lokale problemen en een katholieke heropleving beheersten hoofdzakelijk het discours, en deden dat ook nog in de jaren 1590. Daarenboven zorgde de beslissing van Filips II tot hulpverlening aan de Katholieke Liga in Frankrijk ervoor dat veel territorium dat Farnese in een voorgaande periode had veroverd, verloren ging. Voornamelijk het noordoosten en gebieden in Noord-Brabant vielen in handen van de opstandelingen. Tot overmaat van ramp had in het Noorden in 1588 de vestiging van de Republiek der Verenigde Nederlanden plaatsgevonden. Farnese die vanaf 1589 door een nieuwe, ditmaal ernstige aanval van oedeem werd getroffen, stierf uiteindelijk begin december 1592 in Atrecht.²⁵⁷

Net zoals er geen berichtgevingen kwamen van zijn overwinningen in Frankrijk, kwamen er ook geen werken van de Franstalige gewesten in omloop over zijn dood. Die virtuele afwezigheid van de landvoogd het drukwerk vertelde volgens Stensland iets over de

du xxvij.e d'Apuril dernier, sur le taux & reiglement mentionné audict Placcart, publié le xij.e d'Aoust. 1588, a Mons, Charles Michel, 1588, Placcart de Sa Maieste svr la moderation, et tauxations des Gaiges, Sallaires, & Journées des Seruiteurs, & Manouuriers, aussi du pris des Viures, denrees & semblables choses, a Mons, chez Charles Michel, 1589, Edict et placcart dv Roy nostre Sire, sur le fait des monnoyes d'or & d'argent, publié le xxxiie, de Iuing, 1590, a Mons, Charles Michel, 1590, Ordonnances et statvtz de Son Alteze, Sur le reiglement de la Iustice en son Pays de Liege, a Mons, Charles Michel, 1590 en Edict, et placcart de sa Maieste sur le fait des hommicides, a Mons, Charles Michel, 1590.

²⁵⁶ DUKE, 'Dissident Propaganda', 115-118, DUKE, 'In Defence of the Common Fatherland, 238-239 en DUKE, 'The Elusive Netherlands', 29-37.

²⁵⁷ H. DE SCHEPPER, 'De katholieke Nederlanden van 1589 tot 1609', M. CLOET e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1579, 279-280, GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 157-158 en PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 222.

aanpak van de publieke opinie die Filips II, de landvoogd en de propagandamachine volgden. Enkel positief nieuws waaruit ze een voordeel haalden, circuleerde. Een goed voorbeeld daarvan waren zoals gezegd de reconciliatieverdragen die als officieel drukwerk werden gedrukt en verspreid. Nederlagen en tegenslagen werden in alle stilte verzwegen of geraakten niet door de censuur.²⁵⁸

Toch blijft het vreemd dat de overwinningen in Frankrijk niet verspreid werden. Was dat geen positief nieuws of werd de propagandamachine tegengehouden door iets of iemand? Een mogelijk verklaring kan misschien gevonden worden in de toenemende onpopulariteit van de landvoogd in zowel de Nederlanden als Madrid. Van der Essen, De Schepper en Parker stelden dat Farnese's dood een geluk bij een ongeluk was. Hij bleef namelijk zo bespaard van een oneervol einde. Filips II had immers graaf De Fuentes, zijn persoonlijke afgevaardigde, naar Farnese gestuurd om hem te ontslaan, te arresteren en naar Spanje terug te zenden. Door de beschuldigingen van insubordinatie en corruptie die vanuit verschillende zijden tegen de landvoogd werden geuit, kwam Filips II onder druk te staan om te reageren. Bovendien hadden de 32 miljoen gulden die hij hem begin jaren 1590 had gestuurd, niets anders opgeleverd dan muiterijen en nederlagen. Daarbij kwam ook nog eens dat Farnese de bevelen tot terugkeer naar Frankrijk had genegeerd, zo betoogden ze. Op die manier kwam hij ook in diskrediet bij het Hof in Madrid.²⁵⁹

Het zou dus inderdaad kunnen dat propagandamachine sterk afhankelijk was van een persoonlijke inbreng en dat Farnese zelf de werken rond zijn overwinningen tegenhield, een redenering die ook Stensland hanteerde. Het zou ook kunnen verklaren waarom de Franstalige gewesten zo goed als niets drukten over de dood van Oranje. Rekening houdend met de geruchten die over de landvoogd in omloop waren, zou het net nadelig zijn geweest om een positief beeld van hem op te hangen. Waarschijnlijk had Farnese dat begrepen en wilde hij op die manier niet nog meer olie op het vuur gooien, al blijft dat natuurlijk speculatie.²⁶⁰

De dood van Farnese bracht echter geen oplossing voor de problemen, maar betekende net het ontstaan van meer. Eén van die problemen was dat twee personen aanspraak maakten om hem op te volgen: Fuentes, die door Filips II tevens was gestuurd om de landvoogd op te volgen

²⁵⁸ STENSLAND, *Habsburg communication*, 131, STENSLAND, 'Not as bad as all that', 94-95 en SOEN, 'Reconquista and Reconciliation', 18.

²⁵⁹ DE SCHEPPER, 'De katholieke Nederlanden', 279-281 en PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 220-223 en VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis van het Zuiden', 258-263.

²⁶⁰ STENSLAND, *Habsburg communication*, 131.

als militair bevelhebber, en graaf Mansfelt die als interim-landvoogd in Brussel werd aangesteld.²⁶¹ Geen van beide wilde de ander erkennen waardoor de regering in Brussel begon te disfunctioneren. De troepen kregen tegenstijdige bevelen, er ontstonden muiterijen, verschillende functies werden dubbel bekleed en de inwoners van de Nederlanden waren boos omdat de troepen zich niet konden focussen op één doel. Daarenboven ontstonden onlusten als gevolg van nieuwe belastingen voor de financiering van de oorlog in Frankrijk, onlusten die enkel maar toenamen toen duidelijk werd dat de troepen niets met het geld aanvingen. Moesten er werken uit de Franstalige gewesten geweest zijn die handelden over die factiestrijd, dan zijn ze niet bewaard gebleven.²⁶²

In die context verscheen het pamflet *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas*, dat werd gedrukt in Atrecht door Guillaume de la Rivière en geschreven door Maximiliaan de Wignacourt.²⁶³ Wignacourt werd geboren in Atrecht omstreeks 1560 en studeerde onder andere bij Justus Lipsius in Leuven. In 1582 was hij te Londen in dienst van Bernardino de Mendoza, gezant van de Spaanse kroon in Engeland. Vanuit die functie kwam hij uiteindelijk in de hofhouding van Filips II terecht. Daarnaast schreef hij geregeld een aantal gedichten, zo ook voor Margaretha van Parma, in de hoop geld en bescherming te krijgen. In 1591 was hij echter weer in dienst van Mendoza, die zich toen als gezant in Parijs bevond en werkte aan een verslag van de gebeurtenissen in de Nederlanden. Uiteindelijk schreef Wignacourt in 1593 zijn *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas* dat voornamelijk een katholieke interpretatie was van de troebelen in de Nederlanden.²⁶⁴

Zijn werk was eerder een uitzondering, omdat het één van de weinige werken was dat handelde over de wantoestanden in de Nederlanden begin jaren 1590. Er circuleerden wel memo's en brieven over het onderwerp, maar die waren vaak in het nadeel van het Spaanse Habsburgse Rijk. Zo schreef Lipsius in 1595 de toestand toe aan Filips II, die teveel aandacht had voor zaken die niets te maken hadden met de Nederlanden.²⁶⁵ Dat zulke werken niet in omloop waren, is dus niet merkwaardig. Ze zouden simpelweg niet door de censuur zijn

²⁶¹ Pieter-Ernst van Mansfelt was gouverneur van Luxemburg, begeleidde Margaretha van Parma in 1583 terug naar Italië en bleef loyaal onder Don Juan en Farnese: SOEN, *Vredeshandel*, 158, 163, 333-334.

²⁶² DE SCHEPPER, 'De katholieke Nederlanden', 280-281, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 223, STENSLAND, *Habsburg communication*, 118-123, SOEN, *Vredeshandel*, 163 en VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis van het Zuiden', 258-260, 262-26.

²⁶³ Maximiliaan de Wignacourt, *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas. Auquel sont deductes les causes de ses troubles, & calamitez, & leur remedes*, a Arras, de Guillaume de la Riuere, 1593.

²⁶⁴ A. VAN DER LEM, 'Wignacourt, Maximiliaan de' *De Tachtigjarige Oorlog* (<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/geschiedschrijvers/Pages/Wignacourt.aspx>). Geraadpleegd op 25 april 2014.

²⁶⁵ STENSLAND, *Habsburg communication*, 122-123.

geraakt. Wignacourt zelf toonde in het *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas* ook aan dat er problemen waren, maar legde in tegenstelling tot vele memo's en brieven, de schuld niet bij de corruptie, het politiek wanbeleid of de militaire *overstretch*. In plaats daarvan herhaalde hij de boodschap van het vele drukwerk dat circuleerde vlak na de Unie van Atrecht en sloot zo mooi aan bij werken als de *Lettre intercepte* en *Le renart decouvert*. Hoewel zijn vertoog minder geladen en meer bedacht was, bleek zijn boodschap toch opnieuw te zijn dat de calvinisten schuldig waren aan de verdeeldheid in de Nederlanden. Zij wilden namelijk “l'Eglise et l'Estat, le deux ioincts par la disposition de Dieu” omverwerpen. Wederom was de ‘nieuwe religie’ de oorzaak van de troebelen en de tweedracht in de Nederlanden.²⁶⁶

Opvallend was wel dat Wignacourt Oranje, Holland en Zeeland niet vernoemde en eigenlijk ook geen verloop van de gebeurtenissen gaf sinds 1566. Dat hadden andere werken vaak wel gedaan, waaronder de *Tragoedie nouvelle* zelfs nog. Het *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas* was daarenboven zoals gezegd minder geladen geschreven, in tegenstelling tot bijvoorbeeld *Le renart decouvert*. Hoewel de boodschap hetzelfde was, was de manier waarop hij die verkondigde anders. Wignacourt was tevens een voorstander van de militaire inmenging in Frankrijk omdat het voor een “restablissement & tranquillité de l'Eglise” zou zorgen. Daarnaast was het welzijn voor het gehele vaderland een belangrijk doel. Op die manier sloot hij dus wederom mooi aan de reeds besproken werken in het eerste en tweede hoofdstuk. Dat vaderland bestond ook volgens hem uit “les Pays Bas” of de Nederlanden.²⁶⁷

Zijn werk was dus eerder exceptioneel, ook omdat het niet anoniem werd gepubliceerd. Niet veel werken hadden dat ook gedaan, zoals de *Demonstration par laquelle clairement* van Libertus van Houthem. Op zich was het pamflet ook helemaal niet nefast voor vorst of landvoogd. Wignacourt verheerlijkte namelijk haast de koning in zowel het pamflet als in de brief aan de lezer. Filips II maakte er namelijk werk van om “remettre cest Estat au moule de sa perfection”. Hij was dus degene die zich inzette om de eenheid van het vaderland te bewaren. Verder prees hij hem om zijn moed en goedheid wat hem tot een waardig lid van het Habsburgs huis maakte.²⁶⁸ Waarom hij dat deed, is niet duidelijk. Stensland stelde dat het iets weg had van een sollicitatiebrief en persoonlijk leek het daar ook op. Zij stelde namelijk dat “it seems likely that the pamphlet was Wignacourt's attempt to bring himself to royal

²⁶⁶ STENSLAND, *Habsburg communication*, 122-123 en *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas*, A2-A3, A6.

²⁶⁷ *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas*, A3-A6, A8, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 4 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 20-22, 36-38.

²⁶⁸ *Ibidem*, A7-A8.

attention [...] in return for protection and money”.²⁶⁹ Als dat zo is, waren zijn intenties voor het schrijven van het pamflet dan niet puur opportunistisch te noemen? Waarschijnlijk wel maar dat kan misschien ook gezegd worden van *Le retour de la concorde* en *Le renart decouvert*. Hoe dan ook, het *Discovrs svr l’Estat des Pays Bas* was een uitzonderingspamflet in de jaren 1590 die dezelfde boodschap verkondigde als werken tussen 1579 en 1582. Het jammere is wel dat het een uitzondering was. Nog steeds haalde de Franstalige gewesten niet het niveau dat ze eens hadden gekend.

Ook verbeterde de situatie voor de Nederlanden niet. Hoewel op 13 juli 1593 een wapenstilstand werd gesloten met Hendrik van Navarra die tot april 1594 stand zou houden, maakten de opstandelingen toch gebruik van het opnieuw door mouterijen verlamde Spaanse leger, om wederom een aantal gebieden in Noord-Brabant en Groningen te veroveren. Tot overmaat van ramp stierf de sinds een jaar benoemde landvoogd Ernst van Oostenrijk in februari 1595, waardoor opnieuw tijdelijk een machtsvacuüm ontstond. Door die context werd het werk *Sommaire de la description generale de tovs les Pays Bas* waarschijnlijk gedrukt, dat een anonieme herdruk van de reeds overleden Lodovico Guicciardini was. Daarin beschreef hij de Nederlanden, “les Pays Bas”, sinds de klassieke oudheid. Dat het werk opnieuw verscheen wanneer de Nederlanden zich in een erbarmelijke situatie bevonden, is dus niet vreemd. Toch wordt er niet verder op ingegaan omdat het ruim over de honderd pagina’s lang is.²⁷⁰ Desondanks wist de nieuwe aangestelde landvoogd Albrecht, opnieuw een neef van Filips II, in 1596 Calais en Ardres op de Fransen en Hulst op de ‘rebellens’ te heroveren.²⁷¹ Over de inname van Calais verscheen in datzelfde jaar in Bergen het pamflet *Discovrs veritable des choses advenves av siege de Calais*.

Op zich was de opzet van het pamflet andermaal niet veel verschillend met de pamfletten rond 1580 en het Antwerpse pamflet van 1586 over de slag bij Neuss. Het was opnieuw een goddelijk geïnspireerde strijd dat als een propagandastuk in het voordeel van de koning, landvoogd en gereconcilieerde gebieden dienden te fungeren.²⁷² Opvallend was wel de vermelding dat Calais uit de klauwen van Holland en Zeeland waren verwijderd. Ditmaal

²⁶⁹ STENSLAND, *Habsburg communication*, 123.

²⁷⁰ *Sommaire de la description generale de tovs les Pays Bas*.

²⁷¹ PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 222-226 en VAN DER ESSEN, ‘Politieke geschiedenis van het Zuiden’, 263-266.

²⁷² *Discovrs veritable des choses advenves av siege de Calais. Mese en l’obeissance de Sa Majesté Catholique par son Alteze Serenissime le 17 d’Auril 1596*, a Mons, Charles Michel, 1596, A2-B1.

werd expliciet aangehaald dat beide gewesten schuldig waren aan de strijd en niet zozeer meer bedrogen waren door Oranje en diens aanhangers, iets dat de *Tragoedie novvelle* nog wel deed. Dat was volgens onder andere Van Zuilen en de Britse historicus Paul Arblaster geen vreemde evolutie. De vele verwijten die aanvankelijk tegen Oranje waren gericht, verschoven na diens dood naar Holland en Zeeland. De ‘rebellens’ die na 1585 vaak ‘Hollanders’ werden genoemd en de noordelijke gewesten waren nu plots de oorzaak voor de verdeeldheid binnen de Nederlanden in plaats van Oranje.²⁷³ Door aanvankelijk Oranje centraal te plaatsen in de argumentatie van vele pamfletten, verschoof de schuld van de niet-loyalistische gewesten naar hem. Dat was nu echter niet meer het geval. Door de creatie van dat nieuwe vijandsbeeld in het Zuiden (zowel door de Nederlandstalige als Franstalige gewesten), leek het of de Nederlanden op weg waren naar een mentale scheiding en vervreemding.

Uiteindelijk besloot Filips II zich neer te leggen bij zijn gefaalde Franse politiek en werd op 2 mei 1598 de Vrede van Vervins gesloten. Werken over de vrede werden gedrukt, ook in de Franstalige gewesten. Er werd zelfs een lied uitgebracht dat hoopte op een snel wederkerende voorspoed:

Vous Citoyens & Paysans, Femmes & aussi vos enfants
Laissez tous vos gemissemens, Faisez à Dieu remercyemens
Qui a mis fin a vos malheurs, Aux souspirs, sangloiz a tous pleurs.
Les Roys s'accordans comme Freres, Ont posez fin a noz miseres
Ceste pernicieuse guerre, S'estognera de ceste terre
Et en son lieu Astré viendra, Qui en repos nous maintiendra.²⁷⁴

Met de komst van de aartshertogen Isabella en Albrecht veranderde er ook heel wat voor de Nederlanden. Hun aanstelling tot nieuwe soevereinen van de Nederlanden maakte deel uit van een bruidsschat die de koning gaf. Het werd gepubliceerd in de Akte van Afstand en verspreid over de Nederlanden. Hun komst hield een belangrijk verschil in met hun voorgangers. Voor de eerste keer sinds Karel V in 1517 naar Madrid trok, verbleven er weer permanent soevereinen in de Nederlanden. Hoewel ze inderdaad de nieuwe soevereinen over de

²⁷³ *Discovrs veritable des choses advenves av siege de Calais*, B3, ANDRIESSEN, *De Jezuieten en het samenhorigheidsbesef*, 164-165, P. ARBLASTER, ‘Policy and publishing in the Habsburg Netherlands, 1585–1690’, B. DOOLEY en S.A. BARON red., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Londen/New York, 2001, 183, STENSLAND, *Habsburg communication*, 137 en VAN ZUILEN, ‘The Politics of Dividing the Nation?’, 66-67.

²⁷⁴ *Copie des lettres envoyees de son Alteze en Arras, povr la publication de la Paix le 7 Iuin 1598*, a Arras, chez Guillaume de la Riuiere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598 en *Chanson novvele povr rendre action de graces au bon Dieu touchant le paix faicte a Veruin entre les Roys*, a Arras, chez Guillaume de la Riuiere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598, A2.

Nederlanden waren, droeg de Akte toch ook een aantal beperkingen in zich. Zo moesten er sterke banden met Spanje blijven, het katholieke geloof gehandhaafd worden en moesten de kinderen van Albrecht en Isabella trouwen met iemand die door de Spaanse koning werd goedgekeurd. Zou het huwelijk kinderloos blijven, dan keerden de Nederlanden terug onder Spaans gezag.²⁷⁵ Belangrijk detail, Isabella zou alle gewesten in de Nederlanden overerven. Filips II achtte de opstandige gewesten nog steeds zijn bezit, zoals Groenveld tevens constateerde.²⁷⁶

Toch vertelde het drukwerk met de Akte niet het hele verhaal. Hun soevereiniteit hield namelijk een aantal beperkingen in. Om te beginnen bleef het Spaanse leger in de Nederlanden en werd hun beleid door Madrid bepaald. Daarnaast moesten de aartshertogen de ‘ketterij’ bestrijden en tot slot ook actief de opstandige gewesten heroveren. Die geheime clause zorgde er eigenlijk voor dat vrede via onderhandelingen virtueel onmogelijk werd. De enige manier waarop de noordelijke gewesten terug onder koninklijk gezag zouden komen, was via heroveringen zoals Farnese had gedaan. Op die manier waren Albrecht en Isabella niet meer dan landvoogden met bevelen en beperkingen, stelde de Belgische historicus Ernest Gossart meer dan een eeuw geleden. Tegen dat beeld is de Amerikaanse historicus Paul Allen recent nog ingegaan, iets dat de Amerikaanse Allyson Poska enkel maar toejuichte. Volgens haar toonde zijn werk onder andere aan dat de aartshertogen ook hun eigen politiek nastreefden, los van Madrid. Zo gebonden aan bevelen en beperkingen zoals Gossart beargumenteerde, waren ze dus niet. Ook Van der Essen poneerde in de jaren 1950 al een gelijkaardige stelling. De meeste historici hadden zich volgens hem te sterk laten beïnvloeden door de beperkingen die de Akte met zich meebracht. Volgens hen zouden de belangen van het land de aartshertogen weinig aan het hart hebben gelegen. Een stelling die dus ook volgens Van der Essen foutief was.²⁷⁷ Belangrijk detail: er verschenen geen werken in de Franstalige gewesten die berichtten over de verschillende intredes van de aartshertogen. Wederom bleef het er stil.

²⁷⁵ *Cession et Transport des Pays d’Embas et de Bourgogne fait par Philippe II Roy d’Espagne, a sa fille aisnée Isabelle, Clara, Eugenia, en avancement de son mariage avec l’archiduc Albert. Le Sixième du Mois de May de l’An 1598*, s.l., 1598, A2-B2.

²⁷⁶ Ibidem, A2 en GROENVELD, *De kogel door de kerk?*, 169.

²⁷⁷ P.C. ALLEN, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621. The Failure of Grand Strategy*, New Haven/Londen, 2000, 15-20, 111-112, 221, E. GOSSART, *La domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du règne de Philippe II*, Brussel, 1906, 209, A.M. POSKA, Bespreking van P.C. ALLEN, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621. The Failure of Grand Strategy*, New Haven/Londen, 2000, *Renaissance Quarterly*, 54 (2001), 284-285, STENSLAND, *Habsburg communication*, 133-134 en VAN DER ESSEN, ‘Politieke geschiedenis van het Zuiden’, 272-274.

Over de Akte van Afstand heeft de Leuvense historicus Bram De Ridder recent nog een vernieuwend werk geschreven. Daarin onderzocht hij de Akte als een vredespoging voor de troebelen in de Nederlanden. Het uitgangspunt van zijn werk waren de politieke reacties op de Akte van Afstand, die volgens hem verduidelijkt hoe de Akte haar plaats innam in het politieke spel tussen de Habsburgse partij en de Republiek. De receptie erop was verschillend in de Habsburgse Nederlanden en de Republiek. De Akte werd in de plaats door beide partijen gebruikt om hun eigen moreel gelijk te bevestigen, en niet vrede en eenheid tussen de noordelijke en zuidelijke gewesten te bekomen. De Republiek hield vast aan haar anti-Habsburgse politiek en rechtvaardigde zo haar strijd, terwijl het Zuiden de banden met de dynastie versterkte. Steeds meer plooiden beide Nederlanden op zichzelf terug, iets wat zich dus zoals gezegd ook reflecteerde in de terminologie van het drukwerk in de Franstalige gewesten.²⁷⁸

De soevereiniteit van de aartshertogen bleek duidelijk aanwezig in edicten betreffende de handel met het Noorden. Wanneer ze de handel met hen in 1599 verboden, beschermden ze de gereconcilieerde gewesten van bepaalde individuen in de noordelijke gewesten die voordeel haalden uit de miserabele situatie. Albrecht en Isabella stelden zich op die manier op als de beschermers van de zuidelijke delen van de Nederlanden. Dat beeld bleek ook duidelijk aanwezig in het Atrechts pamflet *Placart de Son Alteze serenissime*. Er werd gewezen op individuen die “faisans leurs prouffits de la ruine des autres”. Opnieuw stonden Holland en Zeeland centraal in de argumentatie. De vele opmerkingen waren inderdaad verschoven naar beide gewesten, zoals Van Zuilen en Arblaster stelden. Holland, Zeeland en de ‘rebellens’ waren nu plots verantwoordelijk “de toutes les calamitez trauaux, & ruines” waarmee de Nederlanden te maken hadden.²⁷⁹

Desondanks was het pamflet in zekere zin ook verzoenend. Het mocht dan wel Holland en Zeeland als oorzaak aanhalen, toch gaf het een aanzet om te reconciliëren voor “la concorde” binnen de Nederlanden. Die eendracht bestond uit trouw aan God, de koning en het vaderland, “lesdicts Pays bas”. Daarom dat de Staten in Brussel in naam van “leur souueraine

²⁷⁸ B. DE RIDDER, ‘De Akte van Afstand als pacificatiestrategie tijdens de Nederlandse Opstand (1597-1600)’, *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 65 (2012), 209-221.

²⁷⁹ *Placart de Son Alteze serenissime, contenant la declaration des bons deuoirs faicts vers ceux de Hollande & Zelande pour les amener a vne reconciliation. Ensemble, interdiction & deffences de communiquer & traffiquer avec lesdictes de Hollande, Zelande & tous leurs adherens subiectz de sadicte Alteze. Publié à Arras le Mercredy dix-septiesme de Mars 1599*, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1599, A3-A4.

Princesse, [...] ecrits lettres aux Estatz de Hollande, & autres adherens, pour les inuiter a vne reduction & vnion par ensemble soubz vng Chef & Prince, comme par auant”. De vrede en eendracht waren opnieuw voor het algemeen welzijn van het vaderland.²⁸⁰ De inhoud kwam op die manier overeen met de reeds besproken werken, maar ook met het *Discovrs svr l’Estat des Pays Bas*. Wel was er een verschil met de reconciliatieverdragen onder Farnese. Terwijl zowel hij als de aartshertogen streefden naar een restauratie van de eenheid onder Spaans Habsburgs gezag, kende de reconciliatiediscour van de aartshertogen geen generaal pardon en was er minder vergevingsgezindheid. De reconciliatietoon was met andere woorden verdwenen. De verschillende edicten zetten eerder het streven van Albrecht en Isabella naar eenheid voor de inwoners van de Nederlanden in het licht, waarbij de ‘rebellens’ bestempeld werden als vijanden, leugenaars en bedriegers die de rest van het land maskers voor de ogen zetten. De overeenkomsten in argumentatie met de eerdere anti-orangistische werken waren duidelijk aanwezig.

Net daarom dat de werken een dubbel karakter hadden. Enerzijds waren ze verzoenend en poogden Albrecht en Isabella de eenheid binnen de Nederlanden te herstellen, maar anderzijds lieten de werken ook uitschijnen dat er wel degelijk een grotere breuk was dan voorheen. Het was zoals Stensland correct beargumenteerde, namelijk dat de lokaal georganiseerde blijde inkomsten voor de aartshertogen sterk op de eenheid focusten, terwijl zulke ideeën veel minder centraal stonden in de werken.²⁸¹ Door een grotere groep verantwoordelijk te stellen, was de weg tot verzoening des te langer. Eenheid kon wel een te behalen doel blijven, het was toch de verdeeldheid die het meeste aandacht kreeg in de pamfletten rond 1600. Het lied dat handelde over de vrede van Vervins liet ook uitschijnen dat alle ‘kettens’ verantwoordelijk waren de troebelen in de Nederlanden:

Dieu face que la Verité, En viguer & auctorité
Suit maintenu par l’univers, Au despit de tous les pervers
Qui par la maudite heresie, Taschent semer la zizanie.

Dezelfde teneur viel terug te vinden in het lied over de herovering van Oostende en het pamflet *La Flandre conservee*, gedrukt in Atrecht in 1600.²⁸²

²⁸⁰ *Placart de Son Alteze serenissime*, A4-B2.

²⁸¹ STENSLAND, *Habsburg communication*, 138.

²⁸² *Chanson novele*, A3, *Chanson nouvelle de la rendition de la ville d’Ostende, sur la vois, quand viendra ce Roy d’Espagne*, s.l., [1604] en *La Flandre conservee, contenant vn discovrs en forme de lettre. Des desseings & euenementz de l’Armée rebelle en l’Année 1600*, a Arras, chez Robert Mavdhvy, 1600.

La Flandre conservee was een pamflet dat, zoals de ondertitel deed vermoeden, een beschrijving gaf van de gebeurtenissen van het rebelse leger tussen de slag bij Nieuwpoort en de slag bij Oostende. Hoewel de auteur niet zijn naam vermeldde, doet de gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen vermoeden dat hij een geprivilegieerde status had. Desondanks blijft het moeilijk om de auteur echt te achterhalen. Hoe dan ook, het pamflet was één lange aanklacht op de situatie van de Nederlanden, zijn vaderland. Natuurlijk kan de vraag gesteld worden waarom de auteur “Flandre” gebruikt en niet “les Pays Bas”. Volgens De Schepper en Duke was dat niet zo vreemd. De term *Flandre* was namelijk een pars pro toto voor de Nederlanden.²⁸³

Het pamflet zelf was al het ware de ‘*Le renart decouvert*’ van zijn tijd. Het stond vol met beschuldigen tegen de ‘rebellens’, Holland en Zeeland. Ook verwees het net als het *Discovrs svr les trovbles et miserres* en het *Advis svr le fait de la mvtvele vnion* naar klassieke verhalen. Verder hekelde de auteur de verdeeldheid en hoopte op een vereniging van “Ma Chere Patrie” onder de heerschappij van de aartshertogen, die hij ophemelde. Hij weende voor de ellende die “ces pauures Prouinces” moesten doorstaan en riep daarom iedereen op het juiste te doen. Wat de auteur daar mee bedoelde, maakte hij reeds in het begin van zijn betoog duidelijk: “peuples, peuples, rangez-vous soubs la iuste domination des puissances legitimes & superieures, que Dieu a accoustumé de fauriser”. Opnieuw moest de eenheid bewaard worden. Daarenboven was de auteur zeer lovend over zijn vaderland: “Ma Patrie desolée qui es le cueur de l’Europe, belle en la multitude de tes Villes, [...] mon pays qui par le benefice des eaux te rends habité de toutes sortes de nations, qui courent au trafic“. Verder bleek hij ook te spreken over “le bon Ange Belgicque” die als gids en goddelijk figuur de aartshertogen en diens onderdanen beschermde tegen de onlusten van de tijd. Zulke figuren waren niet vreemd. Ze drukten een soort algemene ‘Nederlandse’ identiteit uit, die men ook terugzag in allerlei figuren zoals de *Leo Belgicus*, die de eenheid binnen de Nederlanden verbeeldde.²⁸⁴

De lyrische omschrijving van het vaderland had echter te maken met een tendens die Andriessen reeds in de jaren 1940 waarnam. Hij stelde bijvoorbeeld vast dat het *Veridicus Belgicus* van de jezuïet Carolus Scribani een grote hoeveelheid aan vaderlandsliefde bevatte. Aan de hand van vele lofzangen en lyrische bewoordingen beschreef hij de Nederlanden. Voor hem vormden de Nederlanders een versmelting van Duitsers en Fransen, de twee

²⁸³ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 4 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 38.

²⁸⁴ *La Flandre conservee*, A2, B1-B3, H1, DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 75, POLLMANN, ‘No man’s land’, 49-50 en SAWYER, ‘Medium and Message’, 167-168.

machtigste volkeren, zodat de Duitse taaheid en de Franse geest een toppunt bereikten in hun gemeenschappelijke erfgenamen. Ze bezaten voor het aanleren van vreemde talen een wonderbaarlijk talent en waren daarenboven warmhartig in omgang. De hoeveelheid aan eufemismen kwam duidelijk sterk overeen met die van *La Flandre conservee*.²⁸⁵

Niettegenstaande dat de toon verzoeningsgezind trachtte te zijn, was de inhoud dat wederom minder. De beschuldigingen tegen de ‘rebellens’ en de noordelijke gewesten waren alles behalve pleitbezorgers voor een potentiële vrede te noemen. Het waren zij die Vlaanderen aanvielen en steden heroverden op het Spaanse gezag. Ze waren ‘vne Armée infidelle en pays de conquête’; Ze zorgden voor onlusten op het platteland; Ze profiteerden van de onwetendheid van brave inwoners in Holland en Zeeland, enzovoort. “Dieu prendra vengeance des Rebelles” besloot de auteur.²⁸⁶ Wederom paste het pamflet dus in de toonverschuiving. Arblaster stelde bovendien terecht vast dat bijna alle werken die in de Nederlanden tussen 1585 en 1690 gedrukt werden, suggereerden dat de Habsburgse dynastie een bolwerk was dat tegen de tirannie, heterodoxie en wreedheid van de calvinisten was.²⁸⁷

Pamfletten na 1585, zoals het *Placart de Son Alteze serenissime* en het *Discovrs veritable des choses advenves av siege de Calais*, wezen inderdaad sterk op de zagezegde schuld van de ‘rebellens’, Holland en Zeeland, waardoor de oorzaak van de troebelen bij een grotere groep mensen kwam te liggen dan dat pamfletten voor 1585 deden. Het is die houding die uiteindelijk de mentale scheiding en de vervreemding in de Nederlanden heeft teweeg gebracht. Daarmee sluiten de gegevens mooi aan bij de zogenaamde vervreemdingstheorie die Andriessen in 1957 poneerde. Tussen 1585 en 1609 was er volgens hem nog sprake van een sterk verlangen naar vrede en hereniging, maar werd dat gevoel tegelijkertijd overschaduwde door gevoelens van oppositie en vervreemding.²⁸⁸ De inwoners van de noordelijke gewesten werden plots allen onaangename rebellen, die de vijand waren van de ‘onschuldige’ mensen in het Zuiden. Die tendens was ook waarneembaar in de werken rond die tijd. Toch kunnen de Franstalige gewesten alleen niet schuldig zijn aan die scheiding omdat ze, en dat is het belangrijkste argument, kwantitatief veel minder drukten dan de Nederlandstalige gewesten.

²⁸⁵ ANDRIESSEN, ‘Nederlands Gemeenschapsbesef’, 1005-1019 en ANDRIESSEN, *De Jezüeten en het samenhorighedsbesef*, 79-82.

²⁸⁶ *La Flandre conservee*, B4-C1, C4, D2-D3, E1-E3, G2-G3, I4, K1-K2, M1, O1-O2.

²⁸⁷ ARBLASTER, ‘Policy and Publishing’, 183.

²⁸⁸ ANDRIESSEN, *De Jezüeten en het samenhorighedsbesef*, 323-324 en DUKE, ‘The Elusive Netherlands’, 36-37.

Stensland en Van Zuilen alleen al haalden in hun werken heel wat werken uit de Nederlandstalige gewesten aan die de niet-verzoenende boodschap met zich meedroegen.²⁸⁹

4.4 Besluit

De hereniging waarop zoveel pamfletten in de Franstalige gewesten hadden op aangestuurd, kwam er uiteindelijk niet. Op 9 april 1609 werd het Twaalfjarig Bestand ondertekend. In de noordelijke delen van de Nederlanden werd het Bestand met een dubbel gevoel onthaald, zo stelden Lamal en Van Zuilen terecht. In de aanloop voor 1609 hadden daar vele pamfletten gecirculeerd die zowel voor als tegen vrede met het Spaanse Habsburgse Rijk waren. In de zuidelijke delen van de Nederlanden was er een veel mindere dualiteit. Israel schreef dat toe aan het feit dat in het Zuiden het debat over de vrede veel minder het ‘onontwikkelde volk’ bereikte dan dat dat het geval was in het Noorden. Waarschijnlijk had het meer te maken met de gelijke gedachte die het Zuiden aanwezig was. De overgrote meerderheid wilde gewoon vrede. Er mag niet vergeten worden dat gewesten als Vlaanderen en Brabant sterk hadden geleden onder de troebelen, zowel financieel als op vlak van infrastructuur.²⁹⁰ Desondanks verschenen er geen vredespamfletten in de Franstalige gewesten. Enkel de belangrijkste drukcentra drukten er.²⁹¹ De Franstalige gewesten hadden hun glorie van drie decennia eerder nu blijkbaar helemaal verloren en het ideaal patriabeeld dat ze vooropstelden, kwam niet meer overeen met de werkelijkheid.

De val van Antwerpen bracht zeker veranderingen met zich mee, al bleef het de eerste jaren wat onduidelijk voor de Franstalige gewesten, omdat de relevante productie stil viel. Meer zelfs, het drukwerk dat wel verscheen, droeg een ander onderwerp. Daar waar eerst de troebelen werden aangeklaagd en de auteurs trachtten terug te keren naar een algemene eenheid ten voordelen van het vaderland, bleek dat ze in de eerste jaren na 1585 wederom wantoestanden aanklaagden. Toch was er een verschil. Ditmaal hadden de wantoestanden enkel betrekking op een deel van de Nederlanden en waren ze veroorzaakt door aanhoudende oorlog, het onderwerp die de werken voordien hanteerden. Uitzondering op die regel waren de

²⁸⁹ STENSLAND, *Habsburg communication*, 192-196, VAN ZUILEN, ‘Bronnen van identiteit’, 71-82 en VAN ZUILEN, ‘The Politics of Dividing the Nation?’, 66-79.

²⁹⁰ LAMAL, *Beter een oprechten krijgh dan een geveynsden peys*, ISRAEL, *De Republiek*, 450-451, PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 233-234, STENSLAND, *Habsburg communication*, 151-153 en ‘Bronnen van identiteit’, 71-82..

²⁹¹ Bijvoorbeeld: *Blijde tijdinghe van het bestant, tusschen sijne majesteyt [...] ende de Staten Generael van de Vereenichde Nederlanden*, Antwerpen, by Abraham Verhoeven, 1609 en *Articles de la trefve conclve et arrestee povr dovze ans, entre la Maté du Roy d'Espaigne [...] Et les Estatz des Prouinces Vnies du Pais bas d'autre*, a Bruxelles, par Rutger Velpius, 1609.

Tragoedie novvelle en het *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas*. Vanaf het einde van de jaren 1590 veranderde de toon. De 'rebellen' (en breder genomen de Noorderlingen), Holland en Zeeland waren nu plots de oorzaak voor de troebelen binnen de Nederlanden, in plaats van Oranje. Door zich niet meer te focussen op een kleine groep, bliezen de werken al dan niet geweld, de bruggen tot verzoening op. Het beeld van vriend en vijand bevestigde de these van Andriessen. Enerzijds voedden de werken een gunstig zelfbeeld, maar anderzijds ook een vijandsbeeld over de ander. Het jarenlange gebruik van propaganda, pamfletten en confessionele conflicten brachten de Nederlanden in het begin van de zeventiende eeuw ertoe de eenheid op te bergen en elk hun eigen weg te gaan. De Schepper stelde desondanks vast dat het besef van een gemeenschappelijke identiteit en saamhorigheid tijdens de eerstvolgende halve eeuw na de twee Unies nog lang niet was uitgestorven. Nog decennialang geloofden ze in de tijdelijkheid van de verdeeldheid.²⁹² De stelling sloot opnieuw mooi aan bij die van Andriessen.

Vanuit de bestudeerde werken blijkt echter dat het Bestand niet aangehaald kan worden als de effectieve veroorzaker van de scheiding van het vaderlandsbeeld. Hoewel pamfletten tot 1600 nog steeds een algemene hereniging beoogden, waren door de toonverschuiving de twee wegen al geplaveid. Het Bestand heeft daarom enkel en alleen maar de wegen verder aangelegd. De mentale scheiding van de Nederlanden moet vanuit de bestudering van de werken van de Franstalige gewesten daarom gesitueerd worden vanaf de komst van de aartshertogen en niet tijdens en na 1609, zoals onder andere Janssen, Pollmann en Pipkin stelden. Natuurlijk waren er inderdaad nog inwoners die na 1609 nog steeds een gemeenschappelijk vaderlandsbeeld kenden. De Schepper dacht daarbij in de eerste plaats aan personen uit intellectuele, artistieke en politieke kringen, maar ook daarbuiten. Onderzoek moet toch nog verder uitwijzen in hoeverre er echt twee naties ontstonden die een gemeenschappelijk verleden en vaderland hadden gekend. De studies van De Schepper, Pollmann en Pipkin zijn daarin toch al een eerste stap.²⁹³

De scheiding binnen de Nederlanden was dus geen natuurlijk gegeven, maar berustte op toevalligheden. Dit onderzoek sluit dan ook mooi aan bij de heersende trend binnen het

²⁹² DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 91.

²⁹³ Ibidem, PIPKIN, 'Rape in the Republic', PIPKIN, 'They were not humans', 229-264, J. POLLMANN, "'Brabanters do fairly resemble Spaniards after all.'" Memory, propaganda and identity in the Twelve Years' Truce', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2006, 211-227 en POLLMANN, 'No man's land', 41-60.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTEROPLEIDING GESCHIEDENIS

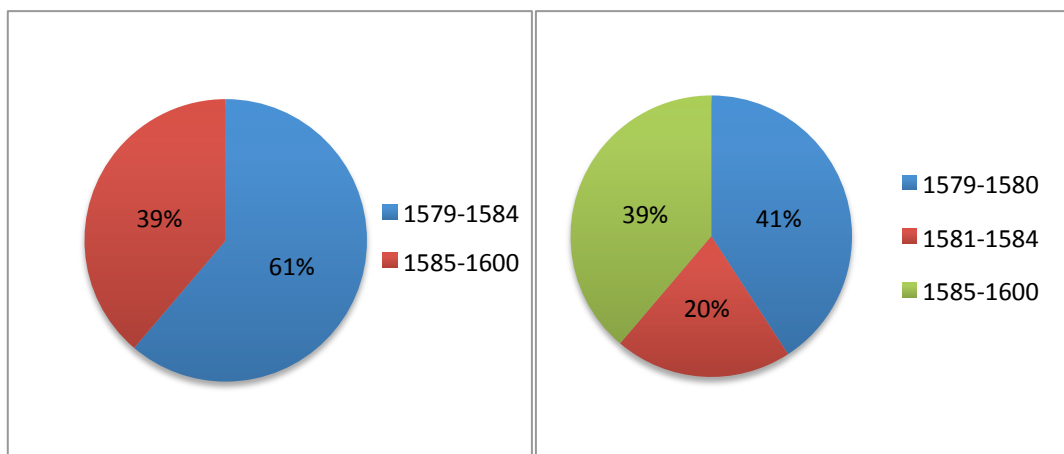
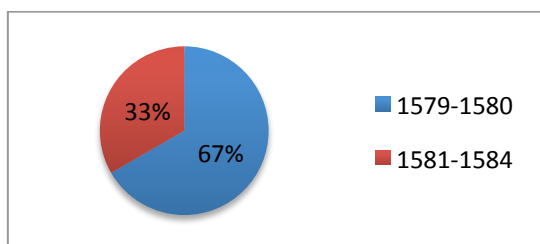
historiografische debat. Hoewel de Franstalige gewesten vanaf 1579 bleven streven naar een eenheid, kwam dat ideaal vanaf 1600 dus niet meer overeen met de toenmalige situatie. Een geleidelijk proces van vervreemding maakte zijn ingang.

Slotbeschouwing

De Franstalige gewesten beweerden in tal van drukwerk tussen 1579 en 1609 de hereniging van het algemene vaderland te bewerkstellen. De gewesten waren met andere woorden bezig met het propageren van een vaderlandsbeeld. In het drukwerk verwezen ze bijna continu naar hun vaderland door middel van termen als *le Pays Bas* of *Belgique*. Opmerkelijk daarbij was dus dat ze naar de gehele Zeventien Provinciën verwezen. Alle gewesten maakten in de ogen van de auteurs deel uit van dat vaderland. Toch hanteerden de Nederlandstalige gewesten zoals gezien dezelfde terminologie. Ook zij wilden een hereniging van het totale vaderland, dat overeenkwam met het beeld van de Franstalige gewesten. Desondanks maakte geen enkel drukwerk, zelfs niet rond 1600, de vermelding dat de gewesten hun eigen weg moesten volgen, los van de niet-gereconcilieerde gewesten. Telkens riep het drukwerk uit de Franstalige gewesten op tot een algemene eenheid en een hereniging van het totale vaderland, een beeld dat dus nooit van tafel werd geschoven.

Natuurlijk is het moeilijk te achterhalen waarom ze dat nu echt deden. Misschien dat ze inderdaad in de hereniging van de oude Zeventien Provinciën geloofden en dat idee trachtten te verspreiden. Toch was het natuurlijk evengoed mogelijk dat ze hun eigen blazoens wilden oppoetsen. Het waren zij geweest die op 17 mei 1579 het Verdrag van Atrecht hadden ondertekend, hoewel natuurlijk de Nederlandstalige gewesten zich uiteindelijk ook hadden verenigd in de Unie van Utrecht. Op basis van dit onderzoek kan enkel besloten worden dat de Franstalige gewesten zich in het drukwerk voor die hereniging inzetten.

Het hoogtepunt in het drukwerk dat dergelijke boodschap verspreidde, lag in de eerste vijf jaar na het Verdrag van Atrecht (met uitzondering van 1583). Ongeveer eenenzestig procent van het drukwerk uit het corpus werd gedrukt binnen die jaren. Grote uitstekers waren de jaren 1579 en 1580. Samen leverden ze twintig van de dertig drukken tussen 1579 en 1584, goed voor zevenenzestig procent van het geheel (en zelfs eenenveertig procent van het totale corpus). Het blijkt dus dat voornamelijk de eerste jaren na het Verdrag belangrijk waren voor het verspreiden van de boodschap. Misschien dat de Franstalige gewesten inderdaad hun reputatie wilden beschermen.

Het was dus merkbaar dat het vuur ter verspreiding van hun boodschap na 1580 stelselmatig afnam, om dan af en toe nog eens op te flakkeren. Desondanks bleven de Franstalige gewesten zichzelf wel een beeld van een gemeenschappelijk vaderland aanreiken. Het was pas tegen het einde van de jaren 1590, ongeveer gelijktijdig met de komst van de aartshertogen, dat de boodschap in het drukwerk sterk veranderde. Tussen 1579 en midden jaren 1590 werden de troebelen toegeschreven aan Oranje. Rond 1600 echter stonden Holland, Zeeland en de ‘rebellen’ in het Noorden centraal, een veel bredere groep. Zij waren plots de oorzaak van de troebelen en op die manier verantwoordelijk voor de scheiding binnen het vaderland. Termen als *ennemis* zorgden voor de creatie van een duidelijk vijandsbeeld. Een geleidelijke vervreemding maakte zijn intrede. Hoewel in zekere zin het drukwerk nog verzoeningsgezind trachtte te zijn, zoals in het Atrechts pamflet *Placart de Son Alteze serenissime*, beheerste het discours van verdeeldheid voornamelijk de inhoud, hoe hard het drukwerk ook streefde naar de hereniging van het totale vaderland.

Het eigenlijke breukmoment moet daarom voor deze gewesten gesitueerd worden rond de komst van de aartshertogen en niet rond het Bestand, zoals vele andere historici poneerden. Zowel van Houtte, Pollmann als Van Zuilen beargumenteerden dat 1609 het feitelijke breukmoment was voor het vaderlandsbeeld. Dat klopt, maar de tendens naar dat breukmoment moet reeds eerder worden gesitueerd. Onder andere Hoogewerff, Van der

Essen, Van Zuilen, Janssen en Pipkin stelden het dan weer uit tot tijdens het Bestand. Er is dus weinig blijk van een consensus onder historici over het eigenlijke breukmoment. Toch had het Bestand slechts de twee verschillende wegen verder aangelegd, zo suggereren de onderzoeksresultaten voor de Franstalige gewesten. Waar wel een consensus in het debat over bestaat, is dat de val van Antwerpen een belangrijke gebeurtenis was voor de geschiedenis van de Nederlanden en het vaderlandsbeeld. Het heeft inderdaad invloed uitgeoefend, hoewel de Franstalige gewesten in hun drukwerk bleven oproepen om de eenheid van het totale vaderland te herstellen. Hun achterliggende boodschap, die tegen 1600 dus minder prominent aanwezig was, kende met andere woorden een continuïteit tussen 1579 en 1609.

De scheiding binnen de Nederlanden was bijgevolg geen onvermijdelijk, natuurlijk gegeven, maar net een toevalligheid. Langs beide kanten van de Unies trachtten de gewesten het algemene vaderland te restaureren, wat voor een toename aan propaganda zorgde. Natuurlijk was de invulling van dat vaderland wel verschillend, door bijvoorbeeld de religiekwestie. Het was zoals Geurts stelde, namelijk dat beide kampen vielen over de interpretatie van de Pacificatie van Gent. Of misschien zelfs zoals De Schepper beargumenteerde, dat de Staten-Generaal er niet in slaagden de Franstalige gewesten te weerhouden om in een aparte Unie te stappen. Al wat daarmee bedoeld wordt, is dat de situatie ook anders had kunnen verlopen.²⁹⁴ De Franstalige gewesten mochten dan wel als eerste een stap gezet hebben richting een geografische breuk, een mentale breuk veroorzaakten ze niet. De scheiding binnen de Nederlanden berustte op toevalligheden.

Op die manier hanteerden negentiende-eeuwse historici als Fruin een deterministische visie, gebonden aan een bepaald nationaal kader. Voor hen was de scheiding in de eerste plaats een natuurlijk gebeuren dat onvermijdelijk was door de reeds aanwezige verschillen tussen het noordelijke en het zuidelijke deel, die ze zagen als de verschillen tussen het toen bestaande Nederland en België. Eenheid of patriebesef was als dusdanig niet aanwezig geweest binnen de Nederlanden. Israel hanteerde zoals gezien begin jaren 1990 een gelijkaardige visie.²⁹⁵ Geyl was zo één van de eerste die trachtte te breken met die visie en zo aanzet gaf tot een historiografisch debat dat tot op de dag van vandaag levendig is. Desondanks had het debat evengoed kunnen beginnen bij de Belgische historicus Henri Pirenne. Hubert van Houtte stelde in 1937 namelijk vast dat de visies van Pirenne en Geyl

²⁹⁴ DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 31-33 en GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 83-84.

²⁹⁵ BLAAS, *Geschiedenis en nostalgie*, 160-161 en FRUIN, *Tien jaren*, 342.

sterk overeen kwamen. Pirenne was ook overtuigd van een “historische gebondenheid” in de zestiende-eeuwse Nederlanden op politiek, economisch en cultureel vlak. Desondanks vormde Geyl toch het startpunt voor het debat omdat hij degene was die pas echt sprak over gemeenschappelijk patriabeeld onder de inwoners van de Nederlanden.²⁹⁶

In de beginjaren van de Opstand slaagden de landvoogd en koning er bijgevolg niet in een vuist te maken tegen het grootschalige propagandaoffensief. Pas onder Don Juan en Alexander Farnese begon de drukproductie vanuit de Franstalige gewesten echt op gang te komen. Met de toenemende polarisatie in de Nederlanden na de Unies van Atrecht en Utrecht kwam een toestroom van drukwerk uit de Franstalige gewesten tot stand. Voornamelijk tussen de jaren 1579 en 1584 kende de productie een hoogtepunt in Dowaai en Bergen, mede door de druk vanuit het kamp van de landvoogd. Drukken die toen verschenen, behandelden drie grote thema's. In de eerste plaats was Willem van Oranje de oorzaak van de troebelen waarin het land zich sinds jaren bevond. Hij had de eenheid binnen de Nederlanden verbroken; hij trof schuld voor de burgeroorlog waarin ze zich bevonden; hij was de tirannieke buitenlander die eigen belangen nastreefde. Steeds opnieuw werd dat beeld opgehangen en herhaald. Daarnaast hoopten de auteurs dat Margaretha van Parma als landvoogdes zou terugkeren. Zij was namelijk de verpersoonlijking van de vaderlandse eenheid en van de periode voor het uitbreken van de troebelen. Tot slot beschreven een aantal werken de overwinningen in naam van de koning op de Staatse troepen. Daarbij werd vaak verwezen naar de hulp die God hen gaf, omdat zij het juiste pad hadden gevonden en zo de eenheid bewaarden. De Franstalige gewesten hadden er op die manier goed aan gedaan te reconciliëren, zo betoogden de verschillende werken.

Hoewel de productie in de Franstalige gewesten vanaf 1583 afnam, verdween het beeld van een algemene eenheid en een hereniging van het totale vaderland, bestaande uit de gehele Nederlanden of Zeventien Provinciën, niet. Toch viel na val van Antwerpen de productie van relevant drukwerk zo goed als stil. De drukken die verschenen, kenden een ander onderwerp, dat samenging met een veranderend klimaat in de zuidelijke delen van de Nederlanden. Enerzijds was er de heropleving van het katholicisme, anderzijds was er de erbarmelijke sociale toestand in grote delen van de Zuidelijke Nederlanden. Eind jaren 1590 veranderde zoals net gezien de boodschap tot slot.

²⁹⁶ VAN HOUTTE, 'La conception grande-néerlandaise', 463-464.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTEROPLEIDING GESCHIEDENIS

Desondanks beweerden de Franstalige gewesten in tal van drukwerk tussen 1579 en 1609 de hereniging van het algemene vaderland te bewerkstellen. De tendens die Duke vaststelde, blijkt met andere woorden ook te kloppen voor de Franstalige gewesten. Telkens opnieuw propageerden ze het vaderlandsbeeld, waarbij ze bijna continu verwezen naar hun vaderland door middel van termen als *le Pays Bas* of *Belgique*, die gelijkstonden aan de Nederlanden of Zeventien Provinciën.

Lijst van geciteerde bronnen en werken

I. Bronnen

Onuitgegeven, gedrukte bronnen

Advertissement chrestien contenant vne declaration sommiere de l'effect d'aulcunes causes, sur lesquelles lon a jetté tart l'oeuil suffissantes à regarder le progres du Repos general de ces deplorables Pays bas, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1582.

Advertissement de la victoire obtenve par l'armee de Sa Maieste a la conduite de Messire George de Lalaing, Conte de Renneburch, Baron de Ville, &c. Gouverneur & Capitaine general des Pays de Frise, Ouerissel, Gruninghen, & Lingen, Contre les ennemis de Dieu, & de sadicte Maieste au mois de Septembre 1580, a Mons en Hainault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Advis dv Prince d'Orange svr les trovbles exites par le Duc d'Aniov es pais bas le XVII de Ianvier 1583, s.l., 1583.

Advis svr le fait de la mvtvele vnion reciproqve devoir, et entretenement des estas politics, s.l., 1583.

Articles de la trefve conclve et arrestee povr dovze ans, entre la Maté du Roy d'Espagne [...] Et les Estatz des Prouinces Vnies du Pais bas d'autre, a Bruxelles, par Rutgher Velpius, 1609.

Articles et conditions dv traicté, arrêté & conclu, entre Monseigneur le Prince de Parma Plaisance &c. Lieutenant, Gouverneur et Capitaine General, de sa Majesté, es pays de pardeça, au nom d'Icelle, comme Duc de Brabant, d'vne part, Et la Ville de Bruxelles d'aultre, le Xe de Mars. 1585, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1585.

Articles et conditions dv Traicté fait et conclu entre l'Altesse du prince de Parme, Plaisance, &c. Lieutenant, Gouverneur & Capitaine general és pays de pardeça au nom de sa Maiesté du saint Empire d'vne part; & la ville d' Anuers, d'aultre part; le xvij iour d'Aoust l'an MDLXXXV, a Anvers, Christophle Plantin, 1585.

Ban et edict en forme de proscription fait par la Maieste du Roy nostre Sire à lencontre de Guillame de Nassau, Prince d'Oranges, comme chef & perturbateur l'estat de la Chrestienté ; & speciallement de ces pays bas : Par lequel chacun est autorisé de l'offenser & oster du monde, comme peste publique, avec pris à qui le fera & y assistera, a Dovay, chez Iean Bogard, 1580.

Blijde tijdinghe van het bestant, tusschen sijne majesteyt [...] ende de Staten Generael van de Vereenichde Nederlanden, Antwerpen, by Abraham Verhoeven, 1609.

BOSQUIER, PHILIPPE, *Tragoedie nouvelle dicte le petit rasoir des ornements mondains : En laquelle toutes les misères de nostre temps sont attribuées tant aux hérésies qu'aux ornements superflus du corps, a Mons, par Charles Michel, 1589.*

Brief Der Staten van Artois ende der Ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Ghedeputeerde van de Staten-Generaal van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Andwoorde op de selue ghegheuen door de voorseyde Ghedeputeerde van

de Staten-Generaal: Door welke de voorseyde Staten-Generaal veronschuldicht worden van de schulden ende misdaden diemen hen oplegt, aengaende d'ouertredinghe vande Pacificatie van Gendt, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.

Briefve relation de larrivee de sa maieste a Almada, pres de la ville lisbona. Et de son entrée depuis en ladicte Ville & Cité, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1581.

Cession et Transport des Pays d'Embas et de Bourgogne fait par Philippe II Roy d'Espagne, a sa fille aisnée Isabelle, Clara, Eugenia, en avancement de son mariage avec l'archiduc Albert. Le Sixième du Mois de May de l'An 1598, s.l., 1598.

Chanson nouvelle de la rendition de la ville d'Ostende, sur la vois, quand viendra ce Roy d'Espaigne, s.l., [1604].

Chanson novvele povr rendre action de graces au bon Dieu touchant le paix faicte a Veruin entre les Roys, a Arras, chez Guillaume de la Riuere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598.

Copie de certaine lettre close escripte par son Excellence aux Preuost, Doyen, Chapistre, Prelatz & autres Ecclesiasticques, Preuost, Iurez, Escheuins, Borgeois, Corpz & Communauté de la Cité de Cambray. Les exhortant de se recueillir & remettre soubz la protection de sa Maiesté suiuant les sermens qu'ilz ont à icelle, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Copie des lettres envoyees de son Alteze en Arras, povr la publication de la Paix le 7 Iuin 1598, a Arras, chez Guillaume de la Riuere et Gilles Bauduyn à la Fontaine, 1598.

Copie van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de Staten-Generaal vanden landen van herwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: Ende Antwoorde der voorschreuen Staten-Generaal daerop gedaen, den XII sten Martij, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.

Cort verhael Uan t' moordadich feyt geperpetreert Inden Persoone vanden Deurluchtigen Prince mijnen Heere den Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Marckgraue vander Uere, etc. by Jan Jauregui Spaengnaert, T' Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1582.

Copie dv traicte de Denremonde, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584.

Declaration de la doctrine chretienne, a Mons, chez Charles Michel, 1587.

Discours ov briefve description du siege & prinse de la ville de Nuys. Faict par le Tres-illustre & victorieux Seigneur le Prince de Parma &c. Gouverneur & Capitaine General du Pais-bas, le 26 de Iuillet 1586, en Anuers, Matthieu de Rische, 1586.

Discovrs svr les trovbles et misereres de ce temps :et de moyens qu'il faut tenir pour les appaiser, & y mettre fin, a Dovay, de l'imprimerie Iean Bogard, 1579.

Discours van eenen oprechten, onpartijdighen ende ongheveynsden patriot, opden teghenwoordighen staet van des Nederlantsche provincien, [Hendrik I van Borculo], [Utrecht], 1584.

Discovrs veritable des choses advenves av siege de Calais. Mese en l'obeissance de Sa Majesté Catholique par son Alteze Serenissime le 17 d'Auril 1596, a Mons, Charles Michel, 1596.

Discovrs veritable tovchant plvsievr affaires d'estat, pour la ivstification des bons et fideles svbiectz de sa maieste catholique, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1580.

Edict perpetvel svr l'accord, faict entre le Prince de Parme & Plaisance, Gouverneur & Capitaine general des Pais-bas, de la part & au nom du Roy Catholicque des Espaignes, &c. d'une part, Et les Estatz generaulx des Prouinces de Haynnault & Artoys, & villes de Douay, Lille, Orchies d'aultre part, à Mons en Haynnault, Rogier Velpius, 1579.

Extract de devx lettres, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1581.

Edict et placcart dv Roy nostre Sire, sur le faict des monnoyes d'or & d'argent, publié le xxiie, de Iuing, 1590, a Mons, Charles Michel, 1590.

Edict, et placcart de sa Maieste sur le faict des homicides, a Mons, Charles Michel, 1590.

EST, WILLEM HESSELS van, Nouvelles de l'an MDLXXXVII des royaumes de Japon et de Chine situez aus Indes Orientales, tiriées d'une lettre du Prouincial de la Compnie de IESVS aus Indes, escrite en Cochin le xiiij. de Ianuier MDLXXXVII. & enuoyée à Rome au R. P. General de ladicte Compagnie, a Dovay, chez Iean Bogard, 1588.

Historie Balthazars Gerardt, alias Serach, die den Tyran van t'Nederlandt den Prince van Orangie doorschoten heeft : ende is daerom duer growelijcke ende vele tormenten binnen de stadt van Delft openbaerlijck ghedoodt, s.l., 1584.

HOUTHEN, LIBERTUS van, Demonstration par laquelle clairement s'apperçoit qv'on ne se doit nullement transporter à la nouvelle pretendue religion, & les allichemens desqueles vsent ce iourd'huy les hereticque, à l'endriot des simples, pour les seduir & preuertir [...], a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

La Flandre conservee, contenant vn discovrs en forme de lettre. Des desseings & euenementz de l'Armée rebelle en l'Année 1600, a Arras, chez Robert Mavdhvy, 1600.

Le glorievx et triomphant martyre de Balthazar Girard, advenv en la ville de Delf en Hollande, le xiiie de iulliet 1584, Douai, chez Jean Bogard, 1584.

Le renart decouvert, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

Le retour de la concorde avx Pays Bas. Par le retour de Madame, a Mons en Hainault, chez Rutger Velpius, 1580.

Les articles dv traicte des Ville de Bruges, & Pais du Francq, conclu & arresté en la ville de Tournay, le iour de la Penthecouste, 20. De May, 1584, a Mons en Haynau, chez Rutgher Velpius, 1584.

Les cruels horribles tormens de Balthazar Gerard, Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l'execution de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tue Guillaume de Nassau, prince d'Orange, ennemy de son roy et de l'eglise catholique; mis en françois d'un discours latin envoye de la ville de Delft, au comte de Hollande, a Paris, chez Jean de Carroy, 1584.

Les Traictes faicts a Cologne, povr parvenir a une reconciliation generale des pays bas avec sa Maiesté Catholique, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettre de l'Excellence du Prince de Parme, enuoiée aux deputez des Provinces de ces pays bas, estans assemblez en la ville d'Anvers, le dousiesme de Mars MDLXXIX, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettre d'un gentil-homme de Haynavlt, à un sien amy de Gand, touchant les affaires de l'estat present du Pays bas, s.l., 1583.

Lettre d'un gentilhomme, vray patriot, a messieurs les Estatz Generaulx assemblez en la Ville d'Anvers, s.l., 1579.

Lettre envoyee par le Prince de Parme aux Bourgmaistres, Escheuins & Magistrats de la ville d'Anvers, ensemble & au grand conseil, dit, den Breeden Raedt, & aux Confreries d'icelle, a Anvers, chez Gillis vanden Rade, 1584.

Lettre intercepte du prince d'Oranges au duc d'Alençon. Avecq quelques aduertissemens sur icelle pour ouvrir les yeulx aux bons subiects, s.l., 1580.

Lettres de monseigneur le prince de Parme, Plaisance, &c. lieutenant, gouverneur, & capitaine. general pour le roy, en ses pays d'embas, addressantes aux bourguemaistres, escheuins, conseil, ghuldes, & bourgeois manans & habitans de la ville de Bruxelles. Par lesquelles son Excellence leur presente la grace de sa Maieste moyennent leur reconciliation, A Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Lettres des estatz d'Artois & deputez des autres Provinces au Prince de Parme, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettres des estatz d'Arthois, et des depvtez de Haynault & Douay aux Députes des Estatz en Anvers, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Lettres patentes du Roys nostre sire, Par lesquelles l'Auctorité, que vsurpent presentement les quatre membres de Flandres, est abolie, & declairé nul ce qu'ilz on fait, & feront durant ceste leur rebellion, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1581.

[GUICCIARDINI, LODOVICO], *Sommaire de la description generale de tous les Pays Bas de M.L. Guiciardin*, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1596.

[MICHEL, JEAN], *L'anatomie du corps politique compare au corps humain, pour cognoistre la source & origine des maladies d'iceluy, qui nous causent pour le iour-d'huy tant de troubles parmy la Chrétienté*, a Dovay, chez Iean Bogard, 1581.

Novveaux advertissementz des choses qui se sont passees en la Chine, et au Japon et du retour des Princes Japonois, qui l'an 1585 vindrent à Rome, & de leur arriée aus Indes. Le tout tiré

d'aucunes lettres enuoyées à Rome au General de la Compagnie de IESVS, a Dovay, chez Jean Bogard, 1589.

Ordonnance et placcart dv Roy nostre Sire, svr le faict de l'entrecours, & Marchandise des Grains, a Mons, Charles Michel, 1586.

Ordonnances et statvtz de Son Alteze, Sur le reiglement de la Iustice en son Pays de Liege, a Mons, Charles Michel, 1590.

Ordonnance faictes par monseigneur le marquis de Renty, gouverneur capitaine general & grand Bailly de Haynnau, & les gens du conseil du Roy à Mons, pour l'execution du Placcart de sa Majesté du xxvij.e d'Apuril dernier, sur le taux & reiglement mentionné audict Placcart, publié le xij.e d'Aoust. 1588, a Mons, Charles Michel, 1588.

Placcart de Sa Maieste svr la moderation, et tauxations des Gaiges, Sallaires, & Journees des Seruiteurs, & Manouuriers, aussi du pris des Viures, denrees & semblables choses, a Mons, chez Charles Michel, 1589.

Placart de Son Alteze serenissime, contenant la declaration des bons deuoirs faicts vers ceux de Hollande & Zelande pour les amener a vne reconciliation. Ensemble, interdiction & deffences de communiquer & traffiquer avec lesdictes de Hollande, Zellande & tous leurs adherens subiectz de sadicte Alteze. Publié à Arras le Mercredy dix-septiesme de Mars 1599, a Arras, chez Robert Maudhuy, 1599.

Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire, svr la generalite des mestiers, mainoeuures, artifices, salaires & labeurs, &c, a Mons, chez Charles Michel, 1588.

Placcart et ordonnance dv Roy nostre Sire tovhant le saisissement des bies de ceulx qui ne se sont reduictz ou reconciliez à sa Maiesté. Avec lettres de monseigneur le Prince de Parme, Gouverneur generale &c. declarants que ledit faisissement se fait pour en recompenser les bos subiectz de sadicte Maiesté de leurs pertes &c., a Dovay, de l'imprimerie de Jean Bogard, 1580.

Poinctz et articles des charges proposées contre Guillaume de Hornes, Seigneur de Heze. Avecque la sentence criminelle, & capitale sur icelles rendue, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Poinctz et articles sovbs lesqvelz les Magistratz, Consaulx & Doyens de la Ville de Gand, se sont reconciliez à Sa Majesté, a Mons, chez Rutgher Velpius, 1584.

Response a vn libelle famevx nagveres pvblié contre Monseigneur le prince d'Orenge, & intitulé Lettres d'vn gentil-homme vray patriot &c. Faicte par Philippe de Marnix, Seigneur du Mont Ste. Aldegonde conseiller d'estat, a messieurs les Estats generaulx du pays-bas. Avec ledit libelle icy joint à la fin, Imprimé en Anuers, chez Giles vanden Rade, 1579.

Sommaire et substance du ban et proscription contre Guillamme de Nassau Prince d'Oranges, Mons, chez Rutger Velpius, 1580.

Traicte de reconciliation fait en la ville d'Arras le XVIIe de May avec sa Majesté par les Provinces d'Arthois, Haynault, Lille, Douay et Orchies, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Traicte et accord fait et passe entre monsieur le baron de Montigny et le Seigneur de la Motte, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579.

Vray discovr et relation de la bataille donnée le 17 de Iung 1580 entre Hardeberghe & Gransberghe, pays d'Ouerusse, à trois heures apres mydi, par les gens de guerre de Sa Maiesté, conduicts par Martin Schenck de Nydeggen, au secours de Groeningen. Et le conte de Hollac Chief des gens de la nouvelle vnion d'Vtrecht, a Mons en Haynault, chez Rutgher Velpius, 1580.

Vraye relation de ce que monseigneur le prince de Parme & de Playsance. &c. Lieutenant Gouverneur, & Capitaine General pour le Roy nostre Sire es Pays de pardeca, à fait proposer aux Estatz des Prouinces reconciliées, touchant le retour des Forces estrangieres. Et l'accord desdicts Estatz respectiuement ensuiuy, a Mons en Haynault, chez Rutger Velpius, 1582.

Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Gebürt, Leben vnd Sterben des Prinzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht, [Keulen], 1584.

WIGNACOURT, MAXIMILIAAN de, *Discovrs svr l'Estat des Pays Bas. Auquel sont deductes les causes de ses troubles, & calamitez, & leur remedes*, a Arras, de Guillaume de la Riuere, 1593.

Catalogi

Belgica typographica 1541-1600: Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt, E.COCKX-INDESTEGE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK red., 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994.

Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, W.P.C. KNUTTEL red., 9 dln., Utrecht, 1978.

Universal Short Title Catalogue, 2014 (<http://www.ustc.ac.uk/>).

II. Studies

Werken:

ALLEN, P.C., *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621. The Failure of Grand Strategy*, New Haven/Londen, 2000.

ANDRIESEN, J., *De Jezüieten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen, 1957.

ANDRIESEN, J., 'Jezüieten-auteurs over de oorzaken van den Nederlandschen Opstand in de XVIe eeuw', *Bijdrage voor de geschiedenis der Nederlanden*, 1 (1946), 31-46.

ANDRIESEN, J., 'Nederlands Gemeenschapsbesef bij enkele geestelijke auteurs van einde XVIe en begin XVIIe eeuw', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 26 (1948), 1001-1019.

ANDRIESEN, J., 'Van verbondenheid tot vervreemding. Het teloorgaan van het generaliteitsbesef in de Nederlanden (1585-1648)' *Tijdschrift voor samenleving en cultuur*, 17 (1946), 117-132.

ARBLASTER, P., 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands, 1585-1690', B. DOOLEY en S.A. BARON red., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Londen/New York, 2001.

ARNADE, P., *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca, 2008.

ASAERT, G., *1585: de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Tielt, 2010.

AVONDS, P., 'Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorighedsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw)', J. ANDRIESEN, A. KEERSMAEKERS en P. LENDERS red., *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven/Amersfoort, 1986.

BAUDART, E., *La Question de Nationalité dans les Pays-Bas et le pays de Liège aux XVe et XVIe siècles*, Brussel, 1944.

BLAAS, P.B.M., *Geschiedenis en nostalgie: de historiografie van een kleine natie met een groot verleden: verspreide historiografische opstellen*, Hilversum, 2000.

BLOCKMANS, W.P., 'De vorming van een politieke unie (veertiende – zestiende eeuw)', J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4de uitg., Amersfoort, 2012.

BLOEMENDAAL, J. en VAN DOXHOORN, A., 'De scharpheit van een gladde tong. Literaire teksten en publieke opinievorming in de vroegmoderne Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 125 (2010), 3-28.

BRUNEEL, C., 'Conjonctures démographiques en milieu rural (1575-1650). Le miroir des visites décanales en Brabant et en Flandre', C. BRUNEEL e.a. red., *Les "Trente Glorieuses" (circa 1600 - circa 1630) / Pays-Bas méridionaux et France septentrionale : aspects économiques, sociaux et religieux au temps des archiducs Albert et Isabelle*, Brussel, 2010.

CREPIN, L., 'Impressions faites par Jean Bogard pour le gouvernement espagnol en 1580', *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2e série, 1 (1881), 116-118.

DARBY, G., 'Introduction', G. DARBY red., *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen, 2001.

DELECOURT, J., 'Bosquier', *Biographie Nationale*, II, Brussel, 1868, 741-743.

DE RIDDER, B., 'De Akte van Afstand als pacificatiestrategie tijdens de Nederlandse Opstand (1597-1600)', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 65 (2012), 209-221.

DE WILDT, K., Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 15 (2012), 70-71.

DE SCHEPPER, H., "Belgium dat is Nederland". *Identiteiten en identiteitbesef in de Lage Landen, 1200-1800. Epiloog: Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830*, Breda, 2014.

DE SCHEPPER, H., 'Belgium Nostrum' 1500-1650. *Over integratie en desintegratie van het Nederland*, Antwerpen, 1987.

DE SCHEPPER, H., 'De katholieke Nederlanden van 1589 tot 1609', M. CLOET e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln., Haarlem, 1579.

DE SCHEPPER, H., 'De Reconquista mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588', M. CLOET e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln., Haarlem, 1579.

DE SCHEPPER, H., 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden. Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgse systeem', J. GEURTS en H. DE SCHEPPER red., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk*, Maastricht, 2006, 13-50.

DIEFENDORF, B.B., 'Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands. A View from South of the Border', *BMGN*, 126 (2011), 82-88.

DIJSTELBERGE, P., 'Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boekarcheologie', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006.

DOORN, J., *De prijs van het bloed (1584-1625). De kinderen van Willem van Oranje, hun rol en hun lot*, Zaltbommel, 1984.

DUKE, A., 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', P. BENEDICT e.a. red., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999.

DUKE, A., 'In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576', R. STEIN en J. POLLMANN red., *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009.

DUKE, A., 'Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing*, 27 (2003), 23-44.

DUKE, A., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990.

DUKE, A., 'The Elusive Netherlands. The question of national identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009.

DUMOLYN, J., Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *History*, 95 (2010), 373.

FRUIN, R., *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*, Den Haag, 1924.

GEEVERS, L., 'Being Nassau: Nassau Family Histories and Dutch National Identity from 1541 to 1616', *Dutch Crossing*, 35 (2011), 4-19.

GERAERTS, J., Bespreking van J. POLLMANN, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011, *De Zeventiende Eeuw : Cultuur in de Nederlanden in Interdisciplinair Perspectief*, 28 (2012), 85-87.

GEURTS, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956.

GEYL, P., *De geschiedenis van de Nederlandse stam*, 3 dln., 2de uitg., Amsterdam/Antwerpen, 1948.

GEYL, P., *De Groot-Nederlandsche Gedachte*, Antwerpen, 1930.

GOSSART, E., *La domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du règne de Philippe II*, Brussel, 1906.

GROENVELD, S. e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, Zutphen, 1983.

GROENVELD, S., 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Nederland Archievenblad*, 84 (1980), 372-387.

GROENVELD, S., 'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders', N.C.F. VAN SAS red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999.

HARLINE, C.E., *Pamphlets, Printing and Political Culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht, 1987.

HOOGEWERFF, G., *De historische gebondenheid der Nederlanden*, Brussel, 1944.

HOOGEWERFF, G., 'Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929), 115-134.

ISRAEL, J., *De Republiek, 1477-1806*, Oxford, 1995.

JANSSEN G.H., Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *The English Historical Review*, 126 (2011), 936-937.

JANSSEN, G.H., 'the Counter-Reformation of the Refugee: Exile and the Shaping of Catholic Militancy in the Dutch Revolt', *The Journal of Ecclesiastical History*, 63 (2012), 671-692.

JANSSENS, G., *Brabant in het Verweer. Loyale oppositie tegens Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese (1567-1578)*, Kortrijk, 1989.

JANSSENS, P., 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)', J.C.H. BLOM en E. LAMBERTS red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4de uitg., Amersfoort, 2012.

KOENIGSBERGER, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2001.

LABARRE, A., 'Impressions en flamand à Arras, Douai, Lille et Saint-Omer, XVIe-XVIIIe siècle', *De Franse Nederlanden*, 4 (1979), 31-42.

LABARRE, A., 'L'imprimerie et l'édition à Douai, au XVIe et au XVIIe siècle', *De Franse Nederlanden*, 9 (1984), 99-112.

LAMAL, N., *Beter een oprechten krijgh dan een geveynsden peys Pamfletten en publieke opinie in de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand (1607-1609)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2010.

LAMAL, N., 'Nieuws en informatienetwerken: de Medici en het begin van de Opstand in de Nederlanden (1566)', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 66 (2013), 63-77.

LEVER, A.J., 'Maarten Schenk van Nydeggen (1540/49-1589), vechtjas', *Biografisch woordenboek Gelderland: bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*, V, Franeker, 2006, 109-112.

MACHIELSEN, J., Bespreking van J. POLLMANN, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011, *The English Historical Review*, 127 (2012), 127.

MARNEF, G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, Antwerpen, 1996.

MARNEF, G., Bespreking van A. DUKE, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, 1990, *Revue belge de philology et d'histoire*, 72 (1994), 1004-1005.

MEEUS, H., 'Printing in the shadow of a metropolis', B.R. COSTAS red., *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, Leiden/Boston, 2013.

MOU, M. E. H. N., Bespreking van H.G. KOENIGSBERGER, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2001, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119 (2004), 225-226.

PARKER, G., *De Nederlandse Opstand. Van Beeldenstorm tot Bestand*, Utrecht/Antwerpen, 1981.

PARKER, G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge, 1972.

PETTEGREE, A., 'Centre and Periphery in the European Book World', *Transactions of the Royal Historical Society*, 18 (2008), 101-128.

PIERARD, C., *Imprimés à Mons. Fac-similés de la Kakogeitnia de Libert Houthem et du Renart decouvert attribué à Jean Richardot sortis des presses de Rutger Velpius, en 1580*, Bergen, 1966.

PIPKIN, A., "'They were not humans, but devils in human bodies": Depictions of Sexual Violence and Spanish Tyranny as a Means of Fostering Identity in the Dutch Republic', *Journal of Early Modern History*, 13 (2009), 229-264.

PIPKIN, A., 'Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch Identity', A.C. GOW red., *Studies in Medieval and Reformation Traditions*, Leiden/Boston, 2013.

POLLMANN, J., "'Brabanters do fairly resemble Spaniards after all." Memory, propaganda and identity in the Twelve Years' Truce', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2006.

POLLMANN, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, New York, 2011.

POLLMANN, J., 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *BMGN*, 124 (2009), 515-535.

POLLMANN, J., 'No man's land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621', R. STEIN en J. POLLMANN red., *Networks, regions and nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009.

POSKA, A.M., Bespreking van P.C. ALLEN, *Philip III and the Pax Hispanica, 1598-1621. The Failure of Grand Strategy*, New Haven/Londen, 2000, *Renaissance Quarterly*, 54 (2001), 284-285.

PRESSER, J. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam/Brussel, 1963.

PRIMS, F., *De wording van het nationaal bewustzijn in onze gewesten*, Antwerpen, 1938.

ROUSSELLE, H., *Bibliographie Montoise. Annales de l'imprimerie à Mons depuis 1580 jusqu'à nos jours*, Nieuwkoop, 1971.

ROUZET, A., *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*, Brussel, 1975.

RYCKEBOER, H., 'Dutch/Flemish in the North of France', J. TREFFERS-DALLER en R. WILLEMYNS red., *Language Contact at the Romance-Germanic Language Border*, Clevedon, 2002.

SAWYER, A., 'Medium and message. Political prints in the Dutch Republic, 1568-1632', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2006.

SPAANS, J., 'Reform in the Low Countries', *A Companion to the Reformation World*, Oxford, 2006, 118-134.

SOEN, V., Bespreking van A. DUKE, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate, 2009, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 89 (2011), 1460-1461.

SOEN, V., 'De reconciliatie van "ketteren" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta*, 14 (2005), 337-362.

SOEN, V., 'Despairing of all means of reconciliation. The Act of Abjuration and the peace negotiations during the Dutch Revolt', P. BROOD en R. KUBBEN red., *The Act of Abjuration. Inspired and Inspirational*, Nijmegen, 2011, 45-63.

SOEN, V., 'De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009), 318-333.

SOEN, V., 'Les Malcontents au sein des Etats-Généraux aux Pays-Bas (1578-1579). Défense du pouvoir de la noblesse ou défense de l'orthodoxie?', A. BOLTANSKI en F. MERCIER red., *La noblesse et la défense de l'orthodoxie XIIIe-XVIIe siècle*, Rennes, 2011, 135-149.

SOEN, V., *Onderzoeksmethoden Nieuwe Tijd*, Leuven, 2011.

SOEN, V., 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *Journal of Early Modern History*, 16 (2012), 1-22.

SOEN, V., *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*, Amsterdam, 2012.

SOEN, V., 'Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent. De vreemde wendingen van de vredesmissie in de Nederlanden van Jan van Noircarnes, baron van Selles (1577-1580)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 171 (2005), 135-192.

STEEN, C.R., *Margaret of Parma: A Life*, Leiden/Boston, 2013.

STENSLAND, M., *Habsburg communication in the Dutch Revolt* (Amsterdam studies in the Dutch Golden Age, 9), Amsterdam, 2012.

STENSLAND, M., 'Not as bad as all that: the strategies and effectiveness of loyalist propaganda in the early years of Alexander Farnese's governorship', *Dutch Crossing*, 31 (2007), 91-112.

THIJS, A., *Van Geuzenstad tot Katholiek Bolwerk: Antwerpen en de contrareformatie*, Turnhout, 1990.

VAN BRUAENE, A.L., 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 263-284.

VAN DER ESSEN, L., *Alexandre Farnese, prince de Parme, gouverneur general des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1933-1937.

VAN DER ESSEN, L., 'Besef van Nederlandschap bij uitgeweken Nederlanders in Italië in de XVIe, XVIe en XVIIIe eeuw', *Nederlandsche Historiebladen*, 2 (1939), 33-42.

VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VI: Van na de verovering van Maastricht tot het begin van het groot offensief tegen de Vlaamse provinciën (1579-1582)*, Brussel, 1957.

VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VIII: Tot na de omsingeling van Ieper, Brugge en Gent (1583)*, Brussel, 1959.

VAN DER ESSEN, L., 'Politieke geschiedenis van het zuiden, 1585-1609', J. ANDRIESSEN e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 12 dln., Utrecht, 1952.

VAN DER LEM, A., 'Van de prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje', T. VERSCHAFFEL red., *Koningsmoorden*, Leuven, 2000, 159-172.

VAN GELDEREN, M., *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*, Hilversum, 1991.

VAN HOUTTE H., 'La conception grande-néerlandaise de notre histoire nationale', *Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, 23 (1937), 462-480.

VAN NIEROP, H.F.K., 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', *BMGN*, 110 (1995), 205-223.

VAN SAS, N.F.C., 'Het begrip 'vaderland'. Ter inleiding', N.C.F. VAN SAS red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999.

VAN STIPRIAAN, R., 'Words at War. The Early Years of William of Orange's Propaganda', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 331-349.

VAN ZUILEN, V., 'Bronnen van identiteit. Het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse Opstand', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het paflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006.

VAN ZUILEN, V., 'The Politics of Dividing the Nation? News pamphlets as a vehicle of ideology and national consciousness in the Habsburg Netherlands (1585-1609)', J.W. KOOPMANS red., *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*, Leuven, 2005.

VERHOEVEN, G., 'Calvinist Pilgrimages and Popish Encounters: Religious Identity and Sacred Space on the Dutch Grand Tour (1598-1685)', *Journal of Social History*, 43 (2010), 615-634.

VERKRUIJSESE, P., 'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit'. Boekwetenschap en pamfletliteratuur', J. DE KRUIF, M.M. DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006.

WELLENS, R., 'Michel', *Biographie Nationale*, XII, Brussel, 1977, 639-642.

WELLENS, R., 'Velpen', *Biographie Nationale*, XII, Brussel, 1977, 799-807.

WILSON, C., *La République Hollandaise des Provinces-Unies*, Parijs, 1968.

WOLTJER, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. 1555-1580*, Amsterdam, 1994.

Websites:

DE SCHEPPER, H., 'Assonleville, Christoffel d', heer van Haulteville', *De Tachtigjarige Oorlog* (<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/A/Pages/assonleville.aspx>).

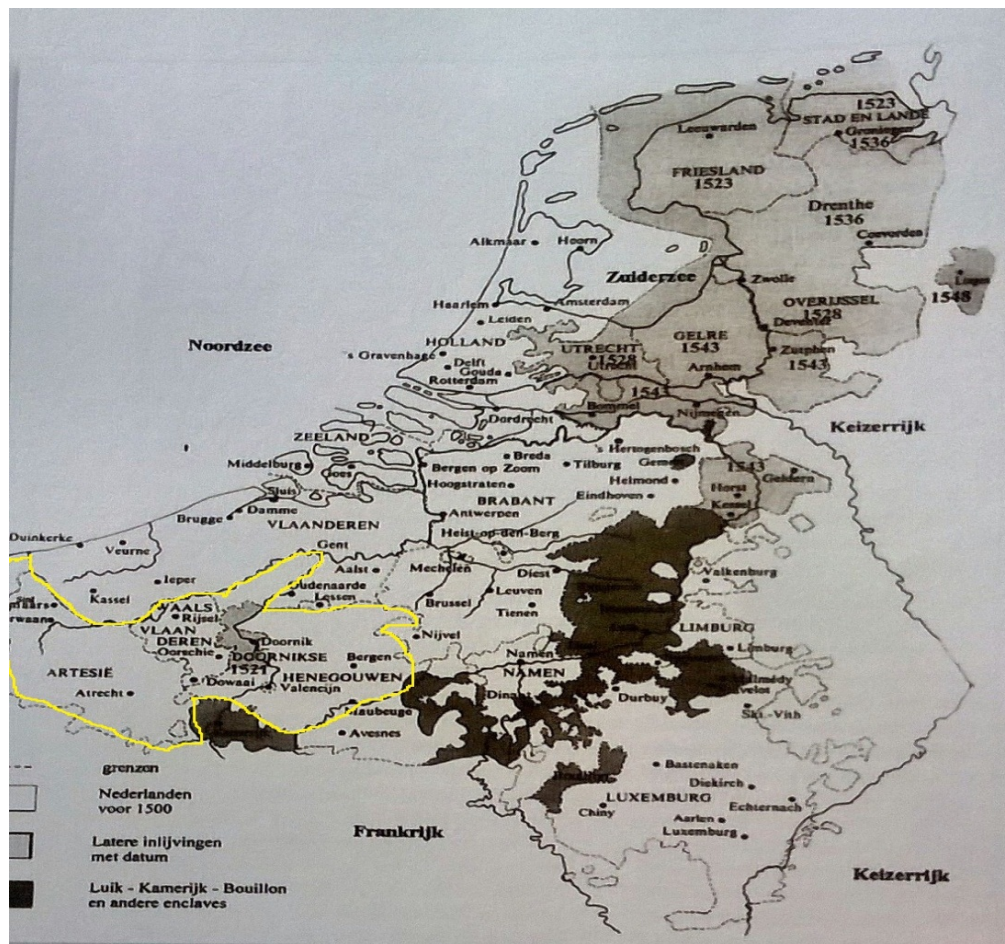
IJSEWIJN, J., 'HOUTHEM, Libertus (van)', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, X, Brussel, 1983, 263-268 (http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbww/#source=10&page=139&accessor=accessor_index&view=).

VAN DER LEM, A., 'Wignacourt, Maximiliaan de' *De Tachtigjarige Oorlog* (<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/geschiedschrijvers/Pages/Wignacourt.aspx>).

Wetenschappelijke atlaskaarten:

HAYT F., e.a. red., *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, cd-rom, Wommelgem, 2001.

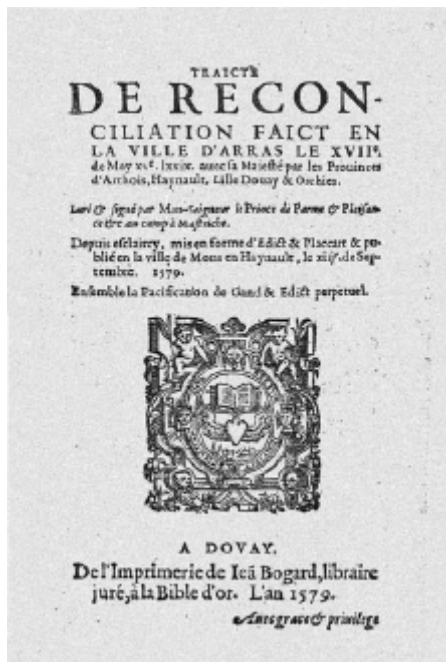
Bijlagen

Bijlage 1: Territoriale samenvoeging van de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw: DE SCHEPPER, *Belgium dat is Nederlandt*, 14.

Bijlage 2: J.C.H. Blom en E. Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 92.

Bijlage 3: *Traicte de reconciliation faict en la ville d'Arras le XVIIe de May avec sa Majesté par les Provinces d'Arthois, Haynault, Lille, Douay et Orchies, a Dovay, de l'imprimerie de Iean Bogard, 1579*: SOEN, *Vredehandel*, 137.

Bijlage 4: De veroveringen van Parma tijdens de Negen Jaren, 1579-1588: F. HAYT e.a. red., *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, cd-rom, Wommelgem, 2001.

Samenvatting

Hoe werd het beeld van het vaderland in het drukwerk van de Franstalige gewesten in de vroegmoderne Nederlanden gedefinieerd tussen 1579 en 1609 en hoe evolueerde het? Dat is de centrale vraag van dit onderzoek. Het Verdrag van Atrecht bracht daarin een belangrijke ommekeer, waarbij de machtsverhoudingen in de Nederlanden deels verschoven naar de Franstalige gewesten. Bergen werd het nieuwe machtscentrum van de koninklijke landvoogd en in Dowaaï zetelde na 1579 de provinciale raad van Vlaanderen. Die druk van bovenaf zorgde voor een toename aan drukwerk in beide steden en nam pas af wanneer Farnese grote delen van Vlaanderen en Brabant wist te heroveren, en in 1585 naar Brussel verhuisde. Aan de hand van onder andere die drukken, trachtte dit onderzoek hun vaderlandsbeeld te reconstrueren. Omdat het begrip *vaderland* geen eenduidige definitie kende, werd in de lijn van de bevindingen van de Nederlandse en Britse historicus Simon Groenveld en Alastair Duke verder gewerkt.

Hoewel na 1585 de productie in Bergen en Dowaaï afnam, en begin 1590 Atrecht als nieuwe relevante drukkersstad opkwam, was er toch een continuïteit in de verspreiding van de boodschap. Willem van Oranje was de oorzaak van de verdeeldheid binnen de Nederlanden, Margaretha van Parma zou als landvoogdes moeten terugkeren om zo opnieuw concorde te brengen en overwinningen in naam van de koning op de Staatse troepen werden behaald door de hulp van God. Daardoor hadden de Franstalige gewesten er goed aan hadden te reconciliëren. Niettegenstaande dat het tweede thema na 1585 meer naar de achtergrond verschoof, bleven de andere thema's tot in de jaren 1590 overeind. Geen enkel drukwerk maakte de vermelding dat de Franstalige gewesten hun eigen weg moesten gaan. Meer zelfs, ze wilden terugkeren naar een algemene hereniging van de Nederlanden, *les Pays Bas*, hun vaderland.

Met de komst van de aartshertogen veranderde die boodschap. Holland, Zeeland en de 'rebellens' in het Noorden werden nu als oorzaak van de scheiding van het vaderland aangehaald. De verzoenende boodschap verdween en maakte plaats voor een vijandsbeeld en geleidelijke vervreemding. Dertig jaar na de Unie van Atrecht borgen de Franstalige gewesten het eenheidsbeeld op. Vanaf 1600 werd de mentale scheiding binnen de Nederlanden ingezet waarbij hun vaderland halveerde, iets dat het Twaalfjarige Bestand pijnlijk duidelijk maakte.

Summary

How did the Walloon provinces define the image of the fatherland and how did that image evolve between 1579 and 1609? That is the main question of this study. The Treaty of Arras was an important turning point, through which the balances of power in the Low Countries transferred to the Walloon provinces. Mons became the new power base of Farnese and Douai became principal seat of the provincial Court of Flanders after 1579. That pressure resulted in an increase of prints for both cities, which only decreased when Farnese conquered large parts of Flanders and Brabant, and when he moved to Brussels in 1585. This study tried to examine large parts of those prints to reconstruct the image of their fatherland. For defining the term *fatherland*, the study mainly looked to the articles of the Dutch and British historians Simon Groenveld and Alastair Duke, because there was no unambiguous definition.

Although the production in Mons and Douai declined after 1585, and Arras became a new, relevant town that printed, there was nevertheless a continuity of the message. Willem of Orange was the source of the disunity in the Low Countries, Margaret of Parma should come back as governor so that the concord could return and the victories of king over the States Army were won by the support of God. The Walloon provinces had therefore done something good when they reconciled. Notwithstanding that the second theme almost disappeared after 1585, the other two themes remained vivid until the 1590's. There were no prints that said that the Walloon provinces had to walk their own path. Even more, they wanted a reunion of the fatherland, which in their eyes consisted of the Low Countries or like they said *les Pays Bas*.

When the archdukes arrived, the tone of the message changed. Now Holland, Zeeland and the 'rebels' of the North had caused the division of the fatherland. The reconcile tone was replaced by a foeman's image and alienation. Thirty years after the Union of Arras, the Walloon provinces put away their image of the fatherland and the unity. From 1600 onwards, the division between North and South started and became clearer with the Twelve Year's Truce.